Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

BYGNINGER PÅ FRILANDSMUSEET

NATIONALMUSEET

BYGNINGER PÅ FRILANDSMUSEET

Tilblivelsen af opmålingsværket
BYGNINGER PÅ FRILANDSMUSEET
er muliggjort ved tilskud fra
Arbejdsformidlingen i København
Rigsantikvarens dispositionsbevilling
Grosserer Emil Schou's Fond
Sparekassen for Lyngby og Omegns Fond
Selskabet Frilandsmuseets Venner

BYGNINGER PÅ FRILANDSMUSEET

Tekster til opmålingsværket

af Frode Kirk

NATIONALMUSEET 1980

INDHOLD

Forord *7*
Indledning *9*

Halland, Skåne og Småland
1 Gård fra Halland *11*
2 Tvillinggård fra Näs, Skåne *14*
3 Hus fra Dörröd, Skåne *18*
4 Skvatmølle fra Småland *20*
5 Badstue fra Småland *21*
6 Loftbod fra Småland *22*

Bornholm
7 Gård fra Øster Larsker sogn *23*
8 Vandmølle fra Pedersker sogn *27*

Sjælland
9 Stubmølle fra Karlstrup *28*
10 Fuglevad vindmølle *30*
11 Gård fra Pebringe *32*
12 Væverhus fra Tystrup *35*
13 Hus fra Kalvehave *37*
14 Fattighus fra Greve *39*
15 Landarbejderhus fra Englerup *42*
16. Sprøjtehus fra Kirke-Såby *44*

Lolland
17 Husmandshus fra Tågense *45*
18 Husmandshus fra Dannemare *46*

Fyn
19 Gård fra Lundager *47*
20 Smedje fra Ørbæk *49*
21 Bystævne *50*
22 Husmandshus fra Årup *51*
23 Hørovn fra Ærø *52*
24 Hus fra Kirke-Søby *53*
25 Vandmølle fra Ellested sogn *54*

Østjylland
26 Herregårdslade fra Fjellerup *58*
27 Gård fra True *60*
28 Pottemagerværksted fra Sorring *63*
29 Skomagerhus fra Ødis Bramdrup *65*

Sønderjylland
30 Bygninger fra østkysten *67*
31 Gård fra Ostenfeld *72*
32 Gård fra Ejdersted *75*
33 Gård fra Sønder Sejerslev *78*
34 Knipleskole fra Nørre Sejerslev *81*
35 Gård fra Rømø *83*

Vestjylland
36 Skipperhus fra Fanø *86*
37 Gård fra Lønnestak *88*
38 Fiskerbod fra Nymindegab *90*
39 Gård fra Kølvrå *91*
40 Gård fra Vemb 93
41 Fiskerhus fra Agger *96*

Nordjylland
42 Gård fra Læsø *98*

Færøerne
43 Hus fra Bordø *101*
44 Korntørringshus fra Bordø *103*
45 Forrådshus fra Viderø *104*
46 Skvatmølle fra Sandø *105*

Plan af Frilandsmuseet *106*
Kort med bygningernes
oprindelige hjemsteder *107*

FORORD

De gamle gårde og huse, der er flyttet til Frilandsmuseet ved Sorgenfri, er eksempler på bygninger, landbefolkningen har benyttet inden for dansk kulturområde i de sidste to århundreder af den førindustrielle periode. De er udvalgt efter en helhedsplan for museets udbygning, baseret på undersøgelse af bondebygninger udført af flere generationer af forskere ved Nationalmuseet og Frilandsmuseet.

Man har bestræbt sig for at flytte bygninger, som er repræsentative for, hvad der engang har eksisteret. Inden for den række år museet har virket, er tilsvarende gårde og huse ude i landet forsvundet eller moderniseret ved gennemgribende forandringer. Derfor har museets bygninger fået stadig større betydning for såvel institutioner som enkeltpersoner, der er engageret i kulturhistorisk forskning her i landet og i udlandet eller har at gøre med undervisning i bygningskunst og boligindretning.

Museets bygninger tjener som eksempler ved teoretiske studier, som drives af historikere, etnologer, arkitekter. De bruges også til forbillede ved mere praktisk betonede opgaver som restaurering af gamle huse og kan give inspiration f.eks. til moderne rumindretning. I undervisning er der her udgangspunkt for behandling af emner ikke blot med direkte tilknytning til bygningskultur, men også med bredere sigte på mere almene problemstillinger inden for kultur- og socialhistorie.

Som følge heraf er der mange, der har brug for tegninger af Frilandsmuseets bygninger. Men det har hidtil ikke været muligt at tilfredsstille dette berettigede behov. Ganske vist har der eksisteret tegninger vedrørende de fleste af museets bygninger, men de er ofte uegnede til oplysnings- og undervisningsmæssige formål samt til gengivelse på tryk. Disse tegninger er normalt udført med henblik på at muliggøre flytning af bygningerne og må altså betragtes som tekniske arbejdstegninger. I nogle tilfælde er der dog tegnet til offentliggørelse, men det drejer sig her i reglen om publikation eller omtale af enkelte bygninger, og disse tegninger er som helhed ret uensartede.

De ældre tegninger er blevet til i løbet af hele perioden siden den første begyndelse til Frilandsmuseet i 1897, og de har mange ophavsmænd, der har tegnet yderst forskelligt. De kan ikke alle nævnes her, men hovedparten af dette vigtige materiale skyldes museets tre faste arkitekter. H. Zangenberg var ansat fra 1921 til 1938. Arne Ludvigsen, som havde bistået ham i 1930'erne, bestred derefter hans stilling indtil 1951. Frode Kirk, der først havde været tegner ved museet, tiltrådte som arkitekt i dette år, og han er en af dette opmålingsværks fædre.

De nye tegninger er baseret på det ældre materiale, men i de fleste tilfælde har en revision af de tilgrundliggende opmålinger været påkrævet. Ved nogle bygninger var de ældre tegninger af en sådan karakter, at det var naturligt at begynde helt forfra. Under alle omstændigheder betød den konsekvente gennemtegning af planer, opstalter og snit en væsentlig supplering af materialet. Der opnåedes herved den ensartethed i tegnemåden, som ansås for ønskelig ved en samlet udgivelse.

Når alle tegningerne er præget af den samme streg, skyldes det, at Frilandsmuseet til løsningen af denne opgave har kunnet knytte Børge Ehrhardt til sig som tegner, og at han gennem nogle år har kunnet hellige sig dette arbejde. Han har foretaget rentegningen af samtlige tegninger. Ved revisionen af de ældre tegninger og udførelsen af nye opmålinger har han modtaget hjælp fra Mogens Brahde, der også har forestået arbejdet med tavlernes tekster. Hele opmålings- og tegnearbejdet er tilrettelagt af Frode Kirk og udført under hans ledelse og tilsyn. Han har også udarbejdet manuskriptet til teksthæftet.

Frilandsmuseet har til det tegnearbejde, der ligger til grund for opmålingsværket, modtaget økonomisk støtte fra Arbejdsformidlingen i København, Rigsantikvarens dispositionsbevilling, Grosserer Emil Schou's Fond, Sparekassen for Lyngby og Omegns Fond samt Selskabet Frilandsmuseets Venner.

Til selve udgivelsen af værket er modtaget støtte fra Sparekassen for Lyngby og Omegns Fond samt Selskabet Frilandsmuseets Venner.

Uden denne hjælp havde det ikke været muligt at gennemføre arbejdet. Jeg vil gerne på Frilandsmuseets vegne takke for, at vi på den måde blev sat i stand til at virkeliggøre et værk, der betyder en milepæl i museets historie.

Frilandsmuseet i august 1980. *Peter Michelsen*

INDLEDNING

De bygninger, der siden Frilandsmuseets oprettelse i 1901 er blevet flyttet til museet, er udvalgt på grundlag af mange års undersøgelser af den ældre, landlige bebyggelse i hele det gamle, danske område, og de genopførte bygninger kan siges at være en fremlæggelse af en del af disse undersøgelsers resultater.

I museets første år, hvor evolutionsteorien prægede bygningsforskningen, søgte man ved udvælgelsen at finde frem til bygninger, der kunne vise, hvordan enkle, primitive boligformer gradvis havde udviklet sig til mere differentierede, og hvordan der var sket en udvikling fra det træbyggede hus over bindingsværkshuset til det grundmurede hus. Senere forskere, der har stillet sig skeptiske over for de generelle udviklingsteorier, har påvist, hvordan lokale forhold uanset bygningernes alder har spillet en betydelig rolle for deres udformning og for de anvendte konstruktioner og materialer. Disse iagttagelser førte med sig, at man lagde vægt på at repræsentere så mange af landets egne som muligt på museet, og at man i stedet for at vise forenklede typer, lod bygningerne genopføre med deres individuelle træk i behold.

Ønsket om at vise de gamle, primitive former havde ført til, at museets stifter, Bernhard Olsen, erhvervede de første bygninger uden for det egentlige Danmark i Sydslesvig, Skåne, Halland og Småland. Disse bygninger, der senere er blevet suppleret med andre fra de gamle, danske landsdele og med bygninger fra Færøerne, indgår nu på museet som repræsentanter fra grænserne af det danske kulturområde, og den fremmede indflydelse, der kan spores i flere af dem, kan til en vis grad give et indtryk af byggeskikken i vore sydlige og nordlige nabolande.

De flyttede bygninger er af forskellig alder, og forskelle mellem ældre og yngre huse kan i nogle tilfælde direkte fortælle om udviklingen i den periode fra 1700-1850, som de fleste af museets bygninger stammer fra. Det kan dog ofte være vanskeligt med sikkerhed at fastslå alderen på de enkelte huse og gårde, der kan være præget af ombygninger og genanvendelse af ældre bygningsdele. Selv om bygningerne stammer fra en så forholdsvis kort periode, repræsenterer de byggeskikken fra et langt større tidsrum. Igennem århundreder ændrede byggeteknikken sig kun ubetydeligt, og på Frilandsmuseet kan man finde konstruktioner, der kendes fra såvel middelalder som oldtid.

Inventaret er kun i sjældne tilfælde fulgt med ved en bygnings flytning. Ved indretning og møblering af husene på museet har der derfor været mulighed for at foretage et valg af den tidsperiode, man ville vise. Man søgte tidligere at skabe så gamle interiører som muligt, men i de senere år har man foretrukket at udstyre bygningerne, som de havde været kort før vor egen tid, og lade deres omgivelser svare til den samme periode.

Ved udvælgelsen af de enkelte bygninger har man bevidst undgået det usædvanlige og i stedet søgt at finde frem til det typiske for hver egn eller tidsperiode. Flytning af både gårde og huse fra de samme områder har gjort det muligt at studere den indflydelse, de sociale forhold har haft på det landlige byggeri, ligesom man på museet kan sammenligne landmandens boligforhold med landsbyhåndværkerens og møllerens samt med skipperens og fiskerens huse.

Mange mennesker tager på Frilandsmuseet for at opleve, hvordan „livet var i gamle dage", men selv om en gård på museet er udstyret med møbler og redskaber, der er anbragt, som om brugerne for et øjeblik siden har forladt dem, kan gården aldrig blive, som da der levede mennesker og dyr i den. Dengang skiftede livet med årstiderne, og både gården og dens beboere ændredes, som årene gik. På museet er tiden på en uvirkelig måde sat i stå, men bygningerne selv er dog lige så virkelige som før flytningen med uændrede proportioner og materialer og med de nærmeste omgivelser, som de havde været på hjemstedet. Bygningerne er også på museet udsat for vejrligets skiftende rytme, der nødvendiggør en stadig vedligeholdelse, og når en gårds lervægge kalkes om foråret, eller tækkemanden reparerer stråtaget, er der for en kort tid igen „naturligt liv" på gården.

Ved et besøg på Frilandsmuseet kan man ved at vandre fra bygning til bygning få et overblik over landlig, dansk byggeskik i de nærmeste århundreder før vor egen tid, men man kan også vælge at underkaste en enkelt bygning et nærmere studium. Fra flytningen af bygningerne foreligger der i museets arkiver et dokumentationsmateriale i form af opmålinger og fotografier samt nedtagnings- og genopførelsesrapporter, der sammen med de gamle, arkivalske oplysninger kan supplere de iagttagelser, der kan gøres på museet. Dokumentationsmaterialet er dog sart og uensartet og er kun tilgængeligt for særligt interesserede.

Frilandsmuseet har derfor med udgivelsen af „Bygninger på Frilandsmuseet" ønsket at fremlægge en samlet oversigt over alle museets huse, gårde og møller i form af opmålingstegninger og beskrivelse af hver enkelt bygning. Tegningerne, der viser bygningerne, som de ser ud på museet, er tegnet i målestok 1:50, men er gengivet i mål 1:100. De er udarbejdet på grundlag af opmålingsmaterialet fra bygningernes flytning og supplerende opmålinger, der er udført på museet. For at karakterisere bygningernes former og materialer er opmålingstegningerne udført som detaljerede, skyggede tuschtegninger, hvorimod inventar og omgivelser normalt kun er antydet. I stedet for påskrifter og rumbetegnelser er der diskret anbragte bogstaver og tal, som er forklaret i teksten. Da bygningerne er ordnet efter landsdele i en rækkefølge, der ikke svarer til deres nummerering på museet, er placeringen i museumsparken vist på en plan side 106, mens deres hjemsteder er angivet på et kort over Danmark og dets nærmeste omgivelser på side 107. Et kort over Færøerne findes på tavle XXVIII sammen med de færøske bygninger.

Ved beskrivelsen af bygningerne er der gjort rede for deres konstruktioner og planudformninger og for det kendskab, man har på museet, til de enkelte huses og gårdes historie på baggrund af arkivstoffet og de bygningsarkæologiske iagttagelser, der er gjort i forbindelse med bygningernes flytning.

1 · Gård fra Halland

TAVLE I

A Stuehusets sydside
B Snit i stue
C Længdesnit i stuehus
D Snit i port
E Udlængens sydvestside

1 *Vestre herberg*
2 *Forstue*
3 *Stue*
4 *Østre herberg*
5 *Redskabsrum*
6 *Huggehus*
7 *Lo*
8 *Lade*
9 *Lo*
10 *Port*
11 *Lade*
12 *Kostald*
13 *Svine- eller fåresti*
14 *Vognskur*
15 *Hestestald*
16 *Lo*
17 *Lade*

Halland, der er den nordligste af de gamle, østdanske landsdele, strækker sig langs Kattegat fra nordsiden af Hallandsåsen til få kilometer syd for Göteborg. Hovedvejen fra Danmark til Norge har fra gammel tid gået gennem landsdelen og har bidraget til påvirkning sydfra, men der var tidligere også livlig forbindelse over Kattegat til Nordjylland. Den sydlige del af det smalle landområde er præget af veldyrkede marker, mens småskove og øde hedestrækninger skærer sig ind mellem dyrkede arealer i det mere klippefyldte Nordhalland. I middelalderen voksede der løvskove helt ud til kysten, og husene byggedes udelukkende af eg. Da skovene efterhånden formindskedes, blev også fyrretræ taget i brug til bygningstømmer, og konstruktioner fra nåleskovsområdet vandt indpas.

Frilandsmuseets Hallandsgård, der viser byggeskikken i det nordlige Halland, er sammenstykket af bygninger fra flere steder. Stuehusets midterste og vestlige del kommer fra Stämhult i Slättåkra sogn nord for Halmstad, og det østlige gavlhus fra Ifås i nabosognet Torup. Bygningerne erhvervedes allerede i 1896 og samledes til et stuehus, som en kort overgang var opstillet som museumsbygning i Kongens Have sammen med Loftboden fra Småland. I 1901 var det blandt de første huse, der kunne ses i det nyåbnede Frilandsmuseum i Lyngby, og fra 1949 har det ligget på sin nuværende plads sammen med de udlænger fra Stråvalla sogn nord for Varberg, som blev erhvervet af Frilandsmuseet i 1939.

Sammenstykningen af bygningerne er ikke årsag til den store forskel mellem stuehusets og udlængernes konstruktioner. Det var ganske normalt, at de gamle hallandsgårde havde stuehusene bygget som *bjælkehuse* af vandretliggende tømmerstokke, mens udhusene var *bulbygninger* med vandrette planker mellem stolper. Forbilledet for museets gårdanlæg har været gården i Stråvalla. Her lå de gamle udlænger på en bakkeskråning sammen med et nyt stuehus, der omkring 1900 havde afløst et ældre, som havde ligget på samme sted. De hallandske stuehuse var bygget efter et meget fast skema, og det oprindelige stuehus i Stråvalla har uden tvivl både i konstruktion og plan svaret til huset i museets gård.

Stuehuset er klart tredelt med den midterste del, *lavstuen,* liggende mellem to højere *herberger,* vestre og østre herberg. Lavstuen er bygget først og har sandsynligvis en overgang fungeret som bolig uden de to tilbygninger. Den er bygget af kraftige fyrrestokke, som er smukt tilhugget med ovale tværsnit. Stokkenes undersider er dog konkavt tildannede, så de passer til oversiderne af de stokke, de hviler på. For yderligere at gøre huset tæt er der lagt mos i fugerne, og tømmerstykkerne holdes på plads af indborede trænagler. I hjørnerne er stokkene samlet ved *knuthugning.* Det vil sige, at de er krydslagte og forsænkede i hinanden ved hjælp af udhugninger i over- og undersiderne. De stærke hjørnesamlinger og den solide vægopbygning gør bjælker overflødige. Taget bæres af tre kraftige, ottekantede *åse,* en rygås og to sideåse, hvis ender hviler på gavlstokkene. Åsene bærer tagbrædderne, der på ydersiden er dækket af et lag birkebark, *näver,* og herover er der græstørv. Ved tagfoden er der anbragt et tømmerstykke, *muldåsen,* der er fastholdt af trækroge og hindrer græstørvene i at skride ned. I den sydlige tagflade er der indsat et vindue, som er stuens eneste lyskilde og må antages at have afløst røghullet, *lyren,* der fandtes før skorstenen blev bygget.

De to herberger er opbygget efter de samme principper, men adskiller sig dog fra lavstuen på flere punkter. Tømmerstokkene er tilhuggede med rektangulære tværsnit, og der er indsat vinduer i de højere ydervægge. Der findes bjælker i begge huse, så der har kunnet lægges loft over rummene, og underlaget for græstørvstaget er her granrafter med birkebarken synlig i mellemrummene. Åsene har udragende ender ved gavlene og understøtter et kraftigt tagudhæng, som afsluttes med brede vindskeder.

Tavle I

Fra gårdspladsen, som er belagt med store stenheller, der blev hjembragt sammen med udlængerne, fører to stentrapper op til huset. De skærer sig ind i en terrasseagtig opfyldning kantet med stensætninger, en såkaldt *muldbænk*, der foran huset har plads til en smal have, hvori der også står et par bistader. Sydsidens døre fører ind til de to herberger, der begge hovedsageligt har været brugt som opbevarings- og arbejdsrum. I det østre findes husets store trækar og tønder samt køkken- og bryggersredskaber, og i det vestre står væven og andre tekstilredskaber. Her er der også to alkover og et skab på nordvæggen. Fra den gennemgående forstue i vestre herberg fører en meget lav dør ind til det egentlige opholdsrum, *stuen*. Den virker ældre end de fleste andre stuer på museet og adskiller sig sikkert heller ikke meget fra en middelalderlig stue med sine lave bjælkevægge, den åbne tagstol og lyset fra det højtsiddende vindue. Stuealkoverne er anbragt ved sydvæggen, og bordet har i overensstemmelse med den ældste tradition sin plads ved tværvæggen. Vest- og nordvæggen har faste bænke, og stuens sydøsthjørne optages af den store skorsten. Det åbne ildsted, der vender ud mod stuens midte, er, som det er skik i Nordhalland, overdækket af en kunstfærdigt udformet hvælving. Bålet på de flade sten i ildstedets bund har givet varme til stuen, og her er maden blevet tilberedt. Bagerovnen, der har sin indfyringsåbning tæt ved døren til østre herberg, gemmer sig i hjørnet bag ildstedet. Stuen har, ligesom begge herbergerne, gulv af brede fyrreplanker, men omkring skorstenen er der brolagt med store, flade sten.

Udlængerne er som nævnt bygget som bulhuse, det vil sige med vægge af vandrette planker, som er fastholdt i udstemmede noter i stolpesiderne. Det er den samme byggemåde, man kan se i museets bulbygninger fra Skåne og Sønderjylland, men konstruktionsdetaljerne har alligevel deres særlige karakter i den hallandske gård.

I stedet for en kraftig fodrem, som stolperne kan tappes ned i, er fodtræet, der her kaldes *syll*, udført af halvtømmer på kant, og stolperne, der i bunden har en udskæring, som svarer til halvtømmerets tværsnit, rider over syllen med yder- og inderside gående helt eller delvis ned over den. De er kun enkelte steder fæstnede med nagler. Ved hjørnerne er der en vinkelformet udstemning i stolpen, der griber ned over syllens samling og dækker den helt. Her er der ikke anvendt nagler. I stolpesiderne er noten udstemmet, så plankernes og syllens ydersider kommer til at ligge i samme plan. Plankerne, der ligesom stolperne kan være af eg eller fyr, har plane over- og undersider og sammenholdes af dyvler. Hvor plankerne er tykkere end noten, er de på indersiden affasede i enderne. I meget brede fag kan der midt i faget være indskudt en ekstra stolpe, som står med sin kløft oven på en af de nederste, gennemgående planker. De steder, hvor der er indvendige vægge, har yderstolperne noter på bagsiden, som skillevæggens syll og planker er ført ind i.

Sidevæggenes stolper har foroven en udskåret kløft, svarende til den nederste, og heri hviler remmen, *bandtræet*, der ligesom syllen er af halvtømmer på kant. Bjælkerne er kæmmet over bandtræet, og over dem igen er der flere steder i museets gård kæmmet et ekstra bandtræ, så bjælkerne ligger fastholdt mellem de to remme. Ved de to nordgavle hviler bjælken på de udragende ender af bandtræet, så overgavlen, hvis brædder er spigret på bjælkens yderside, får et gavnligt fremspring i forhold til undervæggen.

Taget bæres af *suler*. Det er de høje stolper, som med ret store mellemrum er anbragt i bygningernes længdeakser, og lige under tagryggen bærer en langsgående ås af fyr eller gran, som spærene er hængt op over. En lignende konstruktion kan ses i nogle af museets fynske bygninger, men vil man finde nærmere slægtskab i Danmark, må det snarere være med Limfjordsegnens nu forsvundne sulebygninger. Sulerne er normalt placeret i skillevægge og gavle ved siden af en gennemgående bjælke. De rider ligesom de almindelige stolper med en kløft oven på syllen og har noter i siderne til bulplankerne. En sule holdes på plads i sin lodrette position ved hjælp af en meget kraftig nagle, der forbinder den med bjælken. Foroven afsluttes den oftest med en naturlig grenkløft, som åsen hviler i. Spærene, som er kraftige granrafter, er samlede over åsen med nagler, så de danner et kryds, hvori toplægten er anbragt. Forneden hviler de på overkanten af det øverste bandtræ. Selve taget er lagt af rughalm fastholdt af tækkekæppe med vidjer som bindemateriale. Der er hø på rygningen og kragtræer, som er anbragt parvis på lange, gennemgående egekæppe. Ved bræddegavlene er tagfladerne afsluttet af vindskeder.

Når man kommer til gården fra vejsiden, ligger udlængerne højt hævet på den stensatte sokkel, og bortset fra den store køreport findes der kun mindre vinduer og lemme på de udvendige sider. Adgangen til længerne sker fra gårdspladsen, og der er kun få steder indvendige forbindelser mellem rummene. Til staldenes brolægninger er der brugt samme slags store, flade granitsten, som er anvendt på gårdspladsen. De forsænkede stængelofter er lavet ved hjælp af ekstra bjælker, anbragt i udskæringer i ydervæggenes bulplanker. I tærskeloen, hvortil der kun er adgang gennem en skydelem fra gårdspladsen, er der et plankegulv, som udefra kan kiles efter, så kærnerne ikke forsvinder i fugerne. Bortset fra loen i østlængen er der jord- eller lergulve i de øvrige rum. Det store laderum mod syd-

øst, hvor en primitiv sule står midt i rummet, er fremkommet ved en ombygning, der sandsynligvis er sket samtidig med, at østsidens bulvægge blev erstattet af en lodret bræddebeklædning. Mod vest står den oprindelige ydervæg ubehandlet inde bag den nyere udbygning, mens de øvrige udvendige vægge har spor af den røde farve, der er så karakteristisk for mange svenske træhuse.

Om noget i gården stammer fra den tid, da Halland var dansk, er ikke fastslået, med det er sikkert, at både stuehus og udlænger rummer træk, der kunne være middelalderlige. Gården er dog først og fremmest en repræsentant fra et grænseland og viser mødet mellem de nordskandinaviske nåleskoves bjælkehus og bulhuset fra de gamle, danske egeskove.

2 · Tvillinggård fra Näs, Skåne

TAVLE II

A Snit i nordlænge
B Tværlængens vestside
C Snit i vestre stue
D Bryggers
E Snit i nordlænge
F Østlængens vestside
G Snit i sydlænge
H Sydlængens sydside
I Vestre stue
J Østre stue

Vestre gård
1 *Gadeport*
2 *Vestre herberg*
3 *Stue*
4 *Østre herberg*
5 *Østre herberg*
6 *Østre herberg*
7 *Bryggers*
8 *Kammer*
9 *Kammer*
10 *Huggehus*
11 *Tofteport*
12 *Tidl. svinesti*
13 *Foderlo*
14 *Kostald*
15 *Lade*
16 *Tidl. hestestald*
17 *Lo*
18 *Lade*
19 *Udskud*
20 *Vognport*
21 *Brænderum*

Østre gård
22 *Gadeport*
23 *Østre herberg*
24 *Stue*
25 *Vestre herberg*
26 *Vestre herberg*
27 *Udskud*
28 *Vognport*
29 *Foderlo*
30 *Tidl. kostald*
31 *Foderlo*
32 *Tidl. hestestald*
33 *Tofteport*
34 *Lade*
35 *Lo*
36 *Lade*
37 *Bryggers*

Tvillinggården fra Näs i Norra Mellby sogn erhvervedes i 1899 af Frilandsmuseets stifter, Bernhard Olsen, og var blandt de bygninger, der kunne ses, da museet åbnedes i 1901.

Den kommer fra grænseområdet mellem det sydlige Skånes opdyrkede, skovløse sletteland og de store nåleskove, der begynder i det nordøstlige Skåne og fortsætter ind i Småland og Blekinge. I Göinge herred, hvor gården kommer fra, veksler agerland med løvskove og åbne hede- og mosestrækninger. De gamle gårde i det smukke landskab adskilte sig fra Sydskånes bindingsværksgårde ved at være rene træbygninger, og i modsætning til de nordlige skovdistrikters bjælkehuse af hele fyrrestammer var de bygget af eg med vægge af vandrette planker mellem lodrette stolper. Denne såkaldte bulkonstruktion, hvor plankeenderne fastholdes i udstemmede noter i stolpesiderne, har været udbredt i hele Sydskandinavien. Tvillinggården er da også nært beslægtet med museets sønderjyske bulhuse, men har bevaret gamle, middelalderlige træk, som forlængst var forsvundet i Sønderjylland.

At gården er en tvillinggård vil sige, at den består af to sammenbyggede gårde. I dens længer indgår to stuehuse, hvortil der hører de nødvendige stald- og ladebygninger. Stuehusene, der hver består af en lav *stue* med højere tilbygninger, *herberger,* er bygget i forlængelse af hinanden i gårdens sydlænge. En tværlænge, der skyder sig ud fra sydlængens midte, adskiller sammen med en lille indhegnet gårdhave den vestre gård fra den østre. Begge gårde har egne indkørselsporte, og der er en brønd på hver gårdsplads. Beboerne af de to dele af gården har ofte været i familie med hinanden, og tvillinggården har til tider været ejet af én mand. Da dens bygninger erhvervedes til museet, havde den et samlet jordtilliggende på 269 tønder land, hvoraf dog kun en del var opdyrket.

Gårdens længer består af mange huse, der efterhånden er blevet bygget sammen, hvorved gårdanlægget tilsidst har fået sin lukkede form. Kun den lille bryggersbygning, der hører til den vestre gård, er endnu fritliggende. Det er vanskeligt at fastslå, hvornår de enkelte huse er bygget,, men indskårne årstal kan give en ide om alderen på nogle af dem. Den vestre stue har på sin nordøstre hjørnestolpe en lidt primitiv indskrift, der kan tydes som: DEN 10 MAIVS ANO 1688 DAVET IONSON ELNA N ..., og på den østre stues sydvestre stolpe findes et kristusmonogram og indskriften: ANNO 1737 . TBS-BIS HTD. Begge årstal skal læses med et vist forbehold. Det første synes at være skåret før tømmerkonstruktionens samling, da det er placeret meget tæt under en udragende bjælkeende. Det kan tænkes, at det stammer fra en flytning af den gamle stue, hvis østre herberg er bygget op mod en tidligere ydergavl på det senere daterede østre stuehus. På den østre stue er sydvæggen højere end nordvæggen. Her er det muligt, at årstallet på hjørnestolpen stammer fra en forhøjelse af væggen, der kan være udført i forbindelse med opførelsen af herberget øst for stuen. Dette herberg har indskåret det samme årstal, 1737, på begge sine udvendige døroverliggere. Endelig bærer hammeren over gangdøren i nordlængens østre port årstallet 1747. Det antages at være opførelsesåret for længens østende, som er en tilbygning til østre gårds oprindelige nordlænge, der med sine godt 27 m har været den længste af gårdens

forskellige bygninger. Meget tyder på, at den østre gård i modsætning til den tidligere opfattelse har været den først opførte på hjemstedet, og at den vestre halvdel senere er blevet bygget til.

De egentlige boliger i tvillinggården er de to gårdes stuer, som med deres hvidkalkede vægge og lave tagrejsning markerer sig tydeligt mellem de højere herberger i den lange sydlænge. De adskiller sig også fra de øvrige huse ved deres konstruktion, der synes at være en overgangsform mellem bjælke- og bulhuset. Vægplankerne har en tykkelse på 12-16 cm og når fra hjørnestolpe til hjørnestolpe både på langsider og gavle. De har plane over- og undersider og holdes sammen af indborede trænagler. I fugerne er der lagt et lag mos for at gøre væggene tætte. Plankerne er i enderne udformet med en fjer, der går ind i stolpesidernes noter. Stolperne er forneden anbragt med tappe i langsidernes kraftige fodtømmer og foroven tappet op i en meget kraftig rem, den såkaldte *vallrås*, der har langt udragende ender over stolperne. Gavlenes fodtømmer går med lange tappe gennem langsidernes fodtræ. Der er ingen egentlig bjælke i gavlene, men en af vægplankerne er udformet som et gavlbånd, der ved hjørnerne med en hals hviler i en lodret kløft i stolpens topende og stikker frem med et hoved under vallråsen. Konstruktionen er yderligere sikret ved, at vallråsen og gavlbåndet er kæmmet sammen. På østre stues høje sydside er gavlbåndet dog anbragt i en dyb slids et stykke under vallråsen. Denne stue har i begge sider en gennemgående not i vallråsen, som den øverste vægplanke går op i.

Over begge stuer bæres loftet af tre meget kraftige *åse* af bøg, der når fra gavl til gavl. I stuerne er de bomkantede eller affasede, men deres ender, der stikker 25-30 cm uden for gavlene, er firkantede. De tre åse ligger i samme højde i den østre stue, hvorimod den midterste i den vestre stue er hævet ca. 30 cm over de to sideåse. Midteråsen må oprindelig have været en højtliggende *rygås*, så de tre åse har kunnet bære et græstørvstag med lav taghældning. Nu er der brede, sammenpløjede loftsbrædder af eg over selve åsene, mens der i begge stuer er en række tætsiddende egespær mellem vallråsen og sideåsene. De skrå loftsflader, som de danner, er lukket med brædder, der i den østre stue er anbragt i noter i spærsiderne og i den vestre er fastgjort oven på spærene. Stuernes stråtage bæres af de egentlige spær, som er uafhængige af åsene og i den østre stue står direkte på vallråsen, men i den vestre på opklodsninger af svære tømmerstokke, der er anbragt for at hæve tagskægget. Under det hævede tagudhæng er spærenderne og de rafter, der danner underlag for stråtaget, synlige, mens de på den østre stue er skjult af et skråtstillet *skunkbord* af eg, der støttes af kraftige nagler, som er indborede i vallråsens overkant.

Stuetagets komplicerede udformning må være opstået som en blanding af to tagkonstruktioner. Da det lettere stråtag med sine spær og rafter blev almindeligt anvendt på de øvrige bygninger, fik stuerne også deres nye tag, men under det blev det gamle rygåstag bevaret i let reduceret skikkelse. Normalt holdt man fast ved, at der skulle være et lag græstørv eller ler med mos oven på loftsbrædderne, og det dobbelte tag, man derved fik, gav en god isolation og en vis beskyttelse ved brand.

De sidste år på hjemstedet var der et gennemgående stråtag uden afbrydelser på hele stuelængen, men det var trods store anstrengelser ikke lykkedes helt at udjævne højdeforskellen mellem bygningerne. Ved genopførelsen på museet valgte man at lade stuerne fremtræde med lavere tagflader, som det kendes fra andre gårde i Skåne. Den østre stue, der måske oprindelig har ligget som en selvstændig bygning, har fået et tag, som bortset fra det hævede tagskæg mod syd svarer til de bevarede overgavles skrå afskæringer. Med denne taghældning er det muligt, at stuen i sin første skikkelse har haft græstørvstag. Den vestre stues gavlplanker er vinkelret afskåret, så de danner en trappegavl, der næppe kan have hørt sammen med et tørvetag eller en fritliggende bygning. Stuen kan som tidligere nævnt tænkes at være flyttet til gården og kan ved den lejlighed have fået trappegavle og stråtag samtidig med, at den fik sine tilbygninger.

Stuernes døre, der er anbragt i gavlene, var i ældre tid ganske lave, da de havde gavlbåndet som overligger. På hjemstedet var tre af gavlbåndene savet over, og der var skåret op i bulplankerne for at gøre dørene højere, men disse udskæringer er på museet blevet udbedret, så der igen er lave døre til stuerne. På lignende måde er sydvæggens nyere vinduesåbninger blevet lukket, og hver stue har fået indsat et mindre blyvindue i stedet. Det må antages, at begge stuerne tidligere har haft et ovenlysvindue i de sydlige tagflader. Lofter og vægge er ubehandlede, men mørke af røgen fra de åbne skorstene, der med deres bagerovne i begge stuer optager et af hjørnerne. Begge ildsteder er rekonstrueret med en ældre udformning, end de havde ved gårdens hjemtagning, hvor bagerovnene ragede et stykke uden for stuernes nordvægge. Den vestre stue opvarmes direkte fra det åbne ildsted, mens den østre skorsten har en bilæggerovn mod stuen. I begge stuer er der som støtte for skorstenen anbragt en lavtsiddende bjælke, den såkaldte *stackarebjælke*, som ingen tigger måtte passere. Den afgrænser rummet foran skorstenen, og ved den senere udvikling af boligerne blev der her sat en skillevæg op, så stue og køkken blev adskilt. Langbordet har sin plads ved gavlvæggen over for skorstenen. Det er en placering, der egentlig hører sammen med en lyreåbning eller et vindue i taget.

Stuerne har lergulve, og langs væggene er der bænke, som om natten benyttedes til at sove i. Derudover har hver stue en ægteseng af middelalderlig type. Stuernes indre har såvel som deres ydre bevaret meget gamle træk, og der er ingen tvivl om, at de to bygninger repræsenterer en tradition, der har århundreder bag sig.

Stuernes tilbygninger, herbergerne, har tyndere planker i bulvæggene. Plankerne, der har tykkelser på 5-8 cm, er som i stuevæggene sammenholdt med indborede nagler. I enderne er de tykkere planker let tilhuggede for at kunne gå ind i stolpenoterne. Alle herberger har flere stolper i ydervæggene, uden at der dog er tale om nogen regelmæssig inddeling. I enkelte gavle eller skillevægge findes planker i hele husets bredde. Bygningernes fodtømmer kan i hjørnerne være samlet enten med tap- eller bladsamlinger. Stolperne, der har højder på 210-270 cm, er tappet i fodtømmeret og går foroven gennem tagremmen med en tap, som spæret kan støtte mod. Remmen er uden forbindelse med bjælkerne, der normalt er samlet med stolperne med gennemstukne bjælketappe fastholdt af udvendige trænagler. Bjælkerne, der er af eg eller fyr, er anbragt 25-50 cm under remmen og har på gårdsiden meget langt udragende tappe. På tapenderne hviler det såkaldte *avvæjsatræ*, der her er en rem med firkantet tværsnit, men ellers er en kraftig tagskægslægte. På sydsiden bæres avvæjsatræet af vandrette nagler, der er drevet ind i borede huller i remmens yderside. I de bredere fag er der indlagt ekstra bjælker, som er anbragt i firkantede udskæringer mellem to bulplanker og kæmmet over den nederste. Spærene står på remmen fastholdt af nagler, der er slået gennem spærnæserne. De har ret højtsiddende hanebånd og er foroven bladet sammen med krydsende ender. I krydset ligger en kraftig lægte, *rygåstræet*, og på hver side findes to *sideåse* naglet til spærene. Til disse åse er der med lindebast fastbundet løvtræsrafter, som når fra rygning til tagskæg. Rafterne ligger parvis, og til dem er der igen bundet spinklere, vandrette grene, *ravel*, så der dannes et netværk med rektangulære mellemrum på ca. 25x35 cm. Rafteenderne er på gårdsiden tilspidsede og støtter mod avvæjsatræet på de udragende bjælkeender, mens de er bundet til sydsidens avvæjsatræ med bast. Dette såkaldte *raveltak* danner underlag for stråtaget, der er fastbundet med vidjer ved hjælp af tækkekæppe af hassel. Lignende tagkonstruktioner har tidligere været almindelige i mange egne af Danmark. Tækkematerialet er rør, og der er afsluttet med halmrygning fastholdt af kragtræer.

Herbergerne har været benyttet som arbejds- og soverum samt til opbevaringsformål; ét af rummene i hvert stuehus tjener dog som forstue. Det har brolægning, mens der ellers er lergulv som i stuerne. Der er loft af brede egebrædder over alle rum.

Østre gårds vestre herberg er det største og fornemste. Ydervæggenes stolper og bulplanker er profilerede langs kanterne med en flad hulkel, der har en skarp rille til begge sider. Det er et profil, som kendes allerede fra vikingetiden. Profileringen findes også på forstuens vestvæg, hvor tre gamle dørstolper tyder på en ældre udformning af huset. Det vestligste af herbergets rum er blevet overtaget af den vestre gård, hvis stuehus som tidligere nævnt er bygget op mod herbergets gamle vestgavl. Det lavere, senere tilbyggede udskud, der findes på gårdsiden, hører dog stadig til den østre gård. Afstanden mellem bjælke og rem er på dette herberg næsten 50 cm, så der dannes et trempelagtigt vægstykke, det såkaldte *styrterum*, over bjælkerne. På sydsiden er der i vægplankerne udskåret firkantede glugger, som giver lys til det store loftsrum. Mod nord har de gennemstukne bjælker med avvæjsatræet et fremspring på ca. 85 cm. Der kan næppe være tvivl om, at herberger af denne type har afløst de middelalderlige *loftboder*. Herbergernes stejlere stråtage i forbindelse med deres høje styrterum gjorde det muligt at få den samme plads på loftet, som boderne havde haft i deres øverste stokværk, og med det store tagudhæng på gårdsiden savnede man heller ikke læet under loftbodens svale.

Det østre herberg er lavere og smallere. Her ligger bjælkerne kun 12-13 cm under remmen. På nordsiden er der gennemstukne bjælketappe, men på sydsiden er bjælkerne anbragt med en hals i en kløft i stolperne og har fremspringende hoveder i fuld bjælkebredde. Både på nord- og sydsiden har døroverliggerne indskåret kors med kristusmonogrammer samt forskellige inskriptioner og som tidligere nævnt det samme årstal, 1737, der findes på stuens ene hjørnestolpe. Til herbergets oprindelige østgavl er senere tilbygget den østre gadeport, hvor begge portfløjes brede egeplanker er fæstnet til revlerne med trænagler. Den nuværende østgavls overgavl har vandrette planker, som er fastholdt i noter i spærene og i en bulstolpe, der er anbragt over bjælken. Som gårdens øvrige gavle har den meget brede vindskeder af fyr.

Vestre gårds østre herberg er bygget op mod det andet stuehus uden selvstændig gavlvæg. Da kun to af bulvæggenes stolper har hulkelprofilering, og nogle af plankerne mod sædvane har en stregnummerering, ser det ud til, at herberget delvis er opført af genanvendte materialer. Noget lignende gælder den smalle tværlænge, der senere er bygget til på herbergets nordside. Den har sine bjælker i kløfter i stolperne med udragende ender til begge sider. Som den eneste af gårdens bygninger har den bulplankerne i plan med fodtømmeret, mens

de fremspringende stolpeforsider griber 5-6 cm ned over det. Dens taggavl har en beklædning af lodrette fyrrebrædder med et lille fremspring over hanebåndshøjde. Det vestre herberg må være bygget samtidig med den vestre gadeport, som det har rem fælles med. Portens vestvæg har en overgang været en fritstående gavl med bræddeklædt overgavl, men senere er laden bygget til, så sydlængen har fået sin fulde længde.

Bryggersbygningen og udhuslængerne svarer i deres konstruktion stort set til herbergerne. Avvæjsatræet er dog kun på østlængens gårdside og over døren på det fritliggende bryggers anbragt på udragende bjælkeender. Alle andre steder hviler det på svære nagler eller trækroge, der er fastgjort på remmene. Stolpehøjderne varierer mellem 180-210 cm. Skillerumsstolperne er i reglen tappet i fodtræet, men bladet på siden af bjælkerne. Flere steder er der skråbåndsforbindelse mellem fodtræet og ydervæggenes stolper. Ikke benyttede udskæringer til skråbånd i mange af bjælkerne viser sammen med andre spor i tømmeret, at der også ved opførelsen af flere af udlængerne er benyttet ældre bygningsdele. Mange af dørene har meget primitiv hængsling uden anvendelse af jernbeslag. Alle udhuse har raveltak, og gavlene har enten vandrette egeplanker eller lodrette fyrrebrædder.

I vestre gårds nordlænge er der bevaret en meget gammel staldindretning med båseskillevægge af jordgravede, lodrette planker, der foroven holdes sammen mellem to revler, som er fastgjort i ydervæggene. Ingen af de øvrige stalde er genindrettet på museet. Hver af gårdene har i nordlængen en tofteport, der har ført til de opdyrkede marker, og østvæggen i huggehuset ved den vestre tofteport danner skel mellem de to gårdhalvdele.

3 · Hus fra Dörröd, Skåne

TAVLE III

A Vestlænge
B Stuehus
C Østlænge
D Vestlængens østside
E Tværsnit i stuehus

1 *Vognport*
2 *Svinehus*
3 *Hønsehus*
4 *Huggehus* (kværnhus)
5 *Smøge*
6 *Bryggers*
7 *Spisekammer*
8 *Køkken*
9 *Forstue*
10 *Stue*
11 *Kammer*
12 *Lade*
13 *Lo*
14 *Stald*

Skåne var i mange år kun repræsenteret på Frilandsmuseet af Näsgården fra det nordlige Skåne. Den kom fra en egn, der endnu var præget af store skovområder, og kunne med sine træbyggede længer give museets gæster det indtryk, at skånsk og sjællandsk byggeskik ikke har mange lighedspunkter. Dörrödhuset blev erhvervet 1965 for at give et mere nuanceret billede af forholdene i den gamle, danske landsdel. Det blev på museet placeret mellem Näsgården og de sjællandske bygninger og stod genopført i 1969.

Dörröd ligger i Veberöd sogn ca. 25 km sydøst for Lund i et landskab, der nok er domineret af Romeleåsens skovklædte skråninger, men hvor byggetraditionen er præget af naboskabet med Sydskånes sletteland. I denne del af Skåne, som kan minde om Sjælland, har skoven tidligt måtte vige for frugtbare marker, og træhusene synes allerede i middelalderen at være blevet afløst af huse med bindingsværksvægge. At disse huse har været beslægtede med de sjællandske, kan ses på museet, hvor Dörrödhuset næsten ikke adskiller sig fra bygningerne i den sjællandske afdeling.

Alle tre længer er opført med bindingsværk af forholdsvis spinkelt egetømmer, hvoraf en del synes at være genanvendt. Fagene er ret brede, og stolperne står direkte på syldstenene. Der er løsholter og døroverliggere mellem stolperne, men ingen skråstivere eller fyldtømmer, bortset fra nogle få syldstykker på vestlængen og en enkelt dok på østlængen. Væggene har lerklining på lodrette *støjler* med en vandret fletning af halmbånd, og der er ret store udbulinger i de fleste tavl. Både tavl og tømmer er hvidkalket. Da stuen og kammeret fik større vinduer, blev lerkliningen her erstattet af ubrændte lersten. Stuens nord- og sydvæg fik helstensmure, og samtidig blev stuelængens gårdside beklædt med brædder, som blev malet brune. Over bræddeklædningen er bindingsværksstolperne stadig synlige, og de har som husets øvrige stolper gennemstukne bjælketappe, der er anbragt tæt under remmen. Tagspærene støtter med en udskæring mod stolpetappene, som når et stykke op over remmen. Remmene og de fleste spær er af fyr, men både i stuehuset og især i vestlængen findes krogede spær af eg eller ask. Der er nu normale lægter overalt, men naglehuller i spærene tyder på, at der tidligere har været anbragt 2 sideåse på hver af vestlængens spær og 1 sideås på stuehusspærene. Det må antages, at disse åse sammen med rygåse har dannet underlag for et raftetag svarende til Näsgårdens *raveltak*. Selve stråtaget er af rughalm, og der er halmrygning med kragtræer. På alle længer er der lukket mellem taget og remmen med hasselgrene, som er indflettet mellem skråtstillede pinde, der er boret ind i remmens overside, og som på indersiden er dækket af en lerklining. De to sydgavle og stuelængens østgavl har bræddeklædte overgavle, mens vestgavlen og vestlængens indvendige gavl mod smøgen ved stuehuset har en lukning med enebærris. Risene er flettet mellem lodrette støjler, som er anbragt i borede huller i undersiden af spær og hanebånd og forneden sømmet på bjælkens yderside. Lukningen er ret jævn på indersiden, idet alle forgreninger og rødder vender udefter.

Stuehuset har, som mange sjællandske huse, den store, åbne skorsten placeret lige over for indgangsdøren. Den er opført af kampesten, og maden er blevet tilberedt på den stenbelagte arnebænk inde i selve skorstenen. Bagerovnens svære lerkappe er hvælvet oven på et stensat fundament, og da den er opført uden for huset, er den beskyttet af et halvtag med bræddevægge på siderne. Huset er ved sammenbygningen med vestlængen blevet udvidet mod vest. Bryggerset var tidligere kun på 1 fag og var dengang i åben forbindelse med forstuen, og der var en gruekedel på skorstenens vestside. Stuen, som opvarmes af en bilæggerovn, har den traditionelle bordopstilling ved sydvæggens vinduer. I nordøsthjørnet er der en udtræksseng. Kammeret, der måske oprindelig kun har været på 1 fag, fungerer som storstue, og her er væven placeret. Husets østende med laderummet synes at være blevet ændret flere gange og er sidst blevet udvidet med 1 fag. Vestlængen har tidligere været et fritliggende

hus på 3 fag. Da det blev udvidet mod syd, blev tavlenes lerklining klinet op mod gavlens bræddebeklædning. Østlængen er en senere tilbygning, og den er ligesom vestlængen blevet udvidet med 1 fag mod syd. Stuen har bræddegulv, mens der er lergulve eller brolægning i de øvrige rum. Som på hjemstedet løber der en lille bæk syd for huset, og der er en brønd ved vestgavlen.

Huset betegnes i arkiverne som Gadehus nr. 10. Det var et fæstehus under herregården Björnstorp indtil 1821, da det blev solgt til selveje til Nils Christensson. Der hørte på det tidspunkt mellem 1 og 2 tdr. land til det. En svigersøn, skrædder Nils Hansson, der overtog huset 1850 forøgede dets jordtilliggende til næsten 7 tdr. land, men da husets sidste beboer, Mätta Eriksson, der var datter af skrædderen, blev enke i 1883, måtte hun frasælge en stor del af jorden igen for at klare gælden. Hun blev dog boende i huset til sin død i 1931, og da museet overtog det ubeboede hus, kaldtes det stadig på egnen for „Mor Mättas Hus". På Frilandsmuseet er det indrettet, som det var, i årene før hun blev enke.

Det er nærliggende at tro, at husets mange lighedspunkter med sjællandsk byggeskik må have forbindelse med den tid, da Skåne var dansk. Selve huset kan dog næppe være bygget før 1660, selv om et kort over Dörröd fra 1714 viser, at der allerede dengang fandtes et hus med samme nummer på stedet. Det kan ikke siges med sikkerhed, hvordan dette hus så ud, da alle huse på det gamle kort er angivet med ensartede signaturer. Museets hus kan faktisk først identificeres på et kort fra 1853, der er så detaljeret, at selv den fremstikkende bagerovn er kommet med. På to kort fra 1801 og 1816 findes et vinkelhus med en nordlænge og en østlænge. Det ligger nordligere og er drejet lidt i forhold til huset på kortet fra 1853. Hvis vinkelhuset indtegnes på dette kort, skærer dets østlænge sig skråt ind over nordøsthjørnet af museets hus, og det får sin sydgavl placeret der, hvor der i det sidste hus var lo. Ved nedtagningen af huset i 1966 fandtes der under logulvet en del syldsten fra et hjørne af et ældre hus, der netop havde haft den samme orientering som vinkelhuset på de to kort. Det må være rimeligt at antage, at det hus, der nu står på museet, i årene mellem 1816 og 1853 på hjemstedet har afløst et ældre hus, og det er ikke utænkeligt, at de syldsten, der fandtes fra det gamle hus, var anbragt på deres plads længe før Karl Gustav erobrede Skåne.

4 · Skvatmølle fra Småland

TAVLE III

A Nordgavl
B Østside
C Tværsnit

Vandmøllen, som viser den ældste og mest primitive form for udnyttelse af vandkraften, kommer fra Mjölnetången i Gryteryd sogn. Den erhvervedes 1920 og stod allerede genopført på museet i 1921, men den lille bæk, der nu driver vandhjulet, blev først ledt hen til den i 1969 i forbindelse med genopførelsen af huset fra Dörröd.

Kværnhuset er anbragt på tværs af bækken, med de to gavlender hvilende på høje stensætninger på begge sider af bæklejet. Det er opbygget af vandrette, plant tilhuggede tømmerstokke af fyr, som i de tre hjørner er samlede ved *knuthugninger*, svarende til Lofthusets og Badstuens samlinger. Ved det fjerde hjørne, hvor døren findes, holdes østvæggens stokke sammen af den lodrette hjørnestolpe, der er udformet med en kam, som går ind i en udstemmet not i stokkenes endeflader. Nordgavlens stokke ved døråbningen er fastholdt af en lægte, der er anbragt i en lignende not. I sydgavlen er der indskåret et nyere vindue mellem stokkene. Væggene er tjærede med finsk tjære.

Taget bæres af en *rygås*. Det er beklædt med tagspån af fyr, som er sømmet på et lag brædder, der spænder fra åsen til de øverste stokke i sidevæggene og danner udhæng ved både sider og gavle. Rygningen er dækket af to brædder, der er sømmet sammen i vinkel, og ved gavlene er der vindskeder med dækbrædder.

Gulvet er lagt i to højder med den laveste del nærmest ved døren. Den bageste, hævede del, hvor kværnen er anbragt, har brædderne liggende i husets længderetning. De bæres af to kraftige bjælker, der er skåret ind i sidevæggenes stokke med svalehaleformede udskæringer, så de holder sammen på bygningen. Under selve kværnen er der indsat to vekselbjælker. Bjælkerne under det lave gulv når fra gavl til gavl.

Vandhjulet er anbragt horisontalt lige over bækkens bund. Det er udført af en rund egeklods med 13 skråtstillede skovlblade stemmet ind i siden. Den lodrette aksel, som er fastgjort i vandhjulet, går direkte op i kværnen. Her er den fastliggende understen, *liggeren*, anbragt på selve bjælkerne i en rund udskæring i gulvet, og den fastholdes yderligere af et ekstra plankelag oven på gulvet. Akselens øverste del, som er af jern, går op gennem et hul i understenen. Den styres af en træforing, som er indsat i hullet, og bærer i toppen på et vandret, svært stykke jern den roterende oversten, *løberen*. De to møllesten er omsluttet af en cirkelrund trækasse, *støvkarret*. På undersiden har vandhjulet en jerntap, som passer til et leje, der er indfældet i en slank, vandretliggende egestamme, som med en grenkløft går ind under tilløbsrenden til møllen. Grenenderne er spigret fast til en tværbom, hvis ender fastholdes i de stensatte sider. Stammens modsatte ende er med krog og øsken samlet med en lodret egestok, der er ført op i møllen og over gulvet har en udstemning, hvori der er anbragt to modsatrettede kiler. Ved at slå med en kølle på kilerne kan stammen med lejet, og dermed vandhjul, aksel og oversten, hæves eller sænkes. På denne måde kan afstanden mellem stenene tilpasses efter den formalingsgrad, man ønsker. Når møllen skal bruges, åbnes der med stigbordet for det opstemmede vand i bækkens øvre del, og vandet ledes ad den brede trærende ned mod vandhjulet. På det sidste, stejle stykke indsnævres renden, så vandet kun rammer skovlene i den ene side af vandhjulet. Når møllen går, roterer overstenen med samme hastighed som vandhjulet.

Kornet, der skal males, hældes i en tragt, der er anbragt på et lad oven på støvkarret. Det føres ved hjælp af en rysteanordning i en jævn strøm gennem et hul i overstenen ned mellem de to kværnsten. Melet opsamles i en trækasse, der er anbragt på den lave del af gulvet.

5 · Badstue fra Småland

TAVLE III

A Vestgavl
B Sydside
C Længdesnit

Denne lille bygning, der egentlig burde kaldes et tørrehus, erhvervedes 1907 og stod genopført på museet året efter. Dens hjemsted i Gårdsby sogn lidt nord for Växjö ligger i det egentlige Småland, og husets byggemåde er typisk for de skandinaviske nåletræsområder. Selve husformen er kendt allerede fra oldtidsbygninger.

Væggene er opbyggede af vandrette, tilhuggede tømmerstokke af fyr, der krydser hinanden i hjørnerne, hvor de er samlet ved *knuttimring*. Sidevæggene springer lidt frem foran vestgavlen, og taget, der hviler på 3 åse og de øverste vægstokke, er ført endnu længere frem, så det danner et halvtag eller *skjul* foran indgangsdøren. Over skjulet er taget af planker, mens der over selve huset er græstørv på et underlag af rafter dækket med birkebark.

Husets eneste rum er næsten kvadratisk og uden vinduer. I det nordvestlige hjørne er der tæt ved indgangsdøren opbygget en hvælvet ovn af kampesten, og langs østgavlen og sydsiden findes brede træhylder, hvor hør, malt eller korn, der skulle tørres, kunne anbringes. Når man tændte op i ovnen, trak røgen blot ud af indfyringsåbningen.

Det var almindeligt, at der fandtes et sådant tørrehus ved de sydsvenske gårde. Det kaldtes normalt for *basta*, badstue, men det menes, at det kun har fået dette navn på grund af sin lighed med de egentlige badstuer. I de badstuer, der har været brugt til dampbad, har man fået damp ved at slå vand på ovnens ophedede sten.

6 · Loftbod fra Småland

TAVLE III

A Vestside
B Nordgavl
C Tværsnit

Loftboden er et toetages forrådshus med udvendig trappe og svalegang. Den erhvervedes 1896 og var i nogle år genopstillet i Kongens Have, før den flyttedes til Sorgenfri. Her var den blandt de bygninger, der kunne ses, da det egentlige Frilandsmuseum åbnedes i 1901.

Når denne fremmedartede bygning findes i et dansk frilandsmuseum, skyldes det museets stifter, Bernhard Olsen. Han ønskede med de første bygninger i sit museum at vise eksempler på hustyper, der tidligere havde været almindelige i Danmark, men nu var helt forsvundet, og med loftboden ville han give et indtryk af, hvordan folkevisernes „højenloft" kunne have set ud. Den skulle egentlig have været fra Blekinge, men kommer fra Kristvalla sogn i det sydøstlige Småland, 40-50 km nord for den gamle rigsgrænse. Der findes endnu bevaret en del af disse gamle bygninger i både Sverige og Norge, og det er fastslået, at de ældste norske loftboder er fra middelalderen. De middelalderlige, danske lofthuse har næppe svaret helt til boden fra Småland. Hvis det har været trækbygninger, har de sikkert været af eg, og man må forestille sig, at de har været bygget som bulhuse.

Museets loftbod er opført af hele tømmerstokke af fyr. Stokkene ligger vandret og krydser hinanden i hjørnerne, hvor de er samlet ved hjælp af udhugninger i over- og undersiderne. Denne teknik kaldes i Norge for *laftеværk* og i Sverige for *knuttimring*, og den er anvendt i mange andre lande med nåleskove. I ældre tid brugte man de runde stammer, men i loftboden, der menes at være fra omkring 1700, er stokkene tilhuggede, så væggene bliver plane. Overetagens svalegang bæres af de udragende bjælker og af gavlvæggenes fremspringende partier, hvor de underste, skråt tilhuggede stokke har profilerede afslutninger. Den nederste stok i svalens ydervæg har en bort af udstemmede trekanter, og i svalegangens lysåbning er der indsat en række drejede balustre. Taget bæres af tre åse, der spænder fra gavl til gavl. Over åsene hviler der enkelte spær og ellers tætliggende rafter; over dem er der et lag birkebark og til sidst græstørv. Græstørvene hindres i at skride ned ved hjælp af et tømmerstykke, *muldåsen*, der fastholdes af trækroge ved tagudhængets afslutning. Ved gavlene er der sømmet brede vindskeder på åsenes og de øverste vægstokkes udragende ender.

Underetagen er med en skillevæg delt i to rum, der har hver sin indgangsdør, som er forsynet med svære låse. Der er ingen vinduer i rummene. En trappe med meget slidte trin fører op til svalegangen, hvorfra der er dør ind til det sydligste loftsrum. Her er der et nyere vindue i gavlen. Tidligere fik man kun lys gennem de små glugger med skydelemme, der svarer til nordgavlens lysåbning. Der er forbindelse til det nordligste rum gennem en åbning i en sekundært opsat skillevæg; loftet havde tidligere kun ét rum. Alle husets rum har plankegulve. Ydervæggene er efter svensk skik rødfarvede, dørene er tjærede, mens vinduet og svalegangens balustre er hvidmalede.

De to rum forneden blev anvendt til opbevaring af madvarer – kød, mel, smør, ost etc. – på den tid, da hver gård selv måtte sørge for det nødvendige vinterforråd. I det øverste stokværk opbevarede man tærsket korn, men samtidig var her ofte indrettet sovesteder for gårdens unge i sommertiden.

7 · Gård fra Øster Larsker sogn, Bornholm

TAVLE IV

A Sydlængens østgavl
B Østlængens østside
C Stuehusets østgavl
D Stuehusets sydside
E Snit i stuehus
F Snit i østlænge

1 *Forstue*
2 *Pigekammer*
3 *Melkammer*
4 *Spisekammer*
5 *Bagforstue*
6 *Bryggers*
7 *Brænderum*
8 *Hverdagsstue*
9 *Køkken*
10 *Mellemstue*
11 *Sovekammer*
12 *Den bedste stue*
13 *Forstue*
14 *Kammer*
15 *Mellemsalen*
16 *Kammer*
17 *Salen*
18 *Forstue*
19 *Rullestue*
20 *Karlekammer*
21 *Port*
22 *Huggehus*
23 *Kastelo*
24 *Lo*
25 *Lade*
26 *Vognport*
27 *Lade*
28 *Lo*
29 *Kostald*
30 *Port*
31 *Lade*
32 *Lo*
33 *Hestestald*
34 *Foderlo*
35 *Svinehus*

På Bornholm, hvor der ikke findes egentlige landsbyer, har øens store, smukke bindingsværksgårde fra gammel tid ligget spredt i landskabet på deres egne jorder. Der var ingen herremænd på øen, og bønderne var frie og selvstændige. De fleste af gårdene var selvejergårde, der fra omkring år 1600 var betegnet med et nummer inden for hvert sogn, og de såkaldte vornedgårde var nummereret på lignende måde. Hovedparten af vornedgårdene var fæstegårde under Hammershus, men blev købt til selveje, da Christian den Sjette i 1744 solgte sit bøndergods. Både vornedgårde og selvejergårde beholdt deres gamle betegnelse og nummer helt op i dette århundrede ved siden af de individuelle gårdnavne, der blev almindelige i løbet af 1800-årene.

Frilandsmuseets gård, der på hjemstedet kaldtes Damaskegård, havde et jordtilliggende på 53 tdr. land og var den 3. selvejergård i Øster Larsker sogn. Den erhvervedes 1968 og er i 1980 under genopførelse på museet. På Bornholm var den nabo til den fredede Melstedgård, der ligger tæt ved landevejen syd for Gudhjem, men lå selv et par kilometer inde i landet skjult mellem bakkerne og en sprækkedals frodige bevoksning.

Gården findes allerede opført i Hammershus lensjordebog fra 1598-99, og en egentlig beskrivelse af dens længer er bevaret i en vurderingsforretning fra 1694. De bygninger, der er flyttet til Frilandsmuseet, er dog næppe ældre end fra tiden omkring 1800. En arkæologisk udgravning af stuehustomten, der blev udført i 1976 på initiativ af Bornholms Museum, har nemlig påvist, at der under det sidste stuehus fandtes delvis bevarede tomter fra fire ældre stuehuse, som havde afløst hinanden på stedet. Under den ældste tomt kunne der yderligere spores stolpehuller fra en endnu ældre bebyggelse, hvis art ikke kunne identificeres. De fire stuehuse, der alle havde været opført i bindingsværk, var bygget direkte over hinanden blot med afretningslag mellem de enkelte gulvlag og havde alle fulgt det skrånende terræn i modsætning til det sidste stuehus, der var bygget på en høj *fodmur* af kampesten. Desværre tillod forholdene ikke, at der blev foretaget en tilsvarende udgravning af gårdens tidligere udlænger.

Det ældste af stuehusene, som kunne dateres til 1500-årene, syntes at være brændt omkring 1600, og dets efterfølger må antages at være den stuelænge, der beskrives i arkivalierne fra 1694. Den havde med sine 14 *stolperum* (fag) været af omtrent samme længde som det flyttede stuehus, men havde adskilt sig fra det ved at have stald i vestenden og køkken og bryggers i den østlige del. Om de samtidige udlænger oplyser jordebogen, at der var en søndre ladelænge på 10 fag og en vestre på 11 fag, så gården havde som så mange andre på øen tidligere kun haft 3 længer.

Den sidste gård på stedet var firlænget, da den i 1831 første gang blev vurderet til brandforsikring, og længerne havde på det tidspunkt samme fagantal, som de genopførte bygninger nu har på museet. Alle gårdens længer blev imidlertid i de følgende år ombygget, og disse ændringer kan følges i brandforsikringsprotokollerne. Efter at østlængen i 1842 var blevet gjort bredere, blev stuehuset ombygget i perioden 1852-1865. Det blev udvidet med den udskudsagtige tilbygning, den såkaldte *hodde* på nordsiden, og i stedet for det gamle bryggers i vestenden blev der indrettet et nyt i den lille, fritliggende bygning på 3 fag nord for stuehuset. Hverdagsstue og køkken, der tidligere havde stødt op til *den bedste stue* (storstuen) rykkede mod vest, hvor de fik deres egen forstue, og der blev plads til at indrette mellemstue og sovekammer. Det nye køkken fik opmuret en gammeldags,

åben skorsten af rå sten, mens storstuen en overgang måtte klare sig med en skorsten, der var opmuret oven på loftsbjælkerne. Denne *stikskorsten* blev godkendt af brandmyndighederne i 1865, selv om sådanne skorstene ifølge lov af 1861 „aldeles forbydes". Stikskorstenen blev senere erstattet af den nuværende, smalle skorsten, der er opmuret i et hjørne af sovekammeret, og køkkenskorstenen afløstes af en lukket skorsten af brændte sten, da gården fik komfur. Med disse ændringer havde stuehuset stort set fået den udformning, det har i dag, hvorimod alle udlænger blev ændret omkring 1900. Sydlængen fik i 1899 kostalden bygget ud i en bred tværlænge på sydsiden, mens østlængen året efter forlængedes med 6 fag og blev bygget sammen med sydlængen. Endelig blev hjørnet mellem syd- og vestlængen udbygget i 1904. Som det endnu på den tid var almindeligt på Bornholm, blev disse sidste udvidelser af gården på gammeldags vis udført i bindingsværk med gennemstukne bjælketappe, men stolperne anbragtes på støbte fundamenter, og tavlene blev udstøbt med beton.

På museet har man valgt at vise gården, som den havde været før sammenbygningen af de tre udlænger, der alle havde bevaret spor af deres oprindelige gavle. Den er placeret på en østskråning, som helt svarer til terrænet på hjemstedet, og har fået genskabt sin have nord for stuehuset. På den store, brolagte gårdsplads er der en vippebrønd med karm af sandstensheller, og i haven findes en lignende brønd uden vippe, hvor der på den ene af sandstenene er indhugget K V M 1829. Langs stuehusets gårdside er der en indhegnet have eller bigård, hvor der blandt andet vokser et morbærtræ. Gårdens mødding, der ved længernes ombygning var rykket uden for gården, har igen fået plads på gårdspladsens sydlige halvdel.

Stuehusets fodmur vokser i højde på det faldende terræn, så længen bliver nogenlunde vandret, og ved østgavlen, hvor muren er godt 1 m høj, er der blevet en nem mulighed for at indrette en kælder under det østligste rum, *salen*. Denne udnyttelse af husets placering på en skråning kendes fra de fleste bornholmske stuehuse, der byggedes omkring 1800, og det er typisk, at de vender den høje salsgavl mod havet. Fodmuren, der er hvidkalket, er sat op i ler, men har på ydersiden en udfyldning med mørtel mellem stenene. Ved hoveddøren er der en nyere granittrappe med smedet gelænder.

Længens bindingsværk, der hovedsagelig er af eg, men hvor elm og ask også er anvendt, har ret kraftige stolper med gennemstukne bjælketappe 25-30 cm under remmen. Alle stolper har tidligere stået på fodtømmer, men ved ombygningen af vestenden blev de i denne del af huset anbragt direkte på syldstenene. Man byggede normalt ikke med fodtømmer på Bornholm efter 1800, så det er et gammelt træk, der er bevaret i husets østlige del, og østgavlens fodtømmer, der er tappet ind i hjørnestolperne oven over de udragende fodtømmerender fra langsiderne, viser en særlig bornholmsk klaring af hjørnesamlingen. De konsolagtige, profilerede fremspring foroven på hjørnestolperne, der kendes fra andre gamle, bornholmske gårde, savnes på denne gård. Som fyldtømmer er der løsholter, der i den østlige del af huset er samlet med stolperne med fornaglede tappe. I den vestlige del af sydsiden har mange stolper gamle udstemninger med naglehuller fra tidligere, højtsiddende løsholter, og i denne del af bygningen har de nuværende løsholter tappe med svalehaler, der holdes på plads i tilsvarende udstemninger i stolperne af kiler oven på tappenes lige sider. Under løsholterne er der på hele længen dokker, men kun vestgavlen har dokker i overtavlene. Som det er almindeligt på Bornholm, er der ingen skråstivere. I østenden af huset er de fleste tavl lerklinede, mens vestendens tavl ved ombygningen er blevet udmuret med flensborgsten. Lerkliningen er udført med så stor tykkelse, at alt bindingsværkstømmer er dækket på indersiden, og de murede tavl har på bagsiden en ekstra skalmur af sten på højkant, så vægtykkelsen svarer til lerkliningen. Den nyere hoveddør, der er en dobbeltdør med fyldinger, har afløst en lavere dør på samme sted, men der er også taphuller fra en døroverligger i faget øst for den. I vestenden, hvor flere af sydsidens stolper viser spor af gamle dørsteder, er de indadgående halvdøre til den gennemgående forstue beslået på ydersiden, og der er udstemninger til hængslerne i dørstolperne. Som det var almindeligt på Bornholm endnu langt op i dette århundrede, har så at sige alle husets vinduer blyindfattede ruder. Bindingsværket er malet med sort kærnemælksfarve, tavlene er hvidkalkede, og vinduerne har en grå farve, mens halvdørene er røde og hoveddøren grågrøn.

Et par af bjælkerne, der er af eg, kan tænkes at stamme fra husets forgænger. De øvrige er af fyr, og fire af dem er tildannet af gammelt mastetømmer. Der er også brugt skibstømmer til en del af sydsidens rem, hvor en rå på 8½ m stadig har bevaret sin form på inder- og ydersiden. Stuehusremmen er i øvrigt af fyr og har efter bornholmsk sædvane på ydersiderne indborede, vandrette *vånbordnagler*, som bærer den nederste taglægte. Spærene, der forneden støtter mod de opragende stolpetappe, er bladet sammen med krydsende ender i kippen og har hanebånd bladet på siden. Flere af dem, der synes at være genanvendte, er sodede ege- eller askespær med naglehuller fra tidligere sideåse, og næsten alle spær har naglehuller til fastgørelse af stormlægter. Kun enkelte af disse lægter, der er af rundt løvtræ og forneden er spigret på remmen, er på plads. Gavlspærene, som er af eg, har en

særlig bornholmsk udformning med et ekstra, lavtsiddende hanebånd, der er anbragt lige over spærfødderne. Spærene står på de udragende remender, så gavlbrædderne, der er fastholdt i udstemmede noter i spærene og sømmet på de dobbelte hanebånd, holdes fri af gavlbjælken, som på ydersiden har en lægte, der lukker mellemrummet. Til taglægter er der anvendt finske lægter og til stråtaget rughalm, som er fastbundet ved hjælp af tækkekæppe. På rygningen er der lyng. De lodrette, sortmalede taggavle, der begge er forsynet med et vindue, har påsømmede lister over bræddernes fuger. Vindskederne er forneden udformet som meget stiliserede dragehoveder og har foroven en afslutning med påsømmede, svejfede brædder og en lodret *husbrand* af et dekorativt tilskåret bræt, der dækker over samlingen. Tagets tækkekæppe stikker ud gennem borede huller i vindskederne. Over hodden på nordsiden er der tegltag.

I husets indre er de ældre vægge muret af meget store lersten, mens de yngre har brændte sten af normalformat. Der er intet bindingsværkstømmer i skillevæggene, men i køkkenets østvæg og bagforstuens vestvæg står to af den tidligere nordsides gamle yderstolper med deres gennemstukne bjælketappe stadig på plads. Der er bræddegulv i alle stuer og nyere murstensgulve i husets vestende, hvor der tidligere også var bræddegulve i rummene ved vestgavlen og i køkkenet. Både skillevægge og ydervægge er pudsede med lerpuds, og det sarte pudslag er i flere af stuerne beskyttet af profilerede væglister, der er fastsømmet i højde med ydervæggens løsholter. Dørene er fyldingsdøre af forskellig alder, men de yngre er til dels kopieret efter de ældre, hvoraf flere har bukkehornsbeslag. Dørindfatningerne har ret enkle profiler, der i de fleste rum svarer til væglisternes og vinduesindfatningernes profilering. Ved husets hjemtagning var alle stuer tapetserede, men ved genopførelsen er rummene øst for *den bedste stue* genskabt med kalkede vægge, som der tidligere havde været i hele huset. I de tapetserede rum er der anvendt genoptrykte tapeter fra dette århundredes begyndelse.

Med sine mange rum er huset et typisk bornholmsk stuehus, men bryggersets placering i den fritliggende bygning kendes kun fra enkelte andre gårde. Dets udflytning skyldes utvivlsomt, at det var umuligt at forlænge stuehuset mod vest på grund af bakkeskråningen. I andre huse er den daglige indgang normalt gennem bryggerset, der ligesom den forstue, der her har erstattet det, har direkte døre til hverdagsstue, køkken og kamre. Resten af huset svarer helt til de øvrige bornholmske stuehuse, der i løbet af 1800-årene fik indrettet mellemstue og sovekammer.

Hverdagsstuen har kakkelovn med kogemulighed, spiseplads ved vinduet og har måske haft alkove på bagvæggen, da køkkenet endnu havde sin store, åbne skorsten. Den har gråguit træværk og tapetserede vægge med væglister. Køkkenet, der har gulkalkede vægge, har komfur på bagvæggen, mens der er trævask og primitivt køkkenbord ved vinduesvæggen. Mellemstuen, som kan opvarmes af sin egen kakkelovn, er gårdejerparrets private rum i modsætning til hverdagsstuen, der har karakter af folkestue. Både mellemstuen og det lille familiesoveværelse har tapetserede vægge uden væglister og egetræsådrede døre, mens lofter og vinduer er grålmalede. I den bedste stue har træværket oprindelig haft en kraftig rød farve, samtidig med at væggene var hvidkalkede. Nu er lofter og vinduer malet lysegrå, mens døre, fodpaneler og væglister er egetræsådrede, og stuen domineres af et storblomstret tapet. Det er en stue, der har stået til pynt det meste af tiden og om vinteren kun sjældent er blevet opvarmet. Husets gæster er blevet modtaget i den bedste forstue, og ved festlige lejligheder er også det særlige, bornholmske festrum, *salen,* i husets høje østende taget i brug. I dette rum, der til daglig blev benyttet til opbevaringsformål, har man kunnet dække op til mange gæster, og man har kunnet danse, når bjælkerne over kælderen først havde fået en forsvarlig understøtning. Salens træværk er bibeholdt i den oprindelige, stærke blå farve, og væggene er hvidkalkede. *Mellemsalen* har en nyere, grå maling, men i kammeret nord for den har træværket den gamle, røde farve. I dette rum er der en lem i gulvet til den stensatte trappe, der fører ned til kælderen. Bjælkerne over kælderen er genanvendte, gamle egebjælker, der måske stammer fra det foregående stuehus. Væggene er svære, hvidkalkede kampestensvægge, og der er murstensgulv med murede forhøjninger, hvor sulekar og sildetønder har kunnet stå i sikkerhed for grundvandet. Der er dør til det fri i gavlen, hvor der også er et par små vinduesglugger.

Den lille bryggersbygning ligger hævet på en høj fodmur for at få vestgavlen op i højde med det stigende terræn. I sin konstruktion svarer bygningen til stuehusets vestende, men flere af tavlene har lerklining. Skorsten og bagerovn er opmuret af rå lersten, og der kan fyres op under to gruekedler fra den åbne skorsten. Bryggerset har ubehandlet træværk og kalkede vægge. Mod vest er der dør til brændselsrummet, som bagerovnen stikker ud i.

Gårdens udlænger har stolperne stående direkte på fodmuren, som er af anselig højde på de sider, hvor terrænet er lavt. Længernes bindingsværk afviger på flere måder fra stuehusets, men der er også her anvendt både elm og ask ved siden af egetømmeret. Alle længer har overalt både over- og underdokker. Mange af bjælkerne, der som på stuehuset er samlet med stolperne med gennemstukne bjælketappe, er yderligere forbundet med stol-

perne med bladede skråbånd, og under dem er der i flere af skillevæggene regulære stolper og løsholter. Der er lerklining i hovedparten af tavlene, og ydervæggene har samme behandling som stuehusets facader. Bjælker, remme, spær og hanebånd er normalt af ask, men alt gavltømmer og de fleste remender ved gavlene er af eg. I alle tre længer er der tærskeloer. Disse steder er der udeladt en bjælke, og lospærene har laveresiddende hanebånd. Mod laderummene har loerne lerklinede, lave *balke.* Tage og gavle svarer til stuehusets, men der er dog ingen lister over gavlbræddernes samlinger og kun runde udluftningshuller.

Østlængen med gadeporten til vejen har på døroverliggeren over karlekammerets halvdør indskåret H V M G C N 1842. Det er den daværende gårdejer, Hans Weidemann, der med sine og sin kones initialer har villet markere længens udvidelse. *Drengehuset,* som karlekammeret kaldes på Bornholm, har en placering, der kendes fra mange andre gårde. Det har bræddeloft ligesom porten og huggehuset, og der er opgang til loftet fra porten ad en trappe, der kan hejses op. Den særskilte kastelo til rensning af kornet ved siden af selve tærskeloen kendes fra enkelte andre gårde. Med de mange lo- og laderum repræsenterer gården en periode, hvor kornavlen prægede landbruget, og til denne tid svarer den ret lille kostald, der er rekonstrueret i sydlængen. Vestlængen, der på hjemstedet rummede en nyere, stor svinestald i den ældste del, havde fået sit bindingsværk ødelagt ved udstøbning af tavlene og opsætning af isolerende bagmure og måtte på museet opføres af nyt tømmer. Den er som de andre udlænger indrettet i overensstemmelse med de gamle brandtaksationer, og i vestenden, hvor der ved ombygningen i 1904 var blevet bygget en ny hestestald, er der igen kommet en tofteport, der fører til gårdens marker. Hestestaldens materialer er benyttet ved rekonstruktionen af stalden på dens gamle plads, og øst for den rekonstruerede hestestald er der nu igen en mindre svinestald som før længens ombygning.

8 · Vandmølle fra Pedersker sogn, Bornholm

TAVLE IV

A Sydside
B Snit i vandhjul
C Tværsnit
D Længdesnit

Ingen af de bornholmske åer er store, men den hårde klippegrund bevirker, at de efter regnskyl og snesmeltning bliver særdeles vandrige, og vandkraften har fra gammel tid været udnyttet på øen. Museets vandmølle, der blev erhvervet i 1952 og genopført i 1970, hørte til gården Borggård på Sydbornholm og var en af de mange små vandmøller ved Øle Å. Møllen lå tæt neden for gården på en eng, hvor vandet blev stemmet op af en dæmning med et langt, stensat parti, som vandet skyllede udover. På Frilandsmuseet har man indtil videre givet afkald på den stensatte dæmning, men møllen ligger neden for de græsklædte skråninger ved museets store, bornholmske gård, og vandet, der driver den, bliver pumpet op fra Mølleåen.

Den lille bygnings alder kendes ikke, men den er opført i overensstemmelse med traditionel, bornholmsk byggeskik, og væsentlige dele af den kan være fra før 1800. Bindingsværksstolperne er som det meste af bygningstømmeret af eg og står direkte på syldstenene. De ret lavt anbragte bjælker er samlet med stolperne med gennemstukne tappe, og i husets midte er der indvendige afstivninger med bladede skråbånd eller påspigrede knægte. Ydervæggene har løsholter mellem stolperne, men kun dokker i et par overtavl på sydsiden, og som det er normalt på Bornholm ingen skråstivere. I en del af tavlene er der lerklining, men mange af undertavlene har en gammel lukning med store sandstensflager. Tavlene er hvidkalkede, og bindingsværkstømmeret er sort. Den åbne østgavls hjørnestolper er forneden sammenholdt af en bjælke med gennemstukne tappe lige over syldstenene. De krogede egespær har højtsiddende hanebånd og støtter forneden mod stolpetappene, der er ført gennem de kraftige egeremme. Gavlspærene er forsynede med ekstra, lavtsiddende hanebånd. Den nederste af tagets lægter er efter bornholmsk skik sømmet på vandrette *våbordnagler,* der er drevet ind i borede huller i remmens yderside. Der er tækket med rughalm, som er fastholdt af tækkekæppe, hvis ender på begge gavlene stikker ud gennem huller i vindskederne. På rygningen er der en blanding af lyng og ler. Overgavlene er beklædt med sortmalede, lodrette brædder, men de synes begge tidligere at have haft en risfletning eller halmlukning mellem lodrette grene, der har været anbragt i borede huller i undersiden af hanebånd og spær.

Møllens store *underfaldshjul* drives ved, at vandet fra mølledammen ad en stensat rende ledes ind mod dets underste *skovle,* når *stigbordet* ved mølledammen hæves. Faldhøjden er ringe, og der skal en ret stor vandmængde til for at trække det store hjul, der er anbragt i bygningens østlige, åbne fag med en beskyttende bræddeklædning ind mod møllens indre. Hjulet er kilet fast på en meget svær egeaksel, som hviler med sine jerntappe i stenlejer, der er indfældet i korte egebjælker på opklodsninger af sten og træ ud for møllegavlen og inde i møllen. Gulvet i det første, smalle fag inden for vandhjulet er forsænket for at give plads til det store *kamhjul,* der her er fastgjort på vandhjulsakslen og med sine kamme griber ind i et *stokkedrev,* der sidder på en lodret jernaksel, *langjernet.* Selve kværnen er anbragt på loftet ovenover med sin understen, *liggeren,* hvilende på en opbygning af tre lag planker og fastholdt af et *bindelad* sammensat af krumtvokset egetræ. Langjernet, der går op gennem et hul i liggerens midte, bærer ved hjælp af et indhugget *segl* den roterende overste, *løberen,* og har sit bundleje indstemmet i en egebjælke, der er anbragt på tværs hen over vandhjulsakslen. Bjælken bæres af to kortere bjælker, hvis ender er ført ind i lodrette, aflange udstemninger i stolper på hver side af det smalle fag. Stolperne står under bjælkerne på fodtømmer, som er bladet på siden af ydervæggenes stolper og er understøttet af det forsænkede gulvs stensatte sider. Den ene af de korte bærebjælker kan bevæges ved hjælp af et *letteværk* med vægtstang, hvorved overstenen kan hæves og sænkes, så afstanden mellem de to kværnsten bliver passende. Stenene er omgivet af et rundt *støvkar,* hvorover der er anbragt et *skolad,* som er opbygget af lægter og danner underlag for den tragt, *kuben,* som kornet hældes i. Den skålformede *sko,* der er ophængt under hullet i kubens bund, kan ved hjælp af rystelser fra en forlængelse af langjernet bringes til at lede kærnerne i en jævn strøm ned mellem kværnstenene gennem overstenens hul. Kornsækkene må bæres op på loftet ad møllens indvendige trappe, mens det færdige mel gennem en tud føres ned i en melkasse, der er ophængt under loftsbjælken, og hvorfra det kan fyldes på sække.

9 · Stubmølle fra Karlstrup, Sjælland

TAVLE V

A	Forside	E	Kværnloft
B	Side	F	Bagside
C	Tværsnit	G	Længdesnit
D	Broloft		

1	*Stub*	8	*Saddelbjælker*
2	*Saddel*	9	*Svans el. stjert*
3	*Skråstivere*	10	*Kværn*
4	*Bundkryds*	11	*Skallekværn*
5	*Stenbjælke*	12	*Perse*
6	*Hovedbjælker*	13	*Persebom*
7	*Hjørnestolper*	14	*Sækkehejs*

Møllen erhvervedes 1921 og har siden sin genopførelse i 1922 stået som et vartegn for Frilandsmuseet tæt ved museets hovedindgang ved Kongevejen.

Denne form for vindmølle, der har været i brug her i landet allerede i middelalderen, har sit navn efter den svære, lodretstillede egestolpe, *stubben*, som hele møllen er bygget op over. I modsætning til den senere fremkomne såkaldte hollandske mølle, hvor kun den øverste del, *hatten*, kan bevæges, må hele møllehuset på en stubmølle drejes, når møllen skal sættes op i vinden. Den er nem at manøvrere, men den indvendige, bærende konstruktion optager megen plads og forhindrer en effektiv udnyttelse af kraften fra vingerne, og der er tilsyneladende ikke bygget stubmøller her i landet siden 1700-årene. Flere af de gamle møller, deriblandt museets stubmølle, har dog været i brug helt op i dette århundrede.

Arkivalier fortæller, at den blev bygget i 1662, efter at dens forgænger var ødelagt ved en brand under Svenskekrigene, og der er altså malet mel i møllen i ca. 250 år, før den kom på museum. I disse mange år er der naturligvis udført talrige reparationer og ændringer på møllen, men stubben og enkelte dele af den øvrige konstruktion må antages at stamme fra møllens opførelse.

De fleste dele i møllens hovedkonstruktion er udført af gedigent egetømmer. Selve stubben, der er næsten 6 m høj, har en tykkelse på 65-70 cm. Tværsnittet er kvadratisk forneden, cirkulært ved møllens underste bjælkelag og 16-kantet foroven i den del af stubben, der er inde i møllen. Lige under møllehuset findes en ramme, *saddelen*, samlet af fire kraftige tømmerstykker, som alle er kæmmet ind i siden på stubben. Stubben bæres og støttes af fire sæt dobbelte skråstivere, der dels er tappet ind i siden af stubben, dels understøtter saddelen. Forneden styres den af to krydsende bjælker, *bundkrydset*, der hviler på fundamenterne, og som skråstiverne er tappet ind i. Bundkrydset er skåret op i stubbens bund, men stubben hviler ikke på bjælkerne. Museets mølle er genopført med en ekstra understøtning, som den havde fået på hjemstedet, men som er af tvivlsom værdi. Den er udført med enkelte skråstivere, og det tilhørende bundkryds er anbragt diagonalt i forhold til den oprindelige understøtning. Kun få møller er udstyret med denne ekstra understøtning. Stubbens overside har i midten en cirkulær tap, men er ellers rettet plant og vandret af. På denne glatte flade hviler den kraftige bjælke, *stenbjælken*, som bærer hele møllehuset, og som kan drejes horisontalt over stubben styret af tappen. Stenbjælken er omtrent af samme dimension som stubben og er nærmest kvadratisk i tværsnittet. På dens yderste ender hviler de to *hovedbjælker*, som bærer møllehusets fire hjørnestolper. Forbindelsen mellem stolper og bjælker er udført som en kombineret tap- og bladsamling. Mellem hjørnestolperne er resten af møllens tømmerskelet opbygget. Lige under det underste bjælkelag er der anbragt to kraftige bjælker, *saddelbjælkerne*, der sammen med to korte mellemstykker lukker sig om stubben og er tildannet efter dens cirkulære tværsnit. De omslutter den så tæt, at de holder møllehuset på plads, men tillader, at det kan drejes. *Svansen* eller *stjerten* er fastgjort mellem saddelbjælkerne, og den benyttes både til at dreje møllen med og som trappe, når man skal op i møllehuset. Når møllen skal drejes, benyttes et gangspil, som er anbragt på en såkaldt *drejevogn*, der kan fastholdes af pæle, som er rammet ned i en cirkel om møllen.

Vinger på stubmøller havde før i tiden altid træsejl til at fange vinden. De var lavet af tynde brædderflader, og selve vingerne var ret simpelt udformede. Stubmøllens nuværende vinger er beregnet til sejl af lærred og er en vingetype, der egentlig hører hjemme på de hollandske møller, men i adskillige år før flytningen havde været i brug på museets mølle. På *vingeakselen* sidder det store *hattehjul*, hvis kamme griber ind i *stokkedrevene* på møllens to *kværnaksler*. Vingerne holdes i ro af *persen*, et bremsebånd af buede træstykker, der er lagt uden om hattehjulet og strammes til af *persebommen*, en vægtstang, der kan hæves, når møllen

skal gå. Et *sækkehejs*, der er anbragt øverst i møllen, kan enten drives fra vingeakselen eller ved håndkraft med et snoretræk.

Da møllen blev bygget, havde den kun én kværn. Det er den, der findes på det øverste loft, *kværnloftet*, og den er beregnet til almindelig formaling af korn. Den anden kværn, der anvendes til afskalning af byg, er først blevet installeret på *broloftet* omkring 1800. Denne *skallekværn* skal rotere meget hurtigt, og for at opnå en tilstrækkelig opgearing har det været nødvendigt at lade det ekstra kamhjul rage uden for møllen, hvor det er beskyttet af en lille udbygning. Møllen er bræddeklædt med tjærede brædder, der er klinklagte på de to sider og på taget.

Med skallekværnen var mulighederne for at indbygge flere kværne i møllen udtømt, og den gamle stubmølle fik svært ved at klare sig i konkurrencen med de mere rummelige hollandske møller.

10 · Fuglevad vindmølle, Sjælland

TAVLE VI

A	Portside	D	Kværnloft
B	Snit	E	Broloft og omgang
C	Lodderiloft	F	Underetage

1	*Hat*	7	*Stående bom*
2	*Vingeaksel*	8	*Sækkehejs*
3	*Hattehjul*	9	*Stjernehjul*
4	*Perse*	10	*Kværn*
5	*Persebom*	11	*Svans*
6	*Persestang*	12	*Krøjespil*

I modsætning til Frilandsmuseets øvrige bygninger er Fuglevad mølle ikke flyttet til museet, men står på det sted, hvor den blev opført i 1832. Den var dengang omgivet af åbne marker, der kunne give vinden frit spil og blev bygget for at supplere Fuglevad vandmølle, der lå neden for den ved Mølleåen. Kornavlen dominerede på den tid det danske landbrug, og de mange møller, som byggedes efter 1800, var som Fuglevad mølle alle af den hollandske mølletype, der efterhånden helt fortrængte de gammeldags stubmøller. På en hollandsk mølle er det kun den øverste del, *hatten,* der drejes, når vingerne skal sættes op mod vinden, mens det er nødvendigt at dreje hele møllehuset på en stubmølle. På de nye, store møller kunne vindkraften udnyttes bedre, og det var muligt at installere flere kværne og sigter i dem. Da dampmøllerne senere kom frem, fik vindmøllerne svært ved at klare sig i konkurrencen med dem, men endnu omkring midten af dette århundrede kunne man her i landet se hollandske møller i arbejde. Fuglevad mølle blev nedlagt i 1906 og fik derefter lov til at forfalde. Under 1. verdenskrig fik militæret tilladelse til at bortsprænge møllen, men den blev i sidste øjeblik reddet af en mølleinteresseret privatmand, der restaurerede den og forærede den til Dansk Landbrugsmuseum i 1918. Først i 1937 blev møllen overtaget af Frilandsmuseet.

Mens de mere primitive *jordhollændere* ofte var bygget direkte oven på en gammel kæmpehøj, har Fuglevad mølle en grundmuret underetage. De 60 cm tykke mure, der står på et solidt, underjordisk kampestensfundament, følger selve møllehusets ottekantede facon og har fremspringende stræbepiller på alle hjørner. Porte i to modstående sider kan åbnes til en gennemkørsel, der med murede vægge er adskilt fra underetagens to siderum. De indvendige vægge er hvidkalkede, mens det udvendige murværk er kalket rødt. Portene er malet med en rødbrun farve, og underetagens vinduer er som de øvrige vinduer på møllen hvidmalede.

Over underetagen ligger et solidt bjælkelag, der bærer *broloftets* gulv. I samme højde som dette gulv findes uden om møllen *omgangen,* hvor brædde gulvet hviler på udragende bjælker, som er understøttet af skråstivere, hvis nederste ender er anbragt på kampesten, der er indmuret i væggene. Omgangen er sorttjæret.

Til selve møllens hovedkonstruktion er der hovedsagelig anvendt fyrretømmer, men eg er benyttet til særlige formål. På oversiden af underetagens murværk ligger en ottekantet tømmerramme af eg med taphuller til møllens otte skråtstillede stolper. Stolperne er ca. 10 m høje og måler 30 x 30 cm i tværsnit. De to stolpepar, der er placeret over underetagens portpartier, har i hver etage de modstående stolper forbundet med hinanden med indtappede bjælker, som yderligere er sikret med skråbånd til stolperne. Disse bjælker fungerer som dragere og understøtter de bjælker, der forbinder de to andre stolpepar, og de øvrige bjælker, der danner underlag for de forskellige lofters gulvbrædder. Stolperne er i hver af møllens otte sider sikret med to sæt krydsende skråstivere, der er bladet og spigret udvendigt på dem. Hvor det er nødvendigt, er der løsholter mellem stolperne til at bære bjælkelagene. Uden på stolperne er der sømmet vandrette brædder, og på dem er der en beklædning med egespån, som er tjæret med finsk tjære.

De otte hovedstolper er foroven tappet op i ganske korte bjælker, som den øverste *tapramme* er fældet ned i. Taprammen er af eg og ottekantet som den nederste, men dens tværmål er kun ca. halvt så stort. Oven på den er der fastnaglet en krans sammensat af krumtvokset egetræ. Det er *krøjeringen,* der på sin overside har indlagt en svær smedejernsring, som hatten kan dreje rundt på.

Hatten har krumme egespær og samme beklædning som selve møllehuset. Dens bjælkelag er også af eg. Hovedbjælkerne er de to let krummede *saksbjælker,* som når fra hattens forside til dens bagside. De ligger med ret stor afstand for at give plads til det store *hattehjul.* Imellem dem er der anbragt forskellige bjælker. Ved hattens forside ligger en meget kraftig, krum egebjælke oven på saksbjælkerne. Det er den såkaldte *vejrbjørn,* der på midten bærer det stenleje, *sølstenen,* som den

store vingeaksel kan dreje rundt i. Vingeakselens bageste leje findes på *bagtapbjælken*, der med både blad- og tapsamlinger er kilet fast mellem saksbjælkerne tæt ved hattens bagside. På lignende måde er *midttapbjælken* anbragt. På den findes lejet til den *stående bom*, den lodrette aksel, der går ned gennem møllens midte. Endelig er der foran hattehjulet indtappet en vekselbjælke mellem saksbjælkerne, og fra dens forside udgår to stikbjælker, som understøtter vejrbjørnen. Lignende stikbjælker er tappet i ydersiderne af saksbjælkerne, tre til hver side. De to af dem er anbragt i forlængelse af vekselbjælken. Under begge ender af saksbjælkerne og under hver af stikbjælkerne er der indfældet jernklodser, som kan glide på den indfedtede krøjering. Under bjælkerne er der op mod krøjeringens inderside anbragt lasker, som holder hatten på plads, når den drejes.

Drejningen af hatten foretages fra omgangen ved hjælp af *krøjeværket*, der er udført af lærketræ. Over vekselbjælken og de to stikbjælker er den *lange krøjebjælke* fastgjort. Den er samlet af to stykker og stikker godt 4 m ud fra hatten til begge sider. Den *korte krøjebjælke* hviler på enderne af de to saksbjælker ved hattens bagside, og begge krøjebjælker er med *krøjestivere* forbundet med den næsten 12 m lange *svans*. Svansen er foroven fastgjort midt på den korte krøjebjælke og har sin nederste, frie ende hængende tæt over omgangens gulv. Ved hjælp af et påmonteret spil, hvis kæde kan fastgøres til øskener på omgangsbjælkerne, kan svansen og dermed hatten drejes.

De to vinger, der ligesom krøjeværket er af lærk, er fastkilede i udstemninger i hovedet på den kraftige egeaksel. Hver af dem har en samlet længde på godt 24 m og består af et hovedstykke, to topstykker og en lask. Sammenkæmningen af de fire stykker er udført med forspænding, så vingerne krummer let fremad med spidserne. På tværs gennem vingerne er der indstemmet *hækskeder*, og på dem igen er der sømmet lange *rielægter*. På *hækværkets* smalle side er der på hver vinge aftagelige brædder ved vingespidserne, men ellers faste *vindbrædder*. De brede sider er beregnet til fastgøring af *sejl* af svær ravndug. Når møllen ikke skal arbejde, kan vingerne bremses ved hjælp af *persen*, et bremsebånd samlet af buede træstykker, der kan strammes uden om hattehjulet ved hjælp af en vægtstang, *persebommen*. Når møllen skal gå, løftes persebommen ved hjælp af *persestangen*, som betjenes med en kæde, der kan nås fra omgangen.

Fra undermøllen kan man ad en stejl trappe komme op til de forskellige lofter i møllen. Det øverste af dem, *hatteloftet*, er i åben forbindelse med selve hatten. Her overføres rotationen fra vingeakselen til den stående bom, der går gennem de to underliggende lofter, *lodderiloftet* og *kværnloftet*. Kammene fra det store hattehjul griber ind i kammene på det mindre *krondrev* i toppen af bommen, så der sker en opgearing. På lodderiloftet driver et kamhjul på bommen møllens hejseværk, *lodderiet*. Den stående bom har sit bundleje på en vekselbjælke lige over gulvet i kværnloftet, mens det store *stjernehjul* er anbragt så højt oppe på bommen, at man kan færdes i sikkerhed under det. Stjernehjulet driver møllens fire kværne. Dets kamme trækker *stokkedrevene* til de tre kværne, der formaler rug, hvede og byg og har deres plads på selve kværnloftet. Den fjerde kværn, *skallekværnen*, som bruges til afskalning af byg, er anbragt under loftsbjælkerne i det siderum i undermøllen, hvor trappen findes. Skallekværnen har sin egen stående bom, der går fra kværnloftet ned til *broloftet*. Et stokkedrev i toppen af skallekværnsbommen bliver trukket af stjernehjulet, og hastigheden bliver sat væsentligt op på broloftet, hvor et større kamhjul på bommen trækker selve skallekværnens lille stokkedrev. På broloftet findes i øvrigt *broværkerne* til de tre kværne på kværnloftet. Hvert broværk er opbygget af svære stolper, der mellem sig har en kort bjælke, *brohesten*, på hvis overside lejet til *langjernet* findes. Langjernet er den svære, smedede jernaksel, som bærer kværnens roterende oversten, *løberen*. Ved hjælp af *letteværket* kan brohesten og dermed løberen hæves og sænkes, så den rette formalingsgrad kan opnås. Mel og gryn ledes fra kværnen ned til broloftet, hvor sortering og sigtning finder sted. Skallekværnen, der har sit broværk i undermøllen, fyldes og tømmes fra broloftet.

En vindmølle som Fuglevad mølle har kunnet betjene en stor kundekreds, og mølleren handlede både med korn og foderstoffer. Der hørte en lagerbygning til møllen, hvorfra mølleprodukterne blev solgt, og hvor møllersvenden kunne bo. Den lå tæt ved møllen og havde tykke, lerstampede vægge, men var desværre forsvundet, da møllen blev overtaget af Frilandsmuseet.

11 · Gård fra Pebringe, Sjælland

TAVLE VII

A	Snit i vestlænge	D	Sydlængens sydside
B	Stuehusets sydside	E	Snit i køkken
C	Snit i østlænge	F	Snit i stue

1	*Port*	14	*Spisekammer*
2	*Lade*	15	*Forstue*
3	*Lude*	16	*Stue*
4	*Lo med lude*	17	*Kammer*
5	*Hestestald*	18	*Øverstestue*
6	*Kostald*	19	*„Snorten"*
7	*Fodergang*	20	*Huggehus*
8	*Lo med lude*	21	*Karlekammer*
9	*Lade*	22	*Fårehus*
10	*Tørvehus*	23	*Lade*
11	*Pigekammer*	24	*Lo med lude*
12	*Bryggers*	25	*Lade*
13	*Køkken*	26	*Svinehus*

Sjællandsk byggeskik var i mere end 40 år efter Frilandsmuseets oprettelse ikke repræsenteret på museet, og først med Pebringegårdens erhvervelse i 1938 blev der taget skridt til at råde bod på denne mangel. Efter dens genopførelse, der blev afsluttet i 1945, er der vokset adskillige sjællandske huse op i dens nærhed, så gårdens omgivelser nu er ved at nærme sig forholdene i den lille landsby i Karise sogn, hvor den kom fra. Gården ligger med sin mødding lige ud til landsbygaden. Over for den er Pebringes gamle, fælles vandpost anbragt, og den lille redskabsbod ud for sydøsthjørnet kommer fra en anden landsby på Stevns. Gennem porten i den lange sydlænge kommer man ind på den store, brolagte gårdsplads, som man må passere for at komme til stuehuset. I haven, der ligger mod nord, findes gårdens egen brønd med brøndvippe, og her ligger et lille, fritliggende svinehus.

Gården blev flyttet efter nye principper, der netop var indført på Frilandsmuseet som en reaktion på de lidt hårdhændede rekonstruktioner, der tidligere havde præget mange af de genopførte bygninger. Man ønskede, at husene trods flytningen bevarede det udseende, de havde haft på hjemstedet, med alle de individuelle træk, de måtte være bygget med eller have fået i tidens løb og med de skævheder og spor af forfald, der er normale for et gammelt hus. Efter de arbejdsmetoder, man havde fundet frem til, blev der inden Pebringegårdens nedtagning udført et langt større forarbejde end tidligere. Gården opmåltes ved hjælp af et tredimensionalt koordinatsystem, der gjorde det muligt at registrere alle uregelmæssigheder i både grundplan, facader og skillevægge, og opmålingen blev suppleret med talrige fotografier og en detaljeret beskrivelse. Endvidere blev så mange som muligt af gårdens materialer medtaget, og hvad der ikke kunne genanvendes blev benyttet som model under restaureringsarbejdet. Ved genopførelsen blev målesystemet retableret på byggepladsen, så alt kunne anbringes nøjagtigt i den position, det havde haft på hjemstedet.

Som noget helt nyt blev der, efter at bygningerne var fjernet, foretaget en arkæologisk udgravning af tomten. Man vidste, at gården ved de store landboreformer havde fået lov til at blive liggende på sin gamle plads, og undersøgelsen viste, at bygninger af forskellig art på dette sted i landsbyen havde afløst hinanden gennem hundreder af år, tilsyneladende helt tilbage til omkring 1300. Man kan forestille sig, at det er den samme gård, der lidt efter lidt har ændret sig efter de skiftende beboeres ønsker og formåen. Der kan være bygget til og revet ned, og gamle længer kan være blevet erstattet af nye, men brugbare materialer fra et ældre hus kan udmærket være blevet genanvendt ved opførelsen af et nyt. Dette kan tydeligt iagttages på den flyttede gård, hvor talrige stolper og andre bygningsdele viser spor fra tidligere anvendelse. Under disse omstændigheder kan det være vanskeligt at sige, hvor gammel gården egentlig er, og man må nøjes med at prøve på at fastslå, hvornår den har fået den udformning, den havde, da museet overtog den.

På hjemstedet, hvor gården havde et jordtilliggende på ca. 40 tdr. land, havde den været fæstegård under Turebyholm, der fra 1751 hørte under Bregentved gods. Den ældste, skriftlige oplysning om den findes i en jordebog fra 1719, hvori den opgives at være på i alt 48 fag hus, og da de nuværende hovedlænger tilsammen kun omfatter 55 fag, er der stor sandsynlighed for, at gården allerede dengang var firlænget. De talrige tegn på forskellige byggeperioder, der stadig kan spores i alle længerne, har dog ført til mange teorier om gårdens udvikling, men det eneste, der kan siges med sikkerhed, er, at de sidste, større ombygninger har fundet sted i tiden omkring 1800. Inskriptionen på skorstenshammeren, hvor der er indskåret K P S . E J S A N O 1779, tidsfæster ikke blot opførelsen

af skorsten og bagerovn, men markerer også en nyindretning af stuelængen. Bogstaverne står for Klemmen Pedersen og hans kone, Else Jensdatter, der kendes fra et skifte fra 1788. I skiftet omtales kun stue og kammer samt køkken, der må antages at omfatte både skorstensfaget og bryggerset. Storstuen, *øverstestuen*, der ikke er nævnt, er sandsynligvis først indrettet 10 år senere i forbindelse med, at den mærkelige skrå passage, „snorten", er blevet ført igennem stuelængens østende. Her har man skrevet årstallet 1798 i det våde ler, da tavlet over døren til huggehuset blev klinet. Endelig findes der indskåret 1797 på dørhammeren over en tilmuret dør til loen i østlængen, og i hvert fald en del af denne længe må antages at stamme fra dette år. Et ret sikkert kendskab til gården har vi fra et udskiftningskort over Pebringe fra 1804, hvor den er indtegnet med så stor nøjagtighed, at det kan ses, at dens grundplan stort set svarer til den nuværende. Længerne lukker sig om gårdspladsen, og sydlængens vestende springer som nu en smule frem foran selve vestsiden, men hjørnet mellem stuehus og vestlænge er endnu ikke udbygget. Stuelængens bislag og udlængernes lave udskud, der ligesom det fritliggende svinehus ikke er angivet, har måske været så små detaljer, at de ikke er tegnet med. Hvis de er bygget senere end 1804, må de efter deres byggemåde at dømme ligesom gårdens nordvesthjørne uden tvivl stamme fra århundredets første halvdel. Den sidste større ændring på gården blev indretningen af et soveværelse i en muret udbygning på stuehusets nordside ud for dagligstuen, men her er længen ført tilbage til sin gamle skikkelse ved genopførelsen.

Gårdens bindingsværk er af egetømmer, der nogle steder er kraftigt og retvokset og andre steder spinkelt og kroget. Der findes enkelte partier, hvor stolperne er anbragt på fodtømmer, men ellers står de direkte på syldstenene, som det er almindeligt på Sjælland. Mellem dem er der normalt anbragt *syldstykker* oven på stenene og derudover de sædvanlige løsholter, hvorimod der hverken findes dokker eller skråstivere. Den eneste form for afstivning er nogle spinkle skråbånd, der hist og her forbinder stolper og bjælker. Følgerne af denne sparsomme sikring kan ses på gårdens mange skæve vægge, og man har nogle steder prøvet at holde igen på udskridningerne ved hjælp af store, naturvoksede kroge. I tavlene har der tidligere været lerklining overalt, men den er nu mange steder afløst af mursten og rå lersten eller af forskellige slags kalksten fra Fakse Kalkbrud. I overensstemmelse med god, sjællandsk tradition er væggene helt overkalkede. De fleste bjælker er samlet med stolperne ved hjælp af gennemstukne tappe, og der er ret ofte stor afstand, *styrterum*, mellem bjælkernes overside og tagremmen. Højt styrterum er karakteristisk for ældre bindingsværk, og mange steder på gården viser lavtsiddende, gamle taphuller under hævede bjælker, at stolperne må være meget gamle. I det indre er de fleste af skillevæggene udført med bindingsværk, men der er enkelte steder simple bræddevægge.

Spærene, der enten er af eg eller fyr og forsynet med skalke, støtter på remmen med en udskæring mod de opragende stolpetappe. De holdes på plads af en nagle, der er drevet ned i remmen ved siden af spærfoden. Foroven er de samlet med krydsende ender, og der er bladede, ofte ret højtsiddende hanebånd. Til stråtaget er der brugt rughalm, som er fastbundet med halmsimer ved hjælp af tækkekæppe. Tagskægget er vinkelret afskåret, og på mønningen er der halm og kragtræer. De lodrette taggavle på selve gårdens længer er beklædt med brædder, som det har været almindeligt på Sjælland i de sidste par hundrede år. De steder i længerne, hvor der kan påvises spor af tidligere gavle, viser huller i spærenes undersider, at disse gavle enten har været *risflettede* som de bevarede gavle på gårdens lille svinehus, eller lukket med halm, *dukkede*, som det kan ses på nordgavlen af museets hus fra Tystrup.

Bræddegavlene og det meste af gårdens udvendige træværk er normalt kun blevet tjæret med mange års mellemrum, mens vinduer og døre i stuehuset er malet med dodenkop.

På museet er gården indrettet svarende til tiden kort før midten af forrige århundrede. Det er en periode, hvor kornavlen spillede en stor rolle, og det er karakteristisk, at der er både lade og lo i alle tre udlænger. Hver lo er udvidet med en lav udbygning, *lude*. Det er gamle, delvis oprindelige tilbygninger, hvorimod de øvrige udskud på gården er senere udvidelser. Hestestalden og kostalden i sydlængens vestende har brolægning, mens der er lergulv i resten af udhusrummene. Staldene, der har kunnet rumme 3-4 heste og 10-12 køer, er meget primitivt indrettede med spinkelt båsetømmer og simple raftelofter. Karlekammeret, der også har sin plads i en udlænge, findes ved gårdspladsens nordøsthjørne, hvor det støder op til huggehuset, der er placeret i stuelængens østende.

I stuehuset er den store, åbne skorsten et dominerende element. Den er opbygget af lersten og tilhugne kalksten, og kun den lille pibe, der stikker op gennem nordsidens stråtag ved siden af rygningen, er muret af brændte sten. Det er normalt i det østdanske område, at der kun er én skorsten, men den er til gengæld så stor, at køkkenet har sin plads inde i den. Her er maden blevet lavet på den lange arnebænk i skorstenens østside, hvor der både har kunnet tændes en åben ild under en gryde på en trefod og fyres i primitivt opmurede ildsteder, og herfra har man kunnet holde ilden ved

lige i dagligstuens bilægger. I skorstenens modsatte side findes indfyringsåbningen til bryggersets gruekedel, og man kan se den tilmurede åbning fra en forsvunden maltkølle. I nordvæggen findes åbningen til den store bagerovn, der var revet ned, før gården blev erhvervet. Hele ovnen stak uden for huset, og taget var forlænget ud over den, som det er vist på tegningen. Ovnen blev ikke rekonstrueret ved genopførelsen, men forventes opført i nær fremtid.

En sjællandsk skorsten er normalt i åben forbindelse med husets forstue, hvorfra der er døre til henholdsvis bryggers og dagligstue, men i Pebringegården er der direkte adgang fra gårdspladsen til de to rum, idet der dog er en lille forstue til dagligstuen i det udbyggede bislag. Det store bryggers har gulv af gule mursten og gulkalkede vægge, og her er loftstrappen placeret. I husets vestende, hvor der kun er loft over det lille, simple pigekammer, er der lergulv. Det store tørvehus har rummet brændsel og forskellige redskaber, og gårdens store saltekar har sin plads her. I dagligstuen, som er malet i røde og grønne farver, er der udskåret panel fra 1600-tallet på østvæggen og langbord og faste bænke ved vinduesvæggen, mens der er to sammenbyggede himmelsenge på nordvæggen. Stuen har lergulv, men der er en forhøjning med brædde-gulv i det lune nordvesthjørne bag bilæggeren. Det lille, smalle kammer har tidligere haft dør i nordvæggen. Den store, sent indrettede øverstestue er det eneste rum på gården med bræddegulv. Den har blågrønt træværk og en gesims med en udskåret rød- og gulmalet bort, der er ført hele stuen rundt lige under loftet. Stuen har ellers hvidkalkede vægge og rummer kister og skabe.

12 · Væverhus fra Tystrup, Sjælland

TAVLE VIII

A	Østside	C	Nordgavl
B	Vestside	D	Snit i skorsten
1	*Hønsehus*	5	*Bryggers*
2	*Svinesti*	6	*Forstue*
3	*Huggehus*	7	*Stue*
4	*Spisekammer*	8	*Kammer*

Huset erhvervedes 1950 og har siden 1958 ligget på sin nye plads i udkanten af Frilandsmuseets sjællandske afdeling. I Tystrup lå det lidt uden for landsbyen oven for vejen langs søen. Det havde sin sydside halvt indgravet i bakkeskråningen, og indgangssiden vendte mod nord med udsigt fra stuevinduerne over den smukke sø. På museet måtte man give afkald på udsigten, men ved at dreje huset lidt i forhold til verdenshjørnerne kunne det lade sig gøre at anbringe det på et så skrånende terræn, at dets bagside igen kunne indgraves. I beskrivelsen og på tegningen er den nye orientering benyttet.

Efter flytningen fremtræder det som et jordløst hus, hvor familieforsørgeren får sin hovedindtægt ved at arbejde som væver. Det havde hørt under herregården Kastrupgård, og det var den sidste egentlige fæster, Hans Christiansen, der var væver. Han fæstede huset 1864 og havde det til sin død i 1913. En søn, der overtog huset til selveje i 1924, fortsatte ikke faderens arbejde, men blev alligevel kaldt „Martin Væver". Endnu i Hans Christiansens tid lå der nede ved vejen en fritliggende bygning, som var på 6 fag og blandt andet havde plads til et par køer. Da Frilandsmuseet købte stuehuset, var der kun en lille rest tilbage af denne udlænge, og man afstod fra at rekonstruere den på museet.

Det vides ikke, hvor gammelt selve huset er, men det kan sammen med udlængen ses på et matrikelkort fra 1799, og det var ifølge brandforsikringsprotokollen på det tidspunkt kun på 5 fag. Efter den tid er der af og til bygget et fag til, så det tilsidst nåede op på sin nuværende længde på 9 fag. Denne udvikling kan stadig spores i huset, hvor øgninger af tagremmene kan iagttages, og hvor der flere steder kan påvises tidligere gavle.

Huset på de 5 fag har omfattet dagligstuens 3 fag, skorstensfaget og det første fag af bryggerset. De bevarede, gamle gavlspær fra det lille hus har *støjlehuller* på undersiderne, der tyder på, at gavlene har været *risflettede* eller måske snarere *dukkede* som nordgavlen på det nuværende hus. I faget med indgangsdøren viser gamle taphuller fra en tidligere døroverligger, at den oprindelige dør også har været her. Den var lavere, men havde som den nuværende ført ind til forstuen, der har den åbne skorsten på bagvæggen og stue og bryggers til de to sider. Det er den traditionelle kærne, der kan findes i så mange sjællandske huse og som på museet kan sammenlignes med forholdene i Pebringegården og Kalvehavehuset.

Forskellige iagttagelser kan tyde på, at huset på de 5 fag måske ikke var det første på stedet. Remmene er ikke gennemgående, og spærene over stuen svarer ikke til bryggersspærene. Yderligere har stuevæggenes bindingsværk en særlig nummerering, og der er højere placerede udstemninger til bjælkerne i stolperne. Det kan være spor fra en ombygning af et endnu ældre hus, men kan også forklares ved, at det lille hus delvis var opført af genanvendte materialer.

I en brandtaksation fra 1832 opgives huset at være på 7 fag. De tilbyggede fag må sandsynligvis være bryggersets udvidelse med 1 fag og det senere byggede huggehusfag. Man ved, at væverens fader, Christian Hansen, der overtog huset 1837, skaffede sig ekstraindtægter ved at bruge huggehuset som træskomagerværksted, og det var ham, der senere udvidede huset med kammeret nord for stuen. Han har sandsynligvis gjort det for at skaffe plads til sin kones moder og stedfader, der boede som aftægtsfolk i huset. Den sidste udvidelse, *boden* ved sydgavlen, har ikke sat sig spor i arkiverne, men kan tænkes at være taget i brug som hønse- og svinehus, da udhuset ved vejen gik i forfald.

Bortset fra den afvalmede gavl over boden er huset bygget helt efter traditionel, sjællandsk byggeskik. Bindingsværket er uden fodrem og har ingen skråstivere. Stolper og løsholter er af eg, og der er anbragt *syldstykker* direkte oven på syldstenene fastholdt af nagler, der er boret skråt ind i stolpesiderne. I en del af tavlene er den oprindelige lerklining afløst af lersten, og i de tavl på vestsiden, der er delvis dækket af terrænet, er der brugt mursten eller kampesten. Væggenes bindingsværk er helt overkalket. Den nyere dobbeltdør til forstuen og vinduerne er malet brune. Enkelte bjælker er af eg, de øvrige af fyr, men alle bjælker har gennemstukne tappe i stolperne. Til tagtømmeret er der

foruden fyr brugt både eg og ask, og selve taget er tækket med rughalm.

Nordgavlens overgavl, der som nævnt er en dukket gavl, blev rekonstrueret med hjælp fra en af væverens sønner, Sofus Christiansen. *Dukkerne* er knyttet af snoede halmbånd og indsat tæt ved siden af hinanden mellem lodrette stave, *støjler*, som er anbragt i spænd mellem bjælker, hanebånd og spær. Over hvert 3. eller 4. lag fastholdes dukkerne af indflettede grene mellem støjlerne. Sådanne gavle var tidligere almindelige på Sjælland, og en synsforretning fra Tystruphuset nævner dukkede gavle på både stuehus og udlænge.

Boden, der nærmest er et halvtag, er bygget særdeles primitivt med jordgravede stolper, som bærer tagbjælken i naturlige grenkløfter. Under taget er der et ganske lille, lerklinet hønsehus og til svinene et aflukke, som er lavet ved at sømme rafter og brædder på stolperne. Brædderne er kun stråklædte, men når vejret blev for koldt for grisene, satte man store halmneg op uden på væggene.

I husets indre domineres stuen af væven, som har fortrængt bordet fra dets sædvanlige plads ved vinduesvæggen, og af den store omhængsseng i nordvesthjørnet. Der har ikke været megen mulighed for anden livsudfoldelse, når væveren har arbejdet. Stuen har som husets øvrige rum stampet lergulv og hvidkalkede vægge med synligt bindingsværk. Nordvæggens dør, som kun er 120 cm høj, fører ind til det lille kammer, hvor der ud over sengen kun er plads til enkelte opbevaringsmøbler. I kammerets østvæg er der brugt en tidligere stolpe til løsholt, og dens gamle udstemning til bjælketap er benyttet som et ganske lille vindue ved sengen. Forstuen, der oplyses af det pyntelige vindue over den nyere dobbeltdør, har simple plankedøre til stue og bryggers. Fra dens store, åbne skorsten, hvor maden er blevet tilberedt på den stenopbyggede arne inde i selve skorstenen, har der kunnet fyres i stuens bilæggerovn til den ene side og under gruekedlen i bryggerset til den anden. Bagerovnen, der har sin åbning på bagvæggen, er bygget uden for selve huset og er beskyttet af en forlængelse af taget, der ligesom bodens tag bæres af jordgravede stolper. I bryggerset er der meget lavt til loftet, og det gælder også for huggehuset, hvor loftet er lagt af grove, kløvede bøgebrædder med mellemrummene tætnet med ler. Blandt huggehustingene findes træskomagerredskaber fra tiden før, manden i huset blev væver.

13 · Hus fra Kalvehave, Sjælland

TAVLE VIII

A	Vestside	D	Snit i skorsten
B	Sydgavl	E	Snit i lo
C	Østside		

1	*Hjulmagerværksted*	7	*Forstue*
2	*Stue*	8	*Stue*
3	*Spisekammer*	9	*Storstue*
4	*Bryggers*	10	*Lo*
5	*Køkken*	11	*Stald*
6	*Spisekammer*	12	*Udhus*

Huset kaldes på Frilandsmuseet for et landhåndværkerhus. Det blev erhvervet 1944 og har siden 1960 haft sin plads ved vejkrydset midt i museets sjællandske afdeling. Med sin store længde, de to skorstene og den afvalmede sydgavl kan det ved første øjekast give indtryk af at afvige fra reglerne for gammel, sjællandsk byggeskik, men forklaringen på de fremmede træk er, at det rummer to selvstændige boliger, der hver har sin skorsten, og i de sidste fag mod syd, hvor huset er bredere, findes et stort værkstedsrum. Her har man foretrukket at afslutte med en afvalmet tagflade i stedet for at opsætte en usymmetrisk bræddegavl. Inden huset fik sit nuværende udseende, havde det været igennem en lang udvikling, hvis forskellige stadier har sat sig spor i bygningstømmeret og kan følges i det arkivalske stof. Det har vist sig, at det er vokset fra et ganske lille hus til de 15 fag, det nu består af.

De midterste 5 fag svarer til det oprindelige hus. Her har bindingsværket bevaret tømrerens mærkninger fra dets opførelse i form af romertal på østsiden og halvcirkler hugget med huljern på vestsiden. Protokollerne fra Vordingborg Rytterdistrikt fortæller, at det lille hus blev bygget i 1694 som bolig for en rytter, der skulle have sit underhold fra fæstegården, på hvis jord det blev bygget. Det indeholdt bryggers, der var i åben forbindelse med forstuen, hvor skorstenen fandtes, samt stue og kammer. Kammeret blev udvidet ved ombygningerne, men de andre rum fandtes endnu på samme plads, da museet erhvervede huset 250 år efter. Det gælder også den store, åbne skorsten med bageovnen, der rager lidt uden for huset. Den oprindelige indgangsdør, der nu er skjult bag det senere byggede bislag, havde været anbragt lige over for skorstensåbningen, så huset havde haft den faste, sjællandske planløsning med et „forstuekøkken" i midten og bryggers og stue til hver sin side.

Da rytterne fra 1718 samledes på egentlige kaserner, blev huset, efter at have stået tomt i nogle år, fæstehus under kronen. 1774-99 hørte det under godset Petersgård og blev udvidet med et par fag mod syd. Fra 1799 var det igen overtaget af staten. Det var de store landboreformers tid, og fæsteren måtte skrive under på, at han forpligtede sig til at udvide huset med 4 fag, som skulle bygges af gamle materialer fra en af landsbyens udflyttede gårde. At han har opfyldt kontrakten, kan ses i husets nordlige del, hvor konstruktionerne er gammeldags, og hvor nummereringen på de genanvendte stolper ikke svarer til deres nuværende placering.

Huset var nu på 11 fag med storstue, lo og stald i den tilbyggede del, og i 1808 blev det overtaget til selveje af den tidligere fæster, Rasmus Rasmussen. Da han overdrog huset til en søn af samme navn i 1835, blev der indrettet en aftægtsbolig til ham selv på 3 fag i husets sydende. Denne lille bolig blev senere overtaget af sønnesønnen, Niels Rasmussen, som var hjulmager og byggede værkstedet i 1869. Niels Rasmussens far blev boende i husets ældre del, hvor han delvis lavede storstuen om til huggehus for at kunne supplere sine indtægter ved at fremstille forskellige redskaber af træ. Fader og søn har sandsynligvis i fællesskab bygget det lille, fritliggende udhus, der har indskåret 1877 over døren og brugtes som trælager. Udvidelsen af stalden til 2 fag, der bragte selve huset op på dets fulde længde, må også være foretaget på den tid. Herefter skete der så godt som ingen ændringer, og på museet er landhåndværkerhuset indrettet, så det svarer til den sidst omtalte periode.

De ældste partier har bindingsværk af egetømmer med kraftigere dimensioner, end det er normalt på Sjælland. Stolperne står som sædvanlig direkte på syldstenene, og der er løsholter og syldstykker mellem stolperne, men ingen skråstivere. Huset har kun været afstivet enkelte steder med korte skråbånd mellem stolper og bjælker. Selv i de senest tilbyggede dele, hvor stolperne er anbragt på en fodrem, mangler skråstiverne i væggene. Der har oprindelig været lerklining på lodrette støjler med en vandret grenfletning i alle tavlene, men den er nu mange steder afløst af ubrændte lersten. Undervæggene er på vestsiden beskyttet mod vejrliget af en beklædning med tagrør, der er fastholdt af

vandrette lægter, og på østsiden er der anbragt et kraftigt vandbræt på værkstedsvæggens løsholter. Alle ydervægge er på sjællandsk vis helt overkalkede, mens døre og vinduer er malet grågrønne bortset fra vinduernes karmtræ, der har en rødbrun farve, og udhusdørene, der er sorttjærede. Udhuset, der delvis er bygget oven på stengærdet langs vejen, har en stensat nordvæg. De øvrige vægge er opført i bindingsværk, hvor en del af tavlene er udfyldt med store, kløvede kampesten.

Alle bjælker er samlet med stolperne med gennemstukne tappe, som i de senest byggede dele af huset er indtappede tæt under remmen. Bjælkerne i de ældste partier er enten anbragt 35-40 cm under remmen eller er blevet hævet op fra deres gamle taphuller for at give stuerne en bedre loftshøjde. Spærene, der er af eg eller andet løvtræ, støtter på remmene mod de kraftige, opragende stolpetappe og er foroven samlet med krydsende ender. Der er bladede hanebånd, som på de ældste spær sidder meget højt. Over loen, hvor bjælken er fjernet, er der lavtsiddende, ekstra hanebånd med et stængeloft af brædder. Tagkonstruktionen er i mange fag afstivet med korte stormlægter mellem remme og spær. Til selve stråtaget er der brugt rughalm fastholdt af tækkekæppe, som er bundet til lægterne med halmsimer, og på rygningen er der halm med kragtræer. I tagudhænget hviler den nederste lægte på skalke, der er sømmet på siderne af spærene, og tagskægget er vinkelret afskåret. På vestsiden og sydgavlen giver små buede kviste med vinduer lys til husets loft.

Mange steder kan der på undersiden af spær og hanebånd ses rækker af huller. Det er spor af gamle gavle fra de tidligere udgaver af huset. I hullerne har der været anbragt lodretstillede stave, og sådanne gavle kan enten have været lukket med en risfletning eller med halmdukker stablet op mellem stavene. Det kan dog også tænkes, at de har været lukket med tang fastholdt af indflettede, vandrette hasselkæppe, som det kan ses på det lille udhus, hvor den ene gavltrekant er lukket på denne måde. Udhusets sydgavl, bislaget og selve husets nordgavl har nu bræddeklædte overgavle med vindskeder sømmet på de let fremspringende lægteender. Bræddegavlene er tjærede og er forneden afsluttet med vandbrædder, som er understøttet af svejfede knægte, der er sømmet på gavlbjælkerne.

Husets indre er opdelt af solide bindingsværksvægge, hvor der ligesom i ydervæggene er klinede eller murede tavl. I den ældste af de to boliger, som man kommer ind til gennem forstuen i bislaget, er der lergulve i både stuen og storstuen, og der er hvidkalkede vægge med synligt bindingsværk. Dagligstuen har dog fyldingspanel på østvæggen over den faste bænk ved vinduerne. Spisebordet er efter sydsjællandsk skik anbragt langs med den bænk, der er placeret ved skillevæggen mod storstuen. I stuens modsatte hjørne står den store omhængsseng tæt ved den bilæggerovn, der giver stuen varme. Rummets træværk er malet i grønne og røde farver, idet der dog til de nyere loftsbrædder og vinduer er brugt en lysegrå maling. I storstuen, der på hjemstedet kaldtes *øverstestuen*, står der forskellige opbevaringsmøbler, men ellers er rummet præget af det arbejde med træ, der som nævnt har fundet sted her. Snittebænken er anbragt midt i stuen, og der sidder en skruestik på en stolpe, som er nedgravet i lergulvet. I køkken og bryggers, som er i åben forbindelse og har halvdør til gårdspladsen, er der brolægning. Det egentlige køkken er inde i selve den store skorsten, hvor den åbne ild har været tændt på den stensatte arnebænk, og hvorfra der har kunnet fyres i stuens bilægger. I skorstenens modsatte side findes indfyringsåbningen til gruekedelen i bryggerset og på bagvæggen den store åbning til bagerovnen. Den tidligere yderdør over for skorstenen fører nu til et spisekammer i bislaget. Loen og stalden i husets nordende hører til den gamle bolig. Stalden har plads til to køer og derudover en svinesti, der har lem til en lille løbegård.

Den senere indrettede bolig i husets modsatte ende er kun på 3 fag. Det ene fag optages på gammeldags vis af forstuen med den åbne skorsten, som dog hverken har tilknyttet gruekedel eller bagerovn, og stuen opvarmes af en vindovn. Der er brolægning i forstuen og bræddegulv i stuen. Hjulmageren, der boede her, har selv fremstillet de fleste af stuens møbler og har i stedet for det faste bænkearrangement lavet en sofaagtig slagbænk og placeret løse stole ved bordet. Sengen er en udtrækksseng, men trods de forskellige nye træk adskiller stuen sig ikke meget fra dagligstuen i den gamle bolig. De nøgne bindingsværksvægge er hvidkalkede, og træværket er holdt i gulbrune farver, mens plankedørene er egetræsådrede med malede „fyldinger". Til denne bolig hører det store, lyse værksted i de to brede fag mod syd, hvor der foruden det særlige udstyr til hjulmagerarbejdet også er meget andet værktøj, så hjulmageren har kunnet påtage sig almindeligt snedker- og tømrerarbejde.

På den brolagte gårdsplads findes savgraven, hvor kævlerne kunne skæres op til planker, og syd for værkstedet er der en lille prydhave, der ligesom gårdspladsen er indhegnet af et stendige. En del af den lille jordlod, der hørte til huset, var beplantet med frugttræer, hvis frugter med pæreskuder blev bragt til København, og ved hjælp af podekviste fra Kalvehave er der sørget for, at det er de rigtige sorter, der vokser ved det flyttede hus.

14 · Fattighus fra Greve, Sjælland

TAVLE IX

A Nordside
B Vestgavl
C Tværsnit
D Længdesnit
E Sydside

1 *Forstue*
2 *Stue*
3 *Kammer*
4 *Bagkammer*
5 *Bedestue*

Da fattighuset, Greve Hospital, i 1976 blev overtaget af Frilandsmuseet, havde det været beboet i mere end 250 år, og det havde fungeret som fattighus i størstedelen af denne lange periode. På museet, hvor det i 1980 er under genopførelse, vil det vise, hvilke boligvilkår man i 17-1800-årene har kunnet tilbyde samfundets tabere i dette sogn midt i den frugtbare Hedeboegn. Greve Hospital hører til den bedre del af fattighusene og kan ikke give et dækkende billede for hele landet, hvor forholdene har varieret stærkt fra sogn til sogn. Hospitalerne, der til dels var oprettede på privat initiativ, var kun en mindre del af landets egentlige fattighuse, som igen adskilte sig fra de såkaldte fattiggårde, hvor man krævede en arbejdsindsats af beboerne, og hvor man havde sovesale og fælles husholdning i modsætning til fattighusenes opdeling i mindre, selvstændige lejligheder.

De ældste oplysninger om „Greve og Kildebrønde Hospital", som er dets officielle navn, findes i et reglement, der er udfærdiget i 1738, og hvori det meddeles, at kansler Holger Wind fra Gjeddesdal og hans hustru, Margrethe Gjedde, i 1710 med kongelig tilladelse har oprettet hospitalet for overskud af de kirker, de ejede. Hospitalet var en stiftelse med en kapital på 3500 rigsdaler, hvorfra en del af renterne ifølge reglementet skulle fordeles til hospitalslemmerne med kvartalsvise udbetalinger, mens resten sammen med indsamlede midler fra kirken skulle dække vedligeholdelsesudgifterne. Reglementet er indskrevet i en protokol, hvori der årligt skulle redegøres for hospitalets og dets inventars tilstand, og hvori regnskabet blev indført. Hospitalet havde 6 *værelser*, lejligheder, med plads til 12 lemmer, hvoraf 2 skulle udpeges af Gjeddesdals ejere. Sognepræsten havde opsyn med bygningen og havde pligt til at påse, at beboerne efterlevede reglementets ret strenge bestemmelser. Raske lemmer skulle hjælpe de syge og deltage i arbejdet ved bygningernes vedligeholdelse. Der skulle tilladelse til at være borte fra hospitalet om natten, og alle, som var oven senge, skulle hver dag være til stede ved den fælles bøn morgen og aften. Disse andagter, der lededes af en såkaldt *læser* blev holdt i hospitalets 7. værelse, hvor læseren, der også førte et vist tilsyn med beboerne, havde sin bolig som en del af betalingen for sit arbejde. Hospitalslemmerne måtte ikke uden grund forsømme andagterne eller søndagens kirkegang og skulle være lydige og opføre sig anstændigt, da de ellers kunne straffes med bøde, forvisning eller gabestok. Hvad lemmerne medbragte af ejendele og bohave overgik ved deres død til hospitalet, som til gengæld påtog sig udgifterne til en tarvelig begravelse.

Huset blev bygget i solidt bindingsværk og ændredes i årenes løb kun lidt, skønt det et par gange måtte underkastes ret omfattende restaureringer. Af og til boede der færre i det end de 12 beboere, det var beregnet til, men til andre tider viser folketællingerne, at det har rummet det dobbelte antal. Foruden de egentlige hospitalslemmers ægtefæller og børn kunne det være andre fattige, der havde logi i huset, men ellers blev forsørget af sognets fattigvæsen, der efterhånden fik større og større indflydelse, selv om det til det sidste var sognepræsten, der administrerede hospitalet. Det strenge reglement kom naturligvis ikke til at gælde i alle de mange år, hospitalet fungerede, men bedestuen og læseren omtales så sent som 1871 i protokollen. Antallet af beboere blev færre i vort århundrede, men selv efter socialreformens gennemførelse i 1933 fortsatte Greve Hospital med at være bolig for fattige, gamle i kommunen, og da der i 1952 blev bygget et moderne alderdomshjem, var der adskillige, som foretrak at blive boende i de selvstændige lejligheder i den gamle bygning. De måtte betale en beskeden husleje og selv klare maling og tapetsering, da legatkapitalens renter efterhånden var uden betydning. Den sidste udbetaling af kvartalspenge til beboerne fandt sted i 1947, hvor der betaltes 4 x 25 kr. pr. person.

Hospitalet lå i den sydvestlige udkant af Greve by på randen af nordskråningen oven for den lille bæk, der løber gennem landsbyen. En sti langs dets sydside førte forbi præstegården hen til kirken. Den adelige bygherre havde brudt med den lokale tradition ved at give huset en solid fodrem under bindingsværksstolperne, men han havde ikke taget sig i agt for vanskelighederne ved at bygge på det hældende terræn. De fleste af de store syldsten un-

der nordsidens fodtømmer kom til at ligge på opfyld, der satte sig, så det efter få års forløb blev nødvendigt at foretage en opretning og reparation af det meste af bygningen, der på nordsiden og en del af østgavlen fik nye syldsten anbragt oven på de gamle. Opretningen er sket så tidligt, at den ikke er omtalt i protokollen, der først bliver ført fra 1740. Da hospitalet i 1807 vurderes til brandforsikring, skildres det som et bindingsværkshus på 22 fag med 7 værelser, der opvarmes af bilæggerovne fra 4 skorstene, og i de følgende år angives det i protokollen at være i forsvarlig stand, skønt der til stadighed må udføres reparationer på skorstenene og taget. I årene 1847-65 gennemførte en ihærdig sognepræst, Peter William van Wylich, en omfattende istandsættelse, der skulle forvandle bygningen fra „en Røverkule til et anstændigt og reenligt Bedehus". Resultatet blev blandt andet, at sydsiden blev udmuret med brændte sten, der delvis skjulte de gamle bindingsværksstolper, og at østgavlen blev ommuret helt fra grunden. I 1861 anskaffedes 5 fritstående komfurer, men alle lejligheder opvarmedes stadig af de gamle bilæggerovne, som først efterhånden afløstes af kakkelovne.

Da Frilandsmuseet overtog hospitalsbygningen var også vestgavlen blevet grundmuret, men på sydsiden stod de fleste af de gamle egestolper endnu på plads i murværket, og nordsidens bindingsværk var bevaret, selv om fodtømmeret næsten var smuldret væk. I det indre havde alle stuer fået fraskilt et lille sovekammer mod nord, og der var blevet indrettet nye køkkener i de nordvendte bagkamre. Stuerne, der nu var tapetserede, havde de gamle, lerklinede vægge skjult af flere nye pudslag, og deres slidte, lerstampede gulve kunne afdækkes under de nyere gulvbrædder. I husets østlige del, hvor to af de oprindelige værelser var slået sammen til én lejlighed, havde den store, fælles skorsten fået lov til at blive stående, men dens to åbninger, der havde vendt ud mod værelsernes forstuer, var tilmurede. Skorstenene i de øvrige lejligheder var nyere, men under dem fandtes der velbevarede stenfundamenter og rester af lerstensmure, som viste, at de havde afløst skorstene, der havde svaret til de østlige værelsers gamle skorsten.

Det var således muligt at få et godt kendskab til hospitalets udseende, før de væsentlige ændringer af det blev påbegyndt i sidste halvdel af forrige århundrede, og denne viden har sammen med hospitalsprotokollens oplysninger været lagt til grund ved udarbejdelsen af tegningerne og vil blive benyttet ved husets genopførelse.

Ydervæggenes egebindingsværk har, som tidligere nævnt, mod sjællandsk sædvane stolperne anbragt på fodtømmer, der endda er usædvanlig kraftigt med et tværsnit på 25 x 20 cm. Mellem stolperne er der løsholter, men der er hverken dokker eller skråstivere i væggene. Nordsiden og gavlene har mange lerklinede tavl, hvor leret er klinet på lodrette støjler uden vandret fletning. I de øvrige tavl og på sydsiden er lerkliningen erstattet med ubrændte lersten eller mursten. Der er kraftige overliggere over de lave forstuedøre, som på sydsiden er rekonstrueret som indadgående halvdøre i overensstemmelse med de gamle stablers anbringelse på dørpartiernes bevarede midterstolper. På nordsiden havde der tidligere været indadgående heldøre, men her blev de nuværende udadgående døre indsat i 1848 samtidig med, at vinduerne blev fornyet. Sydsidens vinduer var blevet udskiftet året før. Døre og vinduer, der oprindelig var grålamalede med „Steencouleur", er senere malet grønne, og væggenes hvide overkalkning er afløst af en gulkalkning. Husets fyrrebjælker er samlet med stolperne med gennemstukne bjælketappe med én eller to udvendige kiler, og de ældste af bjælkerne er yderligere fastholdt af en nagle gennem stolpen. Spærene, der er af fyr, er i kippen bladet sammen uden udragende ender og er sammenholdt af bladede hanebånd. Spærfødderne står på remmen med en klo over stolpetappen, og der er sømmet skalke på siden af alle spær. Begge gavle er mod sjællandsk tradition udført med afvalmede overgavle, hvor spærene støtter på gavlbjælkerne, der ikke er tappet i stolperne, men kæmmet over remmen. Til stråtaget er der brugt rughalm og på mønningen, hvor der tidligere havde været græstørv, er man senere gået over til halm og kragtræer. Det buede tagvindue i østgavlen og de tre tagvinduer, der på sydsiden er placeret midt over spærene ved lejlighedsskellene, giver lys til 7 tagrum, som er adskilt af simple bræddevægge.

Husets ældre skillevægge har bindingsværkstømmer af fyr og er lerklinede. Den østligste af de gennemgående tværvægge har indtappede løsholter mellem stolperne, mens der i de to andre er gennemgående sidebånd, og alle tre vægge er afstivet med lange skråstivere i yderfagene. Væggenes lerklining er udført med så stor tykkelse, at det meste af tømmeret er dækket. Skillevæggene ved skorstenssiderne er ikke gennemgående, men afsluttes med stolper, der er anbragt uden på skorstensvangerne, som derved kommer til at indgå i stuevæggene i nicheagtige fordybninger. De lave plankedøres dørstolper er tappet op i lange løsholter, der når fra stolperne ved skorstenene til ydervæggenes stolper. Lerkliningen er afrundet ind mod det synlige tømmer ved dørpartierne og ved de afsluttende stolper ved skorstensnicherne. Gamle taphuller i bjælkerne viser, at dørene i husets første tid har været anbragt nærmere ved skorstenene. Skillevæggene mellem forstuerne er opklinede under korte bjælker, der hviler af i skorstenenes murværk, og vægtømmeret

er næsten helt dækket af kliningen. En enkelt af de nye skillevægge ved sovekamrene var udført som en brædde væg, mens de øvrige var opmurede med lersten.

Den skorsten, der var bevaret i husets østende, adskiller sig lidt fra de andre dobbeltskorstene ved at have sin østvange rykket et stykke mod vest, hvorved den ene af de åbne skorstene er blevet en del formindsket. Skorstenen var præget af mange ommuringer, men flytningen af vangen var ingen ny ændring, da denne side af skorstenen såvel som vestsiden havde tilmurede, gamle bilæggeråbninger. Flytningen har muliggjort, at aftrækkene fra de to åbne ildsteder lettere har kunnet samles over loftet til et fælles rør, der er ført under hanebåndet og over taget er afsluttet med én skorstenspibe. Vi ved ikke, om røgaftrækkene i husets to andre dobbeltskorstene, hvor vangerne ikke er rykket, har været ført på samme måde, men skorstenene er på tegningerne vist med enkelte piber, selv om det er muligt, at hvert af de åbne ildsteder har haft sin egen skorstenspibe.

Hospitalets endelige udformning og indretning på museet er endnu ikke fastlagt, og planen er vist uden angivelse af møblering, men med de åbne skorstene og deres bilæggerovne rekonstruerede. I to af stuerne er de nyere skillevægge til sovekamrene udeladt. De seks lejligheder er ellers næsten ens udformede, og hver af dem har med deres 28 m^2 efter datidens forhold givet rigelig plads for de to personer, de var beregnet til. Stuerne vil få lergulve og hvidkalkede vægge samt mørke brædde lofter med lister over fugerne. De sydvendte forstuer med deres åbne skorstene har efter sjællandsk skik været både daglig indgang og køkken, hvor maden er blevet lavet inde i selve skorstenen på arnebænken, hvorfra der også er blevet fyret i stuens bilægger. I hver forstue er der en lem til lejlighedens loftsrum. De nordvendte kamre har blandt andet været brændselsrum, og fra dem har der været udgang til et lille stykke jord, der fra gammel tid havde været dyrket af beboerne, og hvor hospitalets brønd fandtes. I den unormale 4-fags lejlighed i husets vestende havde det vestligste fag i hospitalets første tid rummet en ko og dens foder, og stuen var dengang som de andre på 2 fag, men ifølge protokollen blev kostalden sløjfet allerede i 1740, og der blev fra læserens udvidede værelse adskilt en uopvarmet bedestue. Om bedestuen ved vi, at den godt 100 år senere var udstyret med to bænke og en reol til hospitalets gudelige bøger, mens hospitalets ur havde sin plads i læserens værelse, så han kunne passe tiden, når der skulle holdes andagt.

15 · Landarbejderhus fra Englerup, Sjælland

TAVLE IX

A Nordside
B Østgavl
C Udhus og snit i stue

1 *Forstue*
2 *Spisekammer*
3 *Stue*
4 *Lo*
5 *Kostald*
6 *Stald*
7 *Fåresti*
8 *Svinehus*

Det lille *gadehus*, hvortil der på hjemstedet kun havde hørt 1½ td. land, erhvervedes af Frilandsmuseet i 1946 og stod genopført i 1951. Det kommer fra Sonnerup sogn i den sydlige del af Hornsherred, hvor det havde hørt under Ryegård gods som lejebolig for en af godsets arbejdere, og viser på museet, hvordan en landarbejder omkring år 1900 har kunnet indrette sig i et ældre hus. Det kan tænkes, at huset delvis er opført af genanvendte materialer, men meget tyder på, at grundstammen i det er en rest af en af Englerups gamle gårde, der var blevet stående i landsbyen, da bonden efter udskiftningen flyttede ud på sin egen jord. Huset er på 6 fag og præget af lave tilbygninger, der skyder sig ud på begge langsider og den ene gavl. Det fritliggende svinehus ud for sydsidens udskud er erhvervet fra et andet hus i Englerup, men er opført i stedet for en tilsvarende bygning, der tidligere havde ligget ved museets hus. Landarbejderhuset har indgangssiden med stuevinduerne vendt mod nord, og foran det er der et brolagt parti ud til landsbygaden, mens den jord, der hører til det, ligger syd for huset. Husets bindingsværk er præget af ændringer og reparationer, men viser konstruktionsdetaljer, som er typiske for Sjællands nordlige egne, hvor det har været almindeligt at anvende bladsamlinger i stedet for de tapsamlinger, der normalt er benyttet på den øvrige del af Sjælland. Huset kommer dog fra en overgangszone, og konstruktioner fra begge områder er anvendt.

Stolperne, som er af eg, står direkte på syldstenene. Der er intet fodtømmer og kun enkelte steder syldstykker oven på stenene. I stedet for indtappede løsholter er der de fleste steder anbragt vandrette tømmerstykker, som er bladet på stolperne i udskæringer på ydersiderne. På husets langsider er tømmerstykkerne af varierende dimensioner og spænder kun fra stolpe til stolpe, men de må antages at have afløst spinklere *sidebånd*, der har været gennemgående over flere fag, som det endnu kan ses på østgavlen, hvor sidebåndet når fra hjørne til hjørne. Vestgavlen, der er nyopsat i forbindelse med bygningen af sydsidens udskud, og et stykke af sydsiden, hvor der er indsat et par nye stolper, har fået sidebåndene udskiftet med tappede løsholter. Begge stolper ved nordsidens forstuedør har på ydersiderne udskæringer, der stammer fra en ældre døroverligger, som har været bladet på stolperne, og de to stolper ved faget øst for lodøren har tilsvarende udskæringer fra et dørparti, der blev sløjfet, da udskuddet blev bygget på.

Forbindelsen mellem stolper og bjælker er også udført uden tapsamlinger. Hver af husets gamle bjælker har på den ene side to udskæringer og er anbragt 10-20 cm under remmen i tilsvarende udskæringer i stolpesiderne, så stolpe og bjælke griber ind over hinanden, mens bjælkeenderne i fuld dimension stikker frem foran stolperne. Bjælker anbragt på denne måde kaldes *glammede* bjælker, og samlingen er sikret med en lang trænagle, der er drevet gennem bjælke og stolpe. Stolperne er samlet med remmen med traditionelle tapsamlinger, men i andre områder, hvor sidebåndskonstruktionerne er mere konsekvent udviklede, kan remmen være anbragt i vinkelformede udskæringer i stolpernes topender. Bladede skråbånd mellem stolper og bjælker, der ofte findes i huse med sidebånd, mangler helt i Engleruphuset. Den oprindelige væglukning med lerklining på lodrette støjler uden vandret fletværk er mange steder afløst af en udmuring af tavlene med lersten eller almindelige mursten. På sydsiden er nogle fag med lertavl beskyttet af en beklædning med tagrør, men ellers er væggene helt hvidkalkede, og vinduer og døre er malet blågrønne.

Husets spær, der står på remmen, hvor de støtter med en udskæring mod stolpetappene, er forsynet med skalke for at give taget et tilstrækkeligt udhæng. Foroven er de samlet med krydsende ender og har ret højtsiddende, bladede hanebånd. I husets østende, hvor nye bjælker er kæmmet over remmen, er de gamle spær udskiftet med nye, som er tappet i bjælkernes oversider og har tappede, laveresiddende hanebånd. Til stråtaget, der er fastholdt af tækkekæppe, som er bundet til lægterne med halmsimer, er der brugt rughalm, og på rygningen er der bændeltang fastholdt af kragtræer. Gavlenes tjærede, lodrette bræddebeklædninger er sømmet uden på spær og bjælker og er forneden af-

sluttet med vandbrædder. På vestgavlen er vindskederne anbragt direkte på gavlbrædderne, mens de på østgavlen er sømmet på de udragende lægteender.

Østendens to udskud har begge vægge med sidebånd og lerklining bag den beskyttende stråbeklædning, som er fastholdt af vandrette lægter. På gavlens udskud når lervæggens støjler fra rem til syld og er sømmet på bagsiden af det ret spinkle sidebånd, som indefra er helt dækket af lerkliningen. Spærene over udskuddet støtter her mod gavlens hanebånd, mens udskudsspærene på nord- og sydsiden er fastspigrede et stykke oppe på hovedhusets spær. Sydsidens udskud, der som nævnt er bygget samtidig med vestgavlen, har løsholter mellem stolperne og kun stråbeklædning på sydvæggen. På det fritliggende svinehus, som også har vægge med løsholter, er vestsiden og de to gavle stråklædte.

I husets indre adskiller en væg med gennemgående sidebånd beboelsen fra udhusrummene. Boligens brolagte forstue, hvis bageste del optages af den store, åbne skorsten, er et traditionelt, sjællandsk træk, men det er usædvanligt, at forstuen her er placeret i et yderfag, og at der hverken er tilsluttet bagerovn eller gruekedel til skorstenen. Det er dog stadig muligt at tænde en åben ild på den murede arnebænk, selv om man normalt har benyttet stuens store kogekakkelovn ved madlavningen. I skorstensvangen mod stuen findes den tilmurede åbning til den gamle bilæggerovn, som blev kasseret, da stuen omkring århundredskiftet blev moderniseret. Det oprindelige lergulv blev dengang afløst af brædde gulv, og loftet blev hævet. På museet er stuen møbleret med den sidste landarbejderfamilies møbler, som var blevet anskaffet i 1884, men først har fået deres mahognimaling i 1910, da børnene var flyttet hjemmefra. Bordet er placeret ved vinduerne mod landsbygaden med en sofa ved tværvæggen, og da stuen også har fungeret som soveværelse, er der en udtræksseng ved sydvæggen. Væggene er hvidkalkede med synligt bindingsværkstømmer, men burde være tapetserede. I det lille rum i det sydlige udskud, der nu er indrettet som køkken og spisekammer, har der tidligere stået en ekstra seng.

I husets østlige del optager loen, der har lerstampet gulv og er uden loft, det meste af pladsen. Dens østvæg var tidligere kun muret op i den halve højde, og rummet øst for den var dengang lade, men har senere af og til fungeret som stald. Den egentlige stald er i udskuddet mod nord, hvor der kunne stå en ko og en kalv, mens fårene havde deres plads i det østlige udskud.

16 · Sprøjtehus fra Kirke-Såby, Sjælland

TAVLE IX

A Vestside B Nordgavl

I 1764 påbød regeringen, at der skulle være en brandsprøjte med tilbehør i alle danske landsbyer, og efter at nye bestemmelser om brandvæsenet på landet var trådt i kraft i 1792, blev det almindeligt, at der i landsbyerne byggedes særlige sprøjtehuse. Frilandsmuseets sprøjtehus fra Kirke-Såby vest for Roskilde erhvervedes i 1936 og genopførtes i 1951. Den sprøjte, det rummer, er fra 1896, mens huset selv er fra midten af forrige århundrede.

Den lille bygning, der er opført i bindingsværk med murede tavl, har som de øvrige sjællandske huse overkalkede vægge, men i sine konstruktionsdetaljer afviger den på flere punkter fra den gamle, sjællandske tradition. Stolperne er anbragt på fodtømmer i stedet for at stå direkte på syldstenene, og bjælkerne, der hverken er tappet sammen med stolperne eller glammet i siden på dem, er kæmmet over remmen. Som normalt på Sjælland er der løsholter mellem stolperne og den sædvanlige mangel på udvendige skråstivere bortset fra to korte skråbånd til bjælken over portåbningen. De korte tagspær, som er uden hanebånd, er tappet i bjælkernes oversider og samlet med tap i kippen. Tagudhænget bæres af skalke, der er sømmet på spærenes oversider og skåret lidt ned i bjælkeenderne. Til stråtaget er der brugt rør, og der er halmrygning med kragtræer. Overgavlene er ikke bræddeklædte, men murede, og tagfladerne er afsluttet med vindskeder, der er sømmet på de udragende lægteender. I det indre er der jordgulv og hvidkalkede vægge.

På sit hjemsted havde sprøjtehuset en central placering i landsbyen, og de tjærede portfløjes ydersider bærer præg af at have været benyttet til opsætning af plakater og lignende i mange år.

17 · Husmandshus fra Tågense, Lolland

TAVLE X

A Nordside
B Vestgavl
C Sydside
D Østgavl
E Snit i køkken

1 *Huggehus*
2 *Storstue*
3 *Køkken*
4 *Stue*
5 *Forstue*
6 *Spisekammer*
7 *Sulekammer*
8 *Tærskelo*
9 *Lade med kobås*
10 *Hønsehus*
11 *Avnehytte*
12 *Brænderum*
13 *Svinehus*

Huset, der kommer fra Nysted landsogn i det sydøstligste hjørne af Lolland, erhvervedes 1928 og har siden 1946 kunnet ses på Frilandsmuseet, hvor det viser det beskedne husmandshus med bolig, stald og lade i den samme længe. På hjemstedet var det udflyttet i forbindelse med den udskiftning af landsbyens jorder, der fandt sted kort efter 1800. Ejendommen var på 3 tdr. land og hørte under grevskabet Christiansholm.

Da det er et fæstehus, er det grevskabet, der har stået bag byggeriet. Bindingsværkets egetømmer er af lidt blandet kvalitet, men alle stolper er anbragt på fodtømmer, og både ydervægge og tværskillevægge er sikret med skråstivere. I selve boligen synes en del ældre tømmer at være blevet genanvendt ved udflytningen. Her er ret lavtsiddende bjælker med gennemstukne bjælketappe i stolperne, mens de to bjælker ved lovæggene og den nyere gavlbjælke mod øst er anbragt over remmen. Den oprindelige lerklining er endnu bevaret i enkelte af tavlene. I de øvrige er den erstattet af mursten eller ubrændte lersten. Både tavl og tømmer er hvidkalket. Døre og vinduer er rødbrune. Til bjælker og tagtømmer er der anvendt fyr, eg og ask, og selve taget er tækket med halm.

Den halmklædte gavl mod øst er et karakteristisk lollandsk træk. Kun den øverste del af gavltrekanten er lukket med brædder, resten er tækket med halm syet på vandrette lægter. Halmklædningen afsluttes forneden med et tagskæg, der springer næsten en meter frem for undervæggen, støttet af skråstivere, som er boret ind i stolperne. Udhænget beskytter væggen og kan bruges til at anbringe redskaber under.

Vestgavlens tag er afvalmet og afrundet, og selve væggen er udført af store, opstablede kampesten. Mellem stenene er der anbragt stolper, som foroven bærer tagremmene og gavlbjælken i naturlige grenkløfter, *tveger*. Det er husmanden, der har anvendt denne helt oldtidsagtige byggemåde, da han på egen hånd har forlænget sit hus.

Den lave udbygning, der findes på husets nordside i næsten hele dets længde, kaldes på Lolland for et *udsæt*. Sådanne udsæt var almindelige på både gårde og huse på Lolland og Falster, og de kan til dels være oprindelige. I Tågensehuset synes dog kun de to fag ved loen at stamme fra husets opførelse.

I husets indre er der ikke så stor forskel mellem boligens rum og de øvrige. Bindingsværksvæggene er kalkede i stuerne, men lergulvene svarer til gulvet i loen, og man finder samme slags brolægning i køkkenet som i udhusrummene. I laden, der også tjener som stald, er der kun en enkelt kobås. I avnehytten opbevaredes avner, der brugtes som foder til koen. Fra tærskeloen er der efter lollandsk sædvane en lille dør ind til beboelsen.

Dagligstuen med den store himmelseng ved nordvæggen og bordet placeret ved vinduerne er det eneste rum, der kan opvarmes. Køkkenet, der med sin halvdør til det fri også fungerer som forstue, har åben skorsten, hvor maden kan tillaves på arnebænken inde i selve skorstenen. Herfra fyres der i stuens bilægger, og der kan tændes op i de to bageovne, der er bygget ud i udsættet. *Opstuen* (storstuen) og huggehuset er først kommet til, efter at der omkring midten af forrige århundrede blev bygget nogle fag til husets østende.

Efter denne udvidelse af huset kom der en periode med dårligere tider for husmændene, hvor man ikke havde råd til større forbedringer. Dagligstuen fik vinduer med større ruder, men ellers fik huset lov til at stå, som det var, til museet overtog det.

18 · Husmandshus fra Dannemare, Lolland

TAVLE X

A Sydside
B Udhus
C Stuehusets nordside
D Vestlængens nordgavl
E Snit i køkken
F Vestlængens østside
G Huggehusets vestside
H Snit i stue

1 *Storstue*
2 *Forstue*
3 *Spisekammer*
4 *Stue*
5 *Køkken og bryggers*
6 *Sulekammer*
7 *Tærskelo*
8 *Avnerum*
9 *Lade*
10 *Port*
11 *Lade med skærelo*
12 *Svinesti*
13 *Kostald*
14 *Fåresti*
15 *Huggehus og gåsesti*

Dannemare er en lille landsby ca. 10 km syd for Nakskov. Husmandshuset, som næsten har karakter af en lille gård, erhvervedes 1950 og stod genrejst på museet 1957. Det hørte til et af de mange landbrug, hvor bygningerne i forbindelse med udskiftningen efter de store landboreformer blev flyttet ud fra landsbyen og anbragt på den jord, der hørte til dem.

Ved genopbygningen på det nye sted lidt syd for Dannemare blev en del af det gamle tømmer tilsyneladende benyttet igen, og der synes at være opført to bygninger. Den største af dem, sydlængen, var på 8-10 fag og indeholdt beboelsesrum, lo og lade, mens en mindre staldlænge på 4 fag var anbragt fritliggende mod vest vinkelret på den større længe. Begge længer er blevet udvidet i takt med, at stedets jordtilliggende efterhånden voksede til ca. 20 tdr. land, og de er til sidst bygget sammen til det vinkelbyggede hus, der nu kan ses på museet. Den brolagte gårdsplads med møddingen anbragt mod nord og det lille udhus i det nordøstlige hjørne er med til at give anlægget det gårdagtige præg. Prydhaven findes syd for stuehuset, og køkkenhaven, hvor vippebrønden er placeret, ligger mod øst.

Bindingsværket i alle længerne er af spinkelt, men regulært egetømmer. Alle stolper er anbragt på fodrem, og både i ydervægge og i de ældre tværvægge er stabiliteten sikret med skråstivere. I nogle af vægtavlene er den oprindelige lerklining bevaret, men i de øvrige er den de fleste steder erstattet af ubrændte lersten. Både tømmer og tavl er hvidkalket. Til bjælker og tagtømmer er der i stuelængen hovedsagelig brugt fyr og i staldlængen mest eg. I begge længer er bjælkerne samlet med stolperne med gennemstukne bjælketappe, som er godt beskyttet af det store tagudhæng. Til selve taget er der brugt både rør, hvedehalm og rughalm.

De halmklædte gavle er et typisk lollandsk træk. På hovedlængerne afsluttes de forneden med et stærkt fremspringende tagskæg, som er støttet af spinkle skråstivere. På det lille udhus er halmklædningen på gavlene syet uden på risfletninger, som sandsynligvis tidligere har været alene om at lukke overgavlene. En lignende risfletning danner adskillelse mellem stuehusloftet og loens tagrum.

På stuelængens sydside findes en såkaldt *skyne*. Her er taget forlænget ud over en tilbygning med meget lave bindingsværksvægge, så der på økonomisk vis indvindes mere gulvplads. En skyne var oftest en udvidelse af loen og kaldtes somme tider for en lokvist. I den skyne, der findes på staldlængens østside, har grisen haft sin plads, og her er en del af væggen udført af egeplanker.

Bortset fra et par døre i porten vender alle yderdøre ud til gårdspladsen. Stuelængens plan er meget regulær med det kombinerede køkken og bryggers, dagligstuen og den uopvarmede storstue som de vigtigste rum. I dagligstuen er langbord og bænk anbragt ved tværvæggen, som det var skik i ældre tid, da lyrehullet i taget var eneste lyskilde. I de fleste egne af landet rykkede bordet ud til ydervæggen, da man fik vinduer der, men på Lolland blev det stående på sin gamle plads.

Udvidelsen og sammenbygningen af de to længer medførte ændringer i stuelængens grundplan, og denne udvikling har sat sig spor i bindingsværket. Det kan blandt andet ses, at der i tidens løb har været ikke mindre end 10 forskellige placeringer af dørene på gårdsiden, og på sydsiden viser sporene, at der tidligere har været lo med skyne i de to fag, hvor der nu er bryggers og køkken. Ved ændringen blev storstuen udvidet og fik sin egen forstue, og dagligstue og køkken rykkede mod vest. Der kom brædde gulv i stuerne, men planen kom i sin hoveddisposition ikke til at afvige meget fra grundplanen i det hus, der blev bygget ved udflytningen.

19 · Gård fra Lundager, Fyn

TAVLE XI

A Snit i nordlænge
B Østlænge
C Snit i stue
D Længdesnit i østlænge
E Tværsnit i østlænge
F Sydside

1 *Overstue*
2 *Storstue*
3 *Forstue*
4 *Dagligstue*
5 *Spisekammer*
6 *Gang*
7 *Bryggers*
8 *Pigekammer*
9 *Huggehus*
10 *Tofteport*
11 *Karlekammer*
12 *Tørvehus*
13 *Foderlo*
14 *Hestestald*
15 *Kostald*
16 *Fåresti*
17 *Vognport*
18 *Lade*
19 *Hesteomgang*
20 *Lade*
21 *Gadeport*
22 *Lade*
23 *Tærskelo*
24 *Lade*
25 *Lade*

Gården erhvervedes af Frilandsmuseet i 1924 fra landsbyen Lundager, der ligger få kilometer nordøst for Assens i Gamtofte sogn. To af dens længer stod genrejst på museet allerede i 1926, mens genopførelsen af de resterende bygninger på grund af knappe tider først kunne afsluttes i 1934. Lundagergården er den største bygning i Frilandsmuseets fynske afdeling, der har karakter af en lille landsby, hvor husene ligger omkring en åben plads med gadekær og bystævne. Gården har som på hjemstedet sin gadeport ud mod landsbygaden, men er drejet 90° i forhold til verdenshjørnerne, så stuehuset, der før var østlænge, nu er sydlænge. De fire helt sammenbyggede hovedlænger lukker sig om den brolagte gårdsplads, hvor den ene af gårdens brønde findes, og hvorfra der er døre direkte ind til næsten alle gårdens rum, mens der kun findes ganske få åbninger på gårdens ydersider. De udvendige tagflader er blødt afrundede på grund af længernes skråt afskårne hjørner, og kun det senere tilbyggede korshus på stuehuset markerer sig med en gavl, som er udført med halvvalm. Korshuset er bygget ud i den pyntelige have, der er omgivet af stendiger, og hvor gårdens anden brønd er placeret. Ud for tofteporten mellem stuehuset og staldlængen er der græsmark helt ind til gården. Både gadeporten og tofteporten kan lukkes med kraftige portfløje, så gården kan skærmes mod ubudne gæster.

Med sine smukke bindingsværkslænger kan Lundagergården opfattes som museets fynske eksempel på den firlængede, danske gård. Derudover viser den i laderne og en del af stuehuset, som er bygget med *suler*, en konstruktion, der i dag kun findes bevaret ganske få steder på Nord- og Vestfyn. Bygninger med sulekonstruktion antages at have været almindelig udbredt over hele det danske område og kendes fra mange udgravninger af oldtidshuse. Sulerne er de høje stolper, der med ret store mellemrum er anbragt midt i bygningerne og under tagrygningen bærer et langsgående tømmerstykke, *åsen*, som spærene, der i et sulehus kaldes *hængeltræer*, er ophængt på. Hængeltræerne, som er anbragt parvis, er ikke sammenkoblede, men holdes på plads af kraftige nagler, der er drevet gennem deres øvre ender og som kroge griber ind over åsen. De nedre ender hænger ud over ydervæggenes remme og er kun fæstnet med tynde nagler. De fleste suler er placeret i tværskillevægge, hvis bjælker og fodtømmer er samlet med dem med indstemmede tappe, og her kan sulerne være afstivet med skråbånd til både ås og bjælker. Der kan også være skråbånd til fodtømmeret, og flere steder røber udvendige skråbånd ved yderstolperne, hvor et sulefag findes. En del af de højtsiddende skråbånd er bladet på ås og sule, men ellers er der anvendt tapsamlinger til skråstiverne. Suler og åse er normalt samlet med en tap, men et par steder hviler åsen i en Y-formet *tvege* i sulens topende. Da der ikke er noget udadgående tryk fra hængeltræerne på ydervæggene, er der i de to lader kun bjælker over tværvæggene, og rummene kan udnyttes fra gulv til ås uden generende bjælker eller hanebånd.

De sulebyggede dele af gården må antages at være de ældste, men da flere af længerne bærer præg af ombygninger, er det ikke utænkeligt, at de nyere har afløst ældre, sulebyggede længer på de samme pladser. Den fuldt sammenbyggede gård er indtegnet på et udskiftningskort over Lundager by fra 1793. Kortet er kopieret i 1805 og er så detaljeret, at selv korshuset er angivet, men hverken kortet eller andre arkivalske kilder fortæller noget om alderen på de bygninger, der er vist. Gården, der var på 48 tdr. land, hørte til 1882 under Brahesborg, og den ældste fæster, vi har kendskab til, er Hans Christensen, som var gift med Sitzel Jacobsdatter. Han døde i 1753, og det må være ham, der

har indskåret bogstaverne HCS og SID på dørhammeren over indgangen til stuehuset sammen med et årstal, der er tydet som 1747. Forstuedøren findes i det 5. fag i stuehusets ældste del, og foruden inskriptionen er der indskåret romertallet V på hammeren. Det er bygmesterens mærkning af tømmeret fra husets opførelse, og mærket kan måske være samtidigt med årstallet. På den lange porthammer over gadeporten findes den latinske indskrift: SI DEUS PRO NOBIS QUIS CONTRA NOS (hvis gud er for os, hvem kan da være imod os), og på resten af hammeren er der med lidt større skrift skåret: LRS 1830 AHD. Her er det fæsteren, Lars Rasmussen, der var gift med Ane Hansdatter, som står bag inskriptionen. Han fik fæstebrev i 1828, men vi ved ikke, hvad årstallet markerer. Hans morfader, der havde gården i fæste fra 1753 til sin død i 1786, hed også Lars Rasmussen, og skiftepapirerne fra hans dødsbo med fortegnelse over indboet har været benyttet som grundlag ved gårdens genindretning på museet. Da den erhvervedes, havde den i nogle år været ude af normal drift, og stuehuset, der var udlejet til fremmede, var præget af nyere ombygninger. Det var derfor nødvendigt at foretage en vis rekonstruktion ved genopførelsen på museet, hvor man valgte at genskabe den, som den havde været omkring 1800.

De enkelte længers ydervægge afviger ikke meget fra hinanden med deres velproportionerede bindingsværk, der overalt er udført af eg. Stolperne er anbragt på fodtømmer, og mellem dem er der instemmet vandrette løsholter. Lodrette dokker findes kun få steder i undertavlene, men alle vægge er med mellemrum afstivet med korte eller lange skråstivere mellem fodtømmer og stolper. De hvidkalkede tavl er lerklinede på en vandret grenfletning mellem lodrette støjler. Vinduerne er hvidmalede, mens det udvendige træværk, bortset fra den sorttjærede gadeport, ellers er malet rødbrunt med dodenkop udrørt i kærnemælk.

Den sulebyggede del af stuelængen har bjælkerne anbragt et stykke under remmen med gennemstukne tappe i stolperne ligesom i den yngre del, der udefra kun adskiller sig fra den ældre ved at have lavere anbragte løsholter. Korshuset og staldlængen, der som stuehusets bryggersende mangler suler, har bjælkerne anbragt lige under remmen. I disse senest byggede dele af gården er der rigtige spær, som forneden støtter på ydervæggenes remme med en klo over stolpetappene og foroven er samlet parvis i kippen og forbundet med hanebånd. Underlaget for stråtaget er i alle gårdens længer finske lægter, og der er tækket med rør ved hjælp af tækkekæppe, mens der på rygningen er bændeltang fastholdt af kragtræer.

Stuehuset har to skorstene. Det er typisk for Fyn og en stor del af Jylland, at køkken- og bryggersildstederne er adskilt, og at den kaminagtige, åbne køkkenskorsten, der er placeret i dagligstuen, samtidig er stuens eneste varmekilde. Dagligstuen, der har træbrolagt gulv, har langbord med en simpel bænk under vinduerne og en finere bordendebænk med ryglæn til husfaderen. Bordets underdel er udformet med skabe til madvarer og køkkentøj. Da der også er alkove i stuen, har den kunnet fungere som et kombineret køkken, opholds- og soverum. Der er adgang til dagligstuen fra den store forstue, som har murstensgulv, og hvorfra der også er dør til den ene af husets storstuer. Forstuens bageste del og et fag af storstuen har en overgang udgjort en *lillestue*. Husets anden storstue, *overstuen*, i det tilbyggede korshus har ligesom den første brædde gulv og hvidkalkede vægge med synligt bindingsværk. Bag dagligstuen er der et spisekammer og en flisebelagt gang til bryggerset, hvor der er brolægning. Den store, åbne bryggersskorsten, der om sommeren også har været benyttet ved madlavningen, har indfyringsåbninger til en større og en mindre bagerovn samt til en gruekedel. Skorstenen har endvidere kunnet fungere som maltkølle, når der fyredes i den særlige ovn, *køllegrisen*, i skorstenens højre vange. Varme og røg fra åbninger i siden af ovnen passerede gennem risflettede flager, som malten, der skulle tørres, var anbragt på et stykke oppe i skorstenen, hvor der var en lem i den ene side.

Pigekammeret har sin plads ved siden af den store bagerovn, mens karlekammeret efter gammel skik er placeret i staldlængen tæt ved hestestalden. Der har kunnet stå 4 heste i stalden, og over krybberne er der åbninger til foderloen ved siden af. Kostalden har 3 dobbelte båse til malkekøerne og 4 mindre båse til ungkvæget. Gården er fra en tid, hvor kvægholdet ikke havde så stor betydning som kornavlen, og de to store ladelænger har begge tærskeloer indskudt mellem laderummene. I gadelængens lo er der på museet installeret en hesteomgang, der kan drive en kværn. Den anden lade, som synes at have de ældste suler, er blevet gjort bredere i den halvdel, der er nærmest vejen.

20 · Smedje fra Ørbæk, Fyn

TAVLE XII

A	Sydside	C	Vestgavl
B	Længdesnit	D	Tværsnit i værksted

1	*Beslagskur*	5	*Kammer*
2	*Smedje med esse*	6	*Brænderum*
3	*Forstue*	7	*Redskabsrum*
4	*Stue*		

Smedjen erhvervedes 1934 og stod genopbygget på museet i 1936. På hjemstedet lå den lidt syd for landsbyen på en del af herregården Ørbæklundes jord, som tidligere havde hørt til præstegården. Den lidt specielle beliggenhed skyldtes, at den var opført af stedets præst i 1846, efter at der var opstået stridigheder mellem den gamle bysmedjes indehaver og en del af bymændene.

Smeden var i det gamle bondesamfund en af de få håndværkere, der måtte have sit værksted i landsbyen. Han var i fællesskabets tid nærmest ansat af bylaget, og fik hovedsagelig sin løn af landsbyens beboere i form af naturalier. Omkring midten af forrige århundrede var landsbyfællesskabet ved at blive opløst, og dette kan være baggrunden for stridighederne.

Trods det sene opførelsesår er smedjen bygget helt i overensstemmelse med den gamle tradition med værksted og beboelse i samme længe og med stråtag uden hensyn til brandfaren. Det karakteristiske, fynske bindingsværk er af pænt dimensioneret egetømmer. Stolperne står på fodrem, og der er let buede skråstivere, *ranker*, i alle fag ved de egentlige hushjørner. Hvor der er plads til fyldtømmer, er der dokker både over og under løsholterne. Som det er normalt for en så ung bindingsværksbygning, er bjælkerne ikke tappet i stolperne, men kæmmet over remmen. Der er fyrretræsspær med hanebånd, og gavlene er afvalmede. Tagmaterialet er rughalm, og der er halmrygning med kragtræer. Ydervæggenes tavl og de to skorstenspiber er muret med brændte sten, mens der til alle indvendige skillevægge samt til skorstene og bageovn er brugt ubrændte lersten.

Det udvendige bindingsværk er malet med dodenkop udrørt i kærnemælk, og tavlene er rødkalkede. Anvendelsen af den røde kalkfarve er ret sjælden på Fyn, og smedjen har da også været både hvid- og gulkalket, før den fik sin røde farve. Vinduer og hoveddør er blåmalede. I beslagskuret er bindingsværksvæggene helt overkalkede, mens undervæggenes bræddebeklædning og den store dobbelte dør er malet med dodenkop.

I smedeværkstedet, der har jordgulv, er ambolten anbragt tæt foran den åbne esse, hvor man har kunnet regulere kulilden ved hjælp af den store blæsebælg. Smedens mange forskellige hamre, tænger og andre redskaber er anbragt på væggene og inde i selve essen. En stor slibesten er placeret ud for beslagskuret. Boligens åbne skorsten findes i forstuen, der også fungerer som køkken. Forstuen har murstensgulv, mens der er lerstampede gulve i stuen og sengekammeret. Dagligstuen, der kan opvarmes af en vindovn, har den traditionelle opstilling af spisebordet ved vinduesvæggen. Alkoven i denne stue er bygget ud i den senere tilbygning på 1 fag ved østgavlen. Sådanne lave udbygninger, *kover*, kan ofte findes på ældre, fynske huse, mens udbygninger på langsiderne, som er så almindelige i andre dele af landet, så at sige ikke findes på Fyn.

På Frilandsmuseet er smedjen opført ved gadekæret midt i museets fynske landsbymiljø. Dette svarer ikke til forholdene på hjemstedet, men er en beliggenhed, der var typisk for den normale, gamle landsbysmedje, som ofte var et af samlingsstederne for landsbyens beboere.

21 · Bystævne

TAVLE XII

Bystævnet var det officielle samlingssted i de gamle landsbyer. Det kunne som Frilandsmuseets rekonstruerede, fynske bystævne være en kreds af sten under byens træ på den åbne plads midt i landsbyen. Her havde hver gårdmand sin bestemte sten som sæde, når bylaget holdt møde under oldermandens forsæde, og her tog man bestemmelse om landsbyens fælles anliggender.

22 · Husmandshus fra Årup, Fyn

TAVLE XIII

A	Nordside	C	Snit i stue
B	Snit set mod vest	D	Snit i bryggers
1	*Humlelade*	7	*Køkken*
2	*Lade*	8	*Sengekammer*
3	*Kostald*	9	*Overstue*
4	*Spisekammer*	10	*Aftægtsstue*
5	*Bryggers*	11	*Brænderum*
6	*Forstue*		

Årup er i dag en ret stor stationsby midtvejs mellem Odense og Middelfart, men før jernbanen blev anlagt omkring 1860, var den en af Fyns mindste landsbyer. Dens beboere var fæstere under godset Erholm, og den bestod i 1817 blot af to gårde og fem huse. Et kort fra den tid viser, at museets hus og de to gårde dannede en klynge for sig selv. Gårdene lå nord for vejen, mens huset lå syd for, og det kan ses på kortet, at det allerede dengang havde sin karakteristiske, U-formede grundplan.

Sådanne trelængede husmandshuse har været meget udbredt på Fyn, og de fleste landsbyer på øen kan stadig fremvise bevarede eksempler på denne hustype. De to sidelænger ligger med gavlene helt ud til landsbygaden, mens stuehuset er trukket tilbage, så gårdsplads og gade er i åben forbindelse. Museets hus har sin sydside vendende ud mod den pyntelige have og derfor kun få vinduer mod gårdspladsen, men huse af denne type har ofte en anden orientering og dermed stuevinduerne anbragt på gadesiden.

Bindingsværket i alle længer er tildannet af egetømmer af god kvalitet, og stolperne står på en solid fodrem. Ved alle hjørner er der skråstivere, og der findes over- og underdokker i mange af fagene. Over de ældste vinduer på sydsiden er der indsat ekstra løsholter mellem stolperne. De fleste bjælker er samlet med stolperne med gennemstukne tappe, men i en del af stuehuset, hvor der er sulekonstruktion, er der skjulte tapsamlinger.

Sulerne er de høje, kraftige stolper, der er placeret midt i to af tværvæggene, og som helt oppe under tagrygningen bærer en vandret *ås*. På åsen hænger tagspærene, *hængeltræerne*, ved hjælp af kraftige nagler, der griber ind over den. I museets fynske gård fra Lundager er en lignende sulekonstruktion bevaret i tre af længerne. Muligvis har hele husmandshuset oprindelig været bygget med suler. Nu er der almindelige spær med hanebånd i resten af huset. Alle husets gavle er udformet med halvvalme. Til stråtaget er der anvendt tagrør bundet med halmsimer og humleranker, og der er mønnet med halm fastholdt af kragtræer.

Bindingsværkets tømmer er malet med dodenkop udrørt i kærnemælk, og tavlene, som enten er lerklinede eller murede, er hvidkalkede. Vinduernes karmtræ er grønmalet, men ellers er både døre og vinduer malet med den samme farve som bindingsværket. På dørhammeren over indgangsdøren på stuehusets nordside kan læses: I IESU NAVN ER IEG OPSAT GVD BEWARE MIG DAG OG NAT FRA ILDEBRAND FRA TYWEHAND BØNHØR O GVD WOR FRELSERMAND 1760.

I et bevaret fæstebrev fra samme år forpligter den nye fæster, Jørgen Rasmussen, sig til: „at opbygge Huset, som nu er i slet Stand". Det vides fra et ældre fæstebrev, at det dengang bestod af to længer, stuehus og fæhus, men det kan ikke med sikkerhed siges, om Jørgen Rasmussen kun har istandsat disse to længer, eller om den tredie længe er kommet til allerede på dette tidspunkt. Den findes første gang omtalt i en brandtaksation fra 1805. I det senere arkivmateriale kan det følges, at husmandshuset af og til ombygges efter de skiftende beboeres behov, men da museet modtog det som gave fra godset, svarede det, bortset fra den lille tilbygning på østlængens østside, nogenlunde til signaturen på kortet fra 1817.

I stuehuset er køkkenet det daglige opholdsrum, hvor ilden i den åbne skorsten både har været benyttet ved madlavningen og har givet varme til rummet. Stuen med de to alkover, *sengekammeret*, har, som navnet siger, været benyttet som soveværelse, men her er dog ekstra bordplads ved vinduet og en vindovn, der giver mulighed for opvarmning. I disse to rum er der murstensgulv, mens der er lergulv i den uopvarmede *overstue*. Som det er almindeligt i fynske stuehuse, er her to skorstene, og den anden skorsten, hvortil der hører gruekedel og bagerovn, findes i bryggerset, hvor gulvet er brolagt.

Både stuehus og udlænger er indrettet i overensstemmelse med en brandtaksation fra 1865, men med sin placering sammen med museets øvrige fynske bygninger er husmandshusets omgivelser næsten ved at svare til forholdene i den lille landsby i 1817.

23 · Hørovn fra Ærø

TAVLE XIII

A Indfyringsside B Snit

I mange egne af landet var det tidligere almindeligt, at bønderne dyrkede den hør, der anvendtes til fremstilling af lærred, og de klarede ofte selv det meste af arbejdet med at omdanne hørplanterne til brugeligt spindemateriale. Planterne måtte bearbejdes på forskellig vis, og en af de mange arbejdsprocesser, de måtte igennem, var en tørring af stænglerne, efter at de et stykke tid havde været lagt i blød. Den sidste del af tørringen kunne foregå ved at tænde en tørveild i bunden af en jordgrav, hvorover der var et lag af rafter og grene, som hørren blev anbragt på, men i den østlige del af Sønderjylland samt på Ærø og Sydfyn blev det omkring midten af forrige århundrede almindeligt at anvende særlige ovne. Normalt sluttede flere gårde sig sammen om at bygge en ovn, men Frilandsmuseets hørovn, der blev erhvervet i 1962, havde hørt til en enkelt gård i Bregninge sogn. Ovnen var af hensyn til brandfaren placeret et stykke fra gården, og på museet, hvor den i 1966 blev genopført i udkanten af den fynske afdeling, er den ligesom på hjemstedet delvis indbygget i et bevokset jorddige.

Til ovnens nederste del er der brugt kampesten, hvoraf en del er kløvede. Stenene er uden bindemiddel lagt i en krans, hvis inderside danner en ret jævn, lodret væg med mindre sten indkilede mellem de store. Dette fundament bærer en lav, rund skorsten, der er bredest forneden og er opmuret af røde brøndsten, som er berappet med mørtel og kalket. Ved overgangen fra den brede til den smalle del er der tværs over ovnen indmuret fire vandrette jernstænger, som sammen med et lag kviste har dannet underlag for hørknipperne, der blev stillet på højkant i skorstenen under tørringen. Ovnbunden er forsænket ca. 30 cm under terrænet, som skråner ned mod en åbning i kampestenssoklen, hvorigennem der kunne fyres under risten, og ved arbejdet med hørren har man kunnet stå bekvemt på den store, flade sokkelsten til højre for indfyringsåbningen.

Hjemmetilvirkningen af hør, der havde fået et opsving efter Napoleonskrigene, ophørte efterhånden i sidste halvdel af forrige årundrede, da industrivarerne begyndte at trænge frem, og de fleste af de ret sent byggede hørovne har derfor kun været i brug i en kortere årrække.

24 · Hus fra Kirke-Søby, Fyn

TAVLE XIII

A Snit i port
B Østlængens vestside
C Snit i stue
D Vestside
E Sydside
F Snit i køkkenskorsten
G Snit i bryggersskorsten

1 *Port*
2 *Lade*
3 *Lo*
4 *Kostald*
5 *Hønsehus og svinesti*
6 *Bryggers*
7 *Spisekammer*
8 *Forstue*
9 *Dagligstue*
10 *Storstue*
11 *Brænderum*
12 *Træskomagerværksted*
13 *Lade*

Kirke-Søby er en lille, vestfynsk landsby 10 km øst for Assens. Her hentedes huset i 1936, og det stod genopført på museet tre år efter. Med sine fire længer, der omslutter den ganske lille gårdsplads, og sine helt overkalkede bindingsværksvægge virker det ikke så fynsk som sin nabo på museet, huset fra Årup.

De firlængede anlæg er normalt forbeholdt de egentlige gårde på Fyn, men museets hus er dog ikke et helt enestående eksempel på et firlænget husmandshus. Et gammelt kort over Kirke-Søby viser, at der i begyndelsen af forrige århundrede ud over museets hus, var endnu ét med fire længer. Af de øvrige småhuse i landsbyen var dengang 3 trelængede, 4 tolængede og 6 énlængede.

Man må regne med, at huset i 1700-årene har haft færre længer og efterhånden har udviklet sig til den firlængede form. En synsforretning fra 1819 angiver, at der er stuehus i den nuværende vestlænge og lo og lade der, hvor stuehuset nu ligger, mens portlængen og staldlængen er som i det nuværende hus. Stuehuset må have været gammelt på det tidspunkt, og i en brandtaksation fra 1839 kan det læses, at det er blevet erstattet af det nuværende stuehus, der er bygget på den gamle ladebygnings plads, og at vestlængen er ændret til at rumme lo og lade samt en aftægtslejlighed på 3 fag. Efter denne ombygning skete der ingen væsentlige ændringer med huset, og den bygning, der 100 år efter stod genopført på Frilandsmuseet, svarer stort set til beskrivelsen i den gamle brandtaksation.

Det meste af bindingsværket er udført af eg, men der er enkelte steder anvendt fyrretræ. Efter fynsk sædvane står stolperne overalt på fodtømmer, men ellers er bindingsværkstømmeret især i de ældste længer mere spinkelt og uensartet, end man normalt ser det på Fyn. Stuehusets tømmer er forholdsvis regulært, og her er der konsekvent anbragt skråstivere ved alle hjørner. De fleste bjælker har gennemstukne tappe i stolperne. Det gælder også det sent byggede stuehus, hvor bjælkerne er anbragt lige under remmen. Tagtømmeret er af fyr, og til det meget tykke stråtag er der hovedsageligt brugt rughalm bundet med halmsimer. I vægtavlene findes dels lerklining, dels ubrændte lersten, og både tømmer og tavl er overkalket. Man venter normalt, at et fynsk hus har malet bindingsværk, men i virkeligheden er der flere områder på Fyn, hvor der er tradition for, at tømmeret er overkalket, og det gælder bl.a. Vestfyn. Somme tider er udlængerne kalkede, mens stuehusets bindingsværk er *afstølpet*, og i museets hus har man indskrænket sig til at male tømmeret på det lille stykke af stuehusets nordside, der vender mod gårdspladsen. Man har malet med dodenkop og brugt den samme farve til udhusenes døre og lemme. Stuehusets døre og vinduer er blågrønne.

Som det er almindeligt på Fyn, er der to skorstene i stuehuset. Til den åbne skorsten i bryggerset hører der både gruekedel og bagerovn. Bagerovnen rager med sin runding uden for huset, og da den er bygget af ubrændte lersten, er stråtaget forlænget ud over den. Dagligstuens åbne ildsted er både beregnet til opvarmning og til madlavning, og med spisebordet ved vinduet og de to alkover på østvæggen kan stuen klare de fleste livsfunktioner for en lille familie.

Trods sin nære beliggenhed ved skorstenen kan storstuen ikke opvarmes. Både dagligstue og storstue har haft brædde gulv siden 1839. Den fortløbende nummerering på stolperne på stuehusets sydside tyder på, at huset fra sin opførelse har haft det karnapagtige fremspring ved dagligstuens sydvesthjørne.

Den aftægtslejlighed i vestlængen, der omtaltes i den gamle brandtaksation, er forsvundet. En af husets senere beboere indrettede et træskomagerværksted i denne længe i stedet, og dette værksted er blevet genskabt efter husets opførelse på museet. I husets sidste leveår har håndværket været det vigtigste for dets beboere, og på museet er det da også kendt som Træskomagerens Hus.

25 · Vandmølle fra Ellested sogn, Fyn

TAVLE XIV

A Stuehusets nordside
B Østside
C Tværsnit i mølleri
D Plan af undermølle
E Længdesnit i mølleri
F Udlængens nordside

1 *Mølleri*
2 *Forstue*
3 *Møllerstue*
4 *Den pæne stue*
5 *Forstue*
6 *Storstue*
7 *Gæstekammer*
8 *Kammer*
9 *Gang*
10 *Soveværelse*
11 *Køkken*
12 *Ølkammer*
13 *Spisekammer*
14 *Bryggers*
15 *Mælkekammer*
16 *Brænderum*
17 *Vognport*
18 *Foderlo*
19 *Kalvesti*
20 *Kostald*
21 *Svinesti*
22 *Selekammer*
23 *Hestestald*
24 *Foderlo*
25 *Karlekammer*
26 *Lade*
27 *Hundehus*
28 *Lo*
29 *Lade*
30 *Lade*
31 *Vognport*
32 *Huggehus*
33 *Lokum*
34 *Hønsehus og gåsesti*

Møllegården, der på hjemstedet hørte under godset Lykkesholm, lå ved Ørbæk Å midtvejs mellem herregården og stationsbyen Ørbæk. Den lå ret tæt ved den lille landsby Lindeskov, men gemt mellem skoven og de høje skrænter, som åen på det sted passerer, og man måtte køre ad en stejl og smal hulvej for at komme ned til den.

Efter gårdens erhvervelse i 1949 er kun dens stuehus og mølleri blevet genrejst på Frilandsmuseet, hvor de har kunnet ses siden 1964, mens arbejdet med genopførelsen af dens udlænger først forventes påbegyndt omkring 1982. Vandmøllen har fået en placering et stykke fra museets øvrige fynske bygninger, men til gengæld en beliggenhed, der næsten svarer til forholdene på hjemstedet. Den ligger for enden af den gamle hulvej, der fører ned til Mølleåen ved Fuglevad, og selv om det har været nødvendigt at pumpe vandet op til dens kunstigt anlagte mølledam, indgår hele ådalen i dens omgivelser. Det oppumpede vand driver møllens to vandhjul og ledes derefter tilbage til Mølleåen. For at indpasse møllegården i terrænet har det været nødvendigt at dreje den, så mølleriets gavl nu vender mod sydøst i stedet for mod syd, som den havde gjort på hjemstedet. Der havde åens retning også været bestemmende for stuelængens orientering. Den store eg midt på den brolagte gårdsplads fandtes ikke på hjemstedet, men haven er genskabt, som den var, med de klippede lindetræer lige uden for sovekammeret og to lysthuse med møllestensborde.

På hjemegnen kaldtes vandmøllen for „Nymølle", et navn den havde fået allerede i sidste halvdel af 1600-årene som modsætning til „Gammelmølle", der lå nærmere ved herregården. Nymølle må endvidere antages at være identisk med Lindeskov Mølle, der i 1611 omtales i Vinding Herreds tingbog. Den flyttede vandmølles bygninger kan dog næppe være ældre end fra slutningen af 1700-årene, hvor de oprindelige længer begyndte at blive erstattet af nye, der blev bygget på samme sted. En række bevarede synsforretninger og fæstekontrakter fra årene 1729-1740 viser, at møllens gamle bindingsværkslænger kun i ringe grad har adskilt sig fra de nuværende. Stuelængen var dengang på 13 fag og som nu sammenbygget med mølleriet, „Maale-Verchet", hvis gavl var bræddeklædt. Stald- og ladelængen var på 19 fag, og i en tredie længe på 8 fag var der indkørselsport. Rummene i stuehuset angives med lidt forskellige betegnelser, men der synes at have været bryggers og spisekammer nærmest ved mølleriet og derefter møllerstue, mellemstue og endelig en storstue, der meget overraskende opgives at have været udstyret med en vindovn. Husets skorstene er ikke nævnt, men efter udstyret at dømme har der været åbne ildsteder i både møllerstue og bryggers. Mølleriet og vandhjulene omtales udførligt på grund af forskellige reparationer, og det kan ses, at der har været en stor og en lille kværn, og at vandhjulene har været anbragt som nu med en kort og en lang rende fra malekarmen.

På grund af manglende arkivalier fra en lang årrække kan det ikke fastslås med sikkerhed, hvornår fornyelsen af længerne har fundet sted, men da møllegården i 1813 første gang blev vurderet til brandforsikring, havde stuehuset fået sin nuværende længde på 14 fag og var blevet forsynet med tagkvist. Møllehuset på 5 fag var som tidligere sammenbygget med det, og bryggersbygningen var blevet bygget til på havesiden, men var ret smal og kun på 6 fag. Stald- og ladelængen var på 23 fag, og den tidligere portlænge var blevet reduceret til et tørvehus på 4 fag. I en taksation fra 1839 kan det ses, at bryggersbygningen er blevet udvidet til sin nuværende størrelse, mens laden har fået en til-

bygning på 4 fag, og den fritliggende 6 fags længe med huggehus og vognport er blevet bygget. 1852 afløste staldens udbygning det lille tørvehus, og den nye kostald med fodergang blev indrettet. Den lille bygning med gåsehus og lokum har ligesom muren ved mølleriet ikke sat sig spor i arkiverne. Taksationen fra 1839, der også angiver længernes rumfordeling, viser, at stuehuset på den tid havde omtrent de samme rum, som da museet erhvervede det, og at udlængerne bogstavelig talt ikke er blevet ændret, efter at den nye kostald var blevet bygget i 1852. Ved genopførelsen af stuehus og mølleri har det derfor ikke været nødvendigt at foretage egentlige rekonstruktioner, og det samme vil være tilfældet, når udlængerne skal bygges. De genopførte bygninger er indrettet, som de var omkring 1890, og stuehuset er til dels møbleret med den sidste møllerfamilies møbler.

Stuehusets regulære, fynske bindingsværksvægge, der har bevaret nummerering fra husets opførelse og er uden spor af ombygninger, er opbygget af egetømmer med stolper, der overalt er tappet i fodtømmer, som hviler på solide syldsten. Løsholter og dokker er lige så kraftige som stolperne, og ved hjørnerne og ved den gennemgående forstue er der lange skråstivere mellem fodtømmer og stolper. Under kvistpartierne svarer korte skråbånd mellem fodtømmer og løsholter til lignende skråbånd i selve kvistenes yderfag. Stolperne er foroven tappet op i en rem af fyr, som husets fyrrebjælker er kæmmet over. De to tagkviste er opbygget på ekstra remme over bjælkerne og er foroven afsluttet med en lignende rem over kvistbjælkerne. Begge steder er bjælkeenderne mellem de dobbelte remme beskyttet af vandbrædder. Kvistenes gavltrekanter har en lodret „en på to" bræddebeklædning, mens storstueendens halvvalmede gavl har bindingsværk i overgavlen. Væggenes oprindelige lerklining er nu overalt afløst af murede, gulkalkede tavl. Bindingsværkstømmer, bræddegavle og halvdøren til møllerstuen er malet med dodenkop udrørt i kærnemælk, mens de to dobbelte fyldingsdøre til gæsteforstuen er malet grågrønne. Vinduerne, der alle har træsprosser, er hvidmalede. Husets tagværk er af fyr, og spærene, der er tappet i bjælkernes oversider, er forlænget med skalke ud over de skråt afskårne bjælkeender. De har ret højtsiddende, bladede hanebånd og er foroven samlet med krydsende ender. Til stråtaget, som er bundet med tækkekæppe, er der brugt rør, og der er halmrygning med kragtræer. I husets indre er skillevæggene udført i bindingsværk med tømmer af eg eller fyr, og der er flere steder skråbånd mellem fodtømmer og stolper. En del af vægtavlene har bevaret lerklining, men ellers er der udmuret med lersten. Det er stuehusvæggen, der danner adskillelse mod mølleriet.

Den tilbyggede bryggersbygnings bindingsværk er ikke så regulært som stuehusets, og meget af tømmeret bærer præg af at være genanvendt. Alle stolper står dog også her på fodtømmer, og der er afstivninger med lange skråbånd både på langsiderne og gavlen. Væggene er overkalkede, og der er hvidmalede vinduer, mens halvdørene har samme rødbrune farve som stuehusets bindingsværk. Flere af de genanvendte stolper, der måske stammer fra den tidligere bryggersbygning, har udstemninger til gennemstukne bjælketappe, men alle de ret groft tilhugne fyrrebjælker er kæmmet over remmen. Spærenes skalke er her skåret lidt ned i de lodret afskårne bjælkeender. Tagværk og stråtag svarer ellers nogenlunde til stuehusets, men gavlen har helvalm.

Møllehuset, der er bygget i forlængelse af stuehuset, har kraftigere bindingsværk med højere stolper på lavereliggende, aftrappet fodtømmer. Langsidernes fodtømmer hviler på undermøllens stensatte mure, mens gavlens bræddeklædte bindingsværk er opbygget på en kraftig egebjælke, der er understøttet af stolper. På gårdsiden er der rødbrunt tømmer og gule tavl som på stuehuset, mens den modsatte side er hvidkalket som bryggersbygningen. Den høje møllegavl er beklædt med brede brædder, der har lister over fugerne og er malet med den rødbrune kærnemælksfarve. Møllens bjælker er på gammeldags vis samlet med stolperne med gennemstukne bjælketappe og anbragt godt 40 cm under remmen, så de trempelagtige overvægge giver en bedre mulighed for at udnytte loftsrummet. Spærene er placeret direkte på remmen lige over stolperne, som over loftshøjde er sikret med påboltede, kraftige skråbånd til bjælkerne. Hanebåndene er anbragt lavere end på stuehuset, men ellers fortsætter tagfladen ubrudt ud over mølleriet, hvor den afsluttes med en halvvalm.

Stuehusets vigtigste rum er *møllerstuen,* der foruden at være familiens daglige opholdsstue har været det sted, hvor møllens ventende kunder er blevet budt på en dram, og hvor regnskabsbogen er blevet ført ved skrivepulten. Ligesom den lille forstue, *møllergangen,* har stuen gulv af gule mursten, men den har tapetserede vægge, og ved den faste bordplads ved vinduerne er der fyldingspaneler, der ligesom det øvrige træværk er egetræsådret. I alkoven, hvor tjenestepigen sov, er bindingsværksvæggene beklædt med panelrester fra en tidligere stue i møllen. Den store kogekakkelovn har både været brugt til opvarmning og madlavning. I køkkenet, hvor der er murstensgulv og hvidkalkede vægge, er der en gammeldags åben skorsten, som har fået indbygget et komfur, og ved siden af skorstenen findes et fast skab, der har erstattet et spisekammer, som blev sløjfet ved en udvidelse af køkkenet. Skabet er udført af dele fra en tidligere al-

kovevæg. Køkkenet har simple plankedøre til møllerstuen og bryggerset, men gamle, genanvendte én-fyldingsdøre med bukkehornshængsler til soveværelset og til det nuværende spisekammer og den meget mørke ølkælder. De to sidste rum får begge indirekte lys gennem genanvendte 1700-tals vinduer. Bryggerset har brolagt gulv med gamle mølleste ved dørene og i bunden af den åbne skorsten. Til de grove bindingsværksvægges rødkalkning er der benyttet den samme dodenkopfarve, som er brugt til loftets maling. Skorstenen, der er opmuret af lersten, har tilsluttet en stor, indmuret gruekedel og en meget stor bagerovn, der stikker ud i det adskilte brændselsrum. Det lille mælkekammer har kunnet holdes frostfrit med en gammel vindovn, der tidligere har stået i stuehuset.

Soveværelset, der har malet bræddegulv og pudsede, limfarvede vægge, er ligesom køkkenet udvidet med et fag, der her er taget fra den tidligere gennemgående forstues bageste del. Aftræksrøret fra værelsets kakkelovn er ført gennem køkkenets faste skab til skorstenen. *Den pæne stue* og soveværelset har kort før 1839 afløst et større *sengekammer*, der har været et kombineret opholds- og soverum i hele husets bredde. Det omtales i en synsforretning fra 1828, og det kan tænkes, at de genanvendte panel- og alkoverester stammer fra dette rum. Samtidig med den pæne stues indretning blev storstuen delt, og alle de nye rum fik hvidmalede tre-fyldingsdøre og pudsede vægge, der foroven er afsluttet med panelbrædder hele vejen rundt under de hvidmalede lofter. Den pæne stue, hvis gulvbrædder er malet som et mønsterlagt egeparketgulv, og hvor der er fint tapet på væggene, har aldrig været brugt til daglig, men er møbleret som en stadsstue, hvor kun særligt fine gæster er blevet budt ind. Forstue og gang, der har murstensgulve, har bevaret hvidkalkede bindingsværksvægge, mens storstuen og de to små kamre har hvidskurede bræddegulve og limfarvede vægge i sepia, rosa og grå farver. I storstuen har de gammeldags gemmemøbler delvis veget pladsen til fordel for en møblering med sofa, bord og polstrede stole, og der er dekorativt ophæftede gardiner ligesom i dagligstuen. Storstuekisterne står nu på loftet ovenover, og fra det åbne loftsrum er der adgang til kvistenes to kamre. Det ene er gæstekammer, og det andet blev indrettet til den sidste møllers datter, da hun blev konfirmeret i 1895. Denne udnyttelse af loftsetagen er sjælden ved ældre, landligt byggeri, men kan tænkes at høre sammen med møllerens højere placering i samfundet.

Mølleriet drives af to *overfaldshjul*, der er placeret ud for den høje møllegavl. Fra en lem i gavlen kan man ved hjælp af lange stænger åbne og lukke for to *stigbord* i den træbyggede *malekarm*, og det opstemmede vand fra mølledammen kan ad en kort og en lang trærende ledes ud over vandhjulenes skovle. En frisluse ved siden af malekarmen gør det muligt at lede vandet forbi hjulene. Vandhjulsakslerne, der er af eg, bæres af *taplejer*, hvis let krummede *hovedstokke* har indfældede stenlejer til akslernes jerntappe. De udvendige taplejers bjælkeopbygninger hviler på nedgravede egestolper i selve afløbet, mens de indvendige hovedstokke er opklodsede i kælderen under mølleriet. I denne kælder er der under møllehusets yderste fag en forsænkning, *knag-graven*, der giver plads til de store *gravhjul*, som her er fastkilede på vandhjulsakslerne, og hvis kamme, *knager*, griber ind i koniske *drev* på lodrette aksler, der går op i selve møllen. Hver lodret aksel bæres af en *ternebjælke*, som er anbragt tværs over en vandhjulsaksel og er forsynet med et bundleje, *terne*, af metal. Ternebjælkerne indgår i møllens *broværk*, hvor de bæres af tværbjælker, der er opklodsede mellem broværkets stolpevægge. Selve broværket er opbygget over knaggraven med dobbelte eller tredobbelte stolper, som står på fodtømmer oven på gravens stensatte sider og bærer et solidt bjælkelag, der danner underlag for et plankegulv, som to kværne er anbragt på.

Vandhjulet nærmest ved mølledammen driver en *rugkværn*, hvor understenen er fastgjort lige over gulvet, mens den roterende overstens lodrette aksel, *langjernet*, har et støbt drev, der trækkes direkte af gravhjulet. Stenen bæres af langjernet ved hjælp af et indfældet *segl*, og den ene af ternebjælkens bærebjælker kan hæves og sænkes ved hjælp af et *letteværk*, så afstanden mellem kværnstenene bliver passende, når der males. Det færdige mel kan fra den ene af kværnens *tude* fyldes i sække i mølleкælderen, hvor der i den frie del neden for trappen er bræddegulv. Møllens to vandhjul drev tidligere en stor og en lille kværn på denne enkle måde, og kælderen var dengang ikke overdækket. Der blev først lagt gulv over den, efterhånden som mølleriets funktioner blev mere udbyggede. Hvis rugkværnen benyttes til formaling af hvede, skal melet sigtes, og det ledes da gennem kværnens anden tud over i en *elevator*, hvis roterende læderrem med påsatte blikskåle transporterer melet op under mølleloftet, hvor det ved hjælp af en vandret roterende *snegl* føres over i den store *sigte*, der er placeret langs mølleriets væg ud mod dammen. Både elevator, snegl og sigte drives ved hjælp af remtræk fra en skive på rugkværnens langjern. En nyere *havrevalse*, der er anbragt under kælderloftet og trækkes af et ekstra gravhjul på den samme vandhjulsaksel, er ikke angivet på tegningen.

I modsætning til det direkte træk på rugmelskværnens langjern er overførslen af kraften fra det andet vandhjul til møllens to andre kværne mere kompliceret. Gravhjulet trækker her et *stokkedrev* på en kraftig, lodret træaksel, der har sit topleje

i selve mølleriets loftsbjælkelag og et stort *stjernehjul* et stykke under loftet. *Grynkværnen* ved siden af stjernehjulsakselen er hævet op over plankegulvet på en *stol*, et ekstra broværk, der er udstyret med ternebjælke og letteværk. Kværnens oversten trækkes her fra oven af en lodret aksel med et stokkedrev, som stjernehulets kamme griber ind i. Mellem stjernehjulet og møllens tredie kværn, *grubben* eller *skallekværnen*, er der indskudt et *forlagstøj* til ekstra opgearing. Det er en lodret aksel med et lille stokkedrev, som trækkes af stjernehjulet, og et stort kamhjul, der trækker skallekværnens stokkedrev. Selve kværnen, der kun har én sten, er anbragt under mølleriets gulv på et broværk med meget svære bærestolper. Den hurtigt roterende sten er omgivet af en gennembrudt jernplade, der afskaller bygkærnerne, som opsamles i en spand anbragt i et rundt hul i gulvet. *Grubbeviften* til at fjerne avner og støv fra kærnerne drives fra snoreskiver på forlagstøjet, mens *grynsorterer* og *grynvifte* trækkes fra grynkværnens aksler. Møllens *hejseværk* til de tunge sække findes på mølleloftet, hvor enden af hejserebet er fastgjort om en træaksel, der er anbragt lodret over stjernehjulsakselen. De to aksler kan bringes til at rotere sammen ved hjælp af en skivekobling, når en kontravægt hæves. På loftet er sækkene ordnet efter de ture, møllekusken kørte til den store kundekreds i de omliggende landsbyer.

Møllegårdens udlænger er alle opført i bindingsværk med egetømmer i væggene og tagværk af fyr. Fodtømmeret er flere steder anbragt på en stensokkel af anselig højde, og foruden løsholter er der lange skråstivere ved langsidernes hjørner og i alle gavle og tværskillevægge. Dokker i undertavlene forekommer i forbindelse med lerklining, men i overtavlene synes de altid at høre sammen med den udmuring med lersten eller mursten, der mange steder har afløst tavlenes oprindelige lerklining. Med undtagelse af den stråklædte ladegavl er alle længer helt hvidkalkede. Ladelængen, som er den ældste, har gennemstukne bjælketappe i stolperne ca. 10 cm under remmen, mens den lidt yngre, fritliggende huggehuslænge har bjælkerne anbragt i en slids i stolpeenderne helt oppe under remmen. Kostaldlængen fra 1852 har bjælkerne kæmmet over remmen, men de fleste af dens spær står som på de andre udlænger direkte på remmen. Kun enkelte spær er tappet i bjælkernes overside. Tagværk og tag svarer i øvrigt til stuehusets.

I det indre, hvor mange af væggene har bevaret lerklinede tavl, er der som nævnt så godt som intet ændret i de sidste 100 år, møllegården stod på hjemstedet. Landbruget spillede en mindre rolle i forhold til de gode indtægter, der kom fra mølleriet, indtil vandhjulene standsede omkring 1920. Den sidste møllers datter blev boende alene på gården, og da museet overtog den, var den forfalden men bevaret, som den havde været i hendes forældres tid.

26 · Herregårdslade fra Fjellerup, Østjylland

TAVLE XV

A Sydside
B Østgavl
C Længdesnit
D Tværsnit
E Vestgavl

De fleste af Frilandsmuseets gårde og huse har på deres hjemsted hørt under en herregård, og mange af deres beboere var endnu i forrige århundrede stadig fæstere. Der har derfor i mange år været planer om, at der også skulle være en herregård på museet, så man direkte kunne sammenligne den velhavende herremands hjem med bøndernes og husmændenes mere beskedne boliger. Det har naturligvis aldrig været på tale at flytte en af landets kendte, store gårde til museet, og Fjellerup Østergård, hvis avlsbygninger i 1952 blev erhvervet af Frilandsmuseet, hører absolut til de mindre, anonyme herregårde. Den hørte under Mejlgård gods, og dens hovedbygning, der ligesom avlsbygningerne var opført i bindingsværk, ligger stadig på sin plads lidt uden for landsbyen Fjellerup på Djurslands nordkyst. Den store lade, der siden 1965 som den eneste af de hjemtagne avlsbygninger har stået genopført på museet, er placeret i museets nordlige del, hvor der er afsat plads til de øvrige udlænger og til en hovedbygning med en have af passende størrelse.

Laden er bygget omkring 1600, men er senere udvidet. Den er opført af solidt egetømmer, og ved dens genopførelse på museet har det kun været nødvendigt at foretage mindre udskiftninger. I sin konstruktion er den en treskibet *højremsbygning*, hvor de bærende elementer står godt beskyttede i det indre. Her er to rækker høje stolper anbragt på solidt fodtømmer, der når fra gavl til gavl og hviler på syldstensopbygninger, som danner kant mod det lerstampede ladegulv i bygningens midte. De næsten 4 m høje stolper er på tværs af bygningen parvis forbundet af en højtsiddende og en lavere anbragt bjælke, der begge er samlet med stolperne med gennemstukne tappe. Der er afstivet med kraftige skråbånd, som er tappet i stolperne, men bladet på siden af bjælkerne med svalehaleblade. I ladens længderetning er der lige over de laveste bjælker indtappet kraftige løsholter mellem stolperne, og her er der afstivet med kortere skråbånd, der er tappet i både løsholter og stolper. Foroven holdes stolperne sammen af en forholdsvis spinkel *højrem*, der i mellemrummene er understøttet af solide dokker, som er tappet i oversiden af de kraftige løsholter. Stolper og dokker er samlet med remmen med gennemstukne tappe, som hovedspærene er anbragt over med en klo. Spærene, der også er af eg, er bladet sammen i kippen og har bladede hanebånd.

Til begge sider for det høje midterrum er tagfladerne ført ud over de lavere *udskud* ved hjælp af stikspær, der udgår fra hovedspærene og støtter på ydervæggenes remme over stolpetappene. I ydervæggene, hvor to fag svarer til ét fag i hovedkonstruktionen, er stolperne anbragt på fodtømmer, og mellem dem er der såvel løsholter som over- og underdokker. Det kraftige bindingsværkstømmer er sorttjæret, mens tavlene, der er udmurede med munkesten, er hvidkalkede. Sydsidens udskudsvæg holdes på plads af stikbjælker, der er kæmmet over remmen og på siden af hovedstolperne lige over løsholterne. Det nordlige udskud er gjort højere og bredere, så det danner et *agerum*, hvor man har kunnet køre ind med kornlæssene gennem de store porte i gavlene. Agerummets højtsiddende stikbjælker er bladet på siden af hovedstolperne og understøttet af knægtagtige skråbånd.

Mod øst er ladens gamle, knægtbyggede gavl bevaret. Her er der kun én bjælke indbygget mellem hovedstolperne, og den er anbragt ca. 1 m under remmene. Under den er der høje stolper, som deler gavlens midterparti i fire felter, der alle er forsynet med løsholter og lange skråstivere. Over bjælken er der mere tætstillede, korte stolper, som er sammenholdt af en rem, hvis ender hviler af på de to højremme, hvor de styres af stolpetappene. Selve højremmene er forlænget ud over gavlstolperne, og på de udragende ender, der er understøttet af knægte, er overgavlens bjælke anbragt. Den hviler yderligere på lignende knægtopbygninger på de tre korte stolper, der er placeret lige over undergavlens høje stolper. Gavlspærene er tappet i bjælkens overside, og under det laveste af gavlens to hanebånd er der stolper med løsholter. Hele overgavlen er beklædt med sorttjærede brædder, mens undergavlen, hvor udskuddenes bindingsværk er mindre stramt opbygget, har murede tavl. Indkørselsporten har tjærede, indadgående portfløje, og dens overligger, der svarer til agerummets stikbjælker, har skråbånd i begge sider.

Vestgavlen er en nyere gavl med enklere udformet bindingsværk, hvor noget af det anvendte tømmer er fyr. Da man byggede den, blev laden for-

længet med ca. 1½ m, og de gamle højremsgavlstolper, der blev stående på plads inde i laden, viser med tydelige spor, at den nye gavl har afløst en knægtbygget gavl, der helt har svaret til østgavlen. Den forsvundne gavl har dog ikke været ladens oprindelige vestgavl, som har været 4 højremsfag længere mod øst, hvor der igen er taphuller i stolperne fra en knægtbygget gavl. Vi har ikke kendskab til, hvornår laden første gang er blevet forlænget, men det må være sket tidligt i bygningens historie, da egetømmeret i de tilbyggede 4 fag kun adskiller sig fra tømmeret i den ældre del ved at være uden den mærkning med romertal, som findes på de oprindelige 8 fag.

Foruden de to indkørselsporte i gavlene er der en halvdør på nordsiden, som også har en del lemme og vinduer, hvorimod der på sydsiden kun er en dobbeltlem over for nordsidens halvdør. Agerummet og de fag af laderummet, der bruges som lo, har særlig hårdtstampet lergulv, mens gulvet i dele af resten af laden er næsten jordagtigt. Laden er tækket med tagrør og har græstørv på rygningen, hvor der tæt ved vestgavlen er en storkerede med et gammelt vognhjul som bund. Tagskægget er vinkelret afskåret, og mens der på sydsiden er lukket under tagudhænget med et skråtstillet sternbræt, er der på nordsiden i højde med remmens overside et vandret bræt, som er understøttet af svejfede bræddeknægte.

Når resten af avlsbygningerne om nogle år bliver genopført, vil den knægtbyggede østgavl næsten blive skjult af en portlænge, der var bygget i forlængelse af laden og igen var sammenbygget med en tværlænge, der blandt andet rummede gårdens store hestestald. Kostalden var sammenbygget med laden ved vestgavlen.

27 · Gård fra True, Østjylland

TAVLE XVI

A Snit i sydlænge
B Vestlænge
C Snit i bryggers
D Snit i vestlænge
E Stuehusets sydside

1 *Køreport*
2 *Bryggers*
3 *Forstue*
4 *Yderstue*
5 *Pigekammer*
6 *Mælkekammer*
7 *Sovekammer*
8 *Forstue*
9 *Kakkelstue*
10 *Spisekammer*
11 *Overstue*
12 *Lokum*
13 *Vognport*
14 *Tørvehus*
15 *Kostald*
16 *Karlekammer*
17 *Foderlo*
18 *Hønsehus*
19 *Huggehus*
20 *Avnehus*
21 *Hakkelseshus*
22 *Hestestald*
23 *Gadeport*
24 *Lade*
25 *Lo*
26 *Lade*
27 *Lo*
28 *Lade*

Gården erhvervedes af Frilandsmuseet i 1930 fra den gamle landsby True i Brabrand sogn vest for Århus og stod genopført på museet i 1942. Her understreger den sammen med museets øvrige firlængede gårde, at denne gårdtype er karakteristisk for Danmark, og samtidig er den en god repræsentant for Østjyllands særlige byggeskik. Dens længer lukker sig om den brolagte gårdsplads, hvor brønden er anbragt i betænkelig nærhed af den store mødding. Der er to køreporte mod landsbygaden og en smal passage mellem stuehuset og østlængen til gårdens have, der ligger mod nord. Længernes skæve placering i forhold til hinanden er betinget af gårdens beliggenhed mellem den krumme landsbygade og en bæk med stensatte kanter langs østlængen.

En nøjere undersøgelse af gården viser, at den i lighed med mange andre firlængede gårde først har fået sin lukkede udformning efter en længere udvikling. Ved hjælp af bevarede numre på bindingsværkets tømmer og spor af gamle gavle kan det fastslås, at de enkelte længer har været opført som kortere, fritliggende bygninger. Vi kender ikke deres opførelsesår, men regner med, at gården, da den blev bygget, kun har bestået af stuelængen samt øst- og vestlængen; sydlængen synes at være lidt yngre. Det første årstal, der knytter sig direkte til gården, er 1759, som er indskåret på køkkenskorstenens *pandetræ*. Dette årstal kan imidlertid lige så godt være knyttet til en ombygning som til selve opførelsen af huset. På et udskiftningskort fra 1783 er gården tegnet med sammenbyggede udlænger, men sikre oplysninger om den findes først i en fæsteprotokol fra 1809. Gården, hvortil der hørte 55 tdr. land, var fæstegård under Brabrand præstegård, og i den gamle protokol er hver enkelt længe angivet med fagantal, der helt svarer til de nuværende forhold. Da museet overtog gården, var den i mere end 150 år gået i arv fra fader til søn, og i denne lange periode var der ikke sket væsentlige ændringer med dens bygninger. På museet er den møbleret og indrettet, som den havde været i første halvdel af forrige århundrede.

Alle længer er opført med bindingsværk, hvor langt det meste af vægtømmeret er af eg. Stuehuset og vestlængen har det kraftigste tømmer med stolpebredder på 20-25 cm. Vestlængens stolper er gennemgående lidt smallere end stuehusets, men en enkelt af dem måler dog 36 cm. Alle stolper står på kraftige fodremme. Som fyldtømmer i fagene er der løsholter, og de fleste steder er der én overdok og to underdokker. På gavlene og i enkelte fag på langsiderne er der skråstivere. Beskrivelsen fra 1809 opgiver, at gården har lerklinede vægge, men kliningen er i de fleste tavl efterhånden blevet erstattet med mursten. Meget tyder på, at der først er kommet to underdokker i fagene i forbindelse med udmuringen af tavlene. Bindingsværkstømmeret er sortmalet, og tavlene er rødkalkede. Vinduer og døre på stuehuset er grågrønne, mens alt udvendigt træværk på udlængerne har samme sorte farve som stolperne. Vestlængens portparti mod gaden er dog rødt som tavlene. Bjælkerne er samlet med stolperne med gennemstukne bjælketappe, som holdes på plads af én eller to nagler. Vægstykket mellem bjælkerne og remmen, det såkaldte *styrterum*, har på stuehuset en højde på 25 cm og på vestlængen 17-20 cm. Højt styrterum er normalt et indicium for en ældre bygning, og sammenholdt med stuehusets og vestlængens kraftigere tømmer tyder alt på, at disse to længer er ældre end øst- og sydlængen, der kun har et styrterum på 5-8 cm.

Bjælker, remme og tagtømmer er så at sige udelukkende af fyr. Spærene står på remmen med en klo over stolpetappen. De har bladsamlinger i kippen, og hanebåndene er bladet på siden af dem. I borede huller på remmens overside er der anbragt skråtstillede pinde, hvorimellem der er en grenfletning, som stråtaget hviler på. På stuehuset er flet-

værket helt dækket af lerklining, men det er synligt på udlængerne, hvor der kun er klinet på indersiden. Som tækkemateriale er der både anvendt rør og rughalm. Tagskægget er vandret afskåret, og på rygningen er der halm med kragtræer. Stuehusets gavlspær er tappet i oversiden af en ekstra bjælke, der er anbragt over remenderne. Der er korte stolper mellem de to gavlbjælker og lerklining mellem stolperne. Overgavlenes lodrette brædde-beklædninger når kun ned til de øverste af bjælkerne, hvor de afsluttes med vandbrædder. Vestlængens nordgavl har vandbrættet uden på den normale bjælke. Østlængens nordgavl mangler vandbræt, men har til gengæld som den eneste af gårdens gavle en listedækning over fugerne mellem gavlbrædderne. Øst- og sydlængen har hver to små, halvrunde kviste med lemme til tagrummet.

Nummereringen på stuehusets bindingsværk viser, at huset oprindelig har været på 10 fag. Der er bygget ét fag til mod vest og to mod øst, så det nu er på 13 fag. Den oprindelige vestgavl markerer sig tydeligst med lange skråstivere i det gamle yderfag og støjlehuller på undersiderne af de tidligere gavlspær. Skråstivere og støjlehuller savnes ved den gamle østgavl, men her begynder stolpernes nummerering. Planen i det ældste hus har været meget enkel. Der har været et *bryggers* på 3 fag mod vest med dør på nordsiden i det 3. fag, derefter en *yderstue* på 3 fag med dør i 1. fag på sydsiden og endelig en *overstue* på 4 fag.

Ved husets ombygning er de gamle dørsteder blevet sløjfet, og der er kommet 3 nye døråbninger på sydsiden, og nordsidens dør er rykket et fag mod vest. De to af dørene på sydsiden fører ind til hver sin forstue, og fra begge disse forstuer er der adgang til den *nuværende yderstue,* som ligger på den gamle yderstues plads. Den nye stue er mindre, men fungerer ligesom den gamle som et kombineret køkken og opholdsrum. Den har lergulv og gulkalkede bindingsværksvægge. Stuens åbne skorsten har som tidligere nævnt indskåret årstallet 1759 på pandetræet og kan med den alder tænkes at høre til det oprindelige stuehus. Den er opmuret af lersten, og dens bund er helt udfyldt af den murede arnebænk, som også er af rå sten. Her er maden blevet tilberedt over den åbne ild, og bålet har givet varme til stuen. Ved sydvæggens vinduer findes den traditionelle bordplacering med langbænk og bordendebænk. Mod nord må der tidligere have været alkover, men de er omkring midten af forrige århundrede blevet afløst af det smalle sovekammer, der har en himmelseng i den ene ende og en alkove i den anden. Samtidig med sovekammeret er mælkestuen kommet til. Det lille pigekammer bag forstuen er senere blevet indrettet under loftstrappen med en alkove, der skyder sig ind i mælkestuen.

Bryggerset optager også efter udvidelsen husets 3 vestligste fag, og østvæggen har ligesom den tidligere skillevæg lerklining i tavlene. Vestgavlens bindingsværk er rekonstrueret ved genopførelsen. Her var på hjemstedet en grundmuret væg, der muligvis var samtidig med et nyere svinehus, som var bygget ud for hjørnet mellem stuehuset og vestlængen. Bryggerset har hvidkalkede vægge og umalet loft. Det brolagte gulv har en forsænkning på 10 cm i selve den åbne skorsten. Det gamle bryggersildsted med gruekedel og bagerovn, der var forsvundet ved husets hjemtagning, er genskabt efter oplysninger fra gårdens sidste beboer og studier af andre skorstene på egnen. Der er brugt flensborgsten til skorstenen og lersten til bagerovnen.

Ved husets udvidelse med 2 fag i østenden rykkede den 4-fags overstue med mod øst, og der blev plads til at indskyde den såkaldte *kakkelstue* mellem den og yderstuen. En kakkelstue fandtes normalt på egnens gamle gårde og havde navn efter den kakkelovn, der opvarmede den, i modsætning til yderstuens kaminagtige ildsted. De ældste ovne har været af kakler af brændt ler, men i Truegårdens ret sent indrettede kakkelstue har ovnen altid været af jern. Den beskrives i 1809 som: „en Jern Windovn med Rør". Den har låge til indfyring fra selve stuen, mens sovekammerets bilæggerovn betjenes fra yderstuens åbne skorsten. Stuen har lergulv som yderstuen og sovekammeret, men dens rødbrunt malede trævægge adskiller sig fra de andre stuers grove, kalkede bindingsværksvægge og giver den et finere præg. Adskillelsen mod overstuen er meget utraditionelt opbygget. Syd for døren er der indbygget et tidligere fritstående klædeskab. Det har dørene mod overstuen, mens dets bagside med sine to fyldinger danner bordendepanel i kakkelstuen, der i dette hjørne har en bordopstilling svarende til yderstuens. Fyldingerne er dekoreret med broget malede blomster. Nord for døren findes endnu et indbygget møbel. Det vender forsiden mod kakkelstuen og har foroven et skab med to låger og en skuffe, mens det forneden rummer en klapseng, som i lukket tilstand indgår i skabsforsiden med tre falske skuffer. Denne seng er stuens eneste sovested, men det må antages, at der, før spisekammeret blev indrettet, har været alkover ved nordvæggen. Det kan dog også tænkes, at stuen har været gennemgående, og at alkoven i sovekammeret tidligere har haft sin plads der, hvor spisekammeret nu skyder ind i overstuen. Kakkelstuen, der med sin gode ovn var lettere at opvarme end yderstuen, har normalt været benyttet som opholdsstue om vinteren.

Overstuen har i nyere tid fået bjælkerne hævet og loftet malet hvidt og har samtidig som det eneste rum i huset fået trægulv. Vestvæggen med de mange fremspring har træværket malet blågrønt,

og der er blomsterdekorerede fyldinger på døren til kakkelstuen og på skabsdørene. Skabet har desuden initialer fra gårdens ejerpar i 1781. De tre andre sider af stuen har nøgne, kalkede bindingsværksvægge. Den direkte dør til gårdspladsen har normalt været aflåst af hensyn til overstuens funktion som opbevaringsrum, men har f.eks. været benyttet ved begravelser, når kisten skulle bæres ud af huset.

Østlængens gamle nummerering viser, at denne længe ligesom stuehuset oprindelig har været på 10 fag. Faget med vognporten er bygget til mod nord, og mod syd er der udvidet i to omgange, så længen tilsidst er blevet bygget sammen med sydlængen. Vi har ikke meget kendskab til den første længe, men den synes at have rummet både ko- og hestestald. Den nuværende kostald har båse til 15-16 køer. I skillevæggen, der danner sydvæg i foderloen og karlekammeret, står der to ejendommelige stolper, der muligvis stammer fra kirken. Det er udskårne, snoede søjler, som på egnen blev kaldt for „englene", og som man mente beskyttede gården. Vestlængen synes kun at have været på 8 fag. Med tilføjelsen af køreporten mod nord er den blevet bygget sammen med stuehusets tilbyggede fag, og mod syd er den efter først at være forlænget med to fag tilsidst blevet bygget sammen med sydlængen. Den sidste tilbygning, der har måttet følge vejen, kaldtes for „skrået". Længen har kun bjælker i hvert andet fag. Loen i den ældste del har halvhøje trævægge til begge sider. De har vandrette fyrreplanker, som et par steder er anbragt i noter i stolperne, men ellers fastholdes mellem påsømmede lister. Loen i skrået har klinede vægge. Sydlængen synes at være bygget på én gang, og den har plads til 5 heste i sin stald.

28 · Pottemagerværksted fra Sorring, Østjylland

TAVLE XVII

A Vestside
B Østside
C Snit i værksted
D Snit ved ovn

1 *Værksted*
2 *Ovnrum*
3 *Lagerrum*

Landsbyen Sorring i Dallerup sogn øst for Silkeborg var allerede i 1700-årene det vigtigste sted i landet for fremstilling af blyglaserede lervarer. I 1870 var der omkring 70 pottemagere på egnen, men derefter gik antallet tilbage. I 1952 var der kun nogle få arbejdende værksteder i landsbyen, og det pottemagerhus, museet erhvervede, havde i en del år været brugt til andre formål. Ved genopførelsen på Frilandsmuseet i 1954 blev værkstedsindretningen og den store ovn genskabt ved hjælp af materiale fra nedlagte værksteder i Sorring.

Pottemagervirksomheden var ofte en bibeskæftigelse ved siden af landbruget, og museets hus hørte under en af landsbyens gårde. Det var opført som en selvstændig værkstedsbygning tæt ved landsbygaden, mens gården selv var trukket lidt tilbage. Den sydligste del af huset er en senere udvidelse, der havde været benyttet til et ekstra værksted. Dette værksted er ikke genindrettet på museet, men rummet i udvidelsen benyttes til at vise et udvalg af gamle pottemagerarbejder fra Sorringegnen.

Bortset fra østsiden er husets ydervægge opmurede af kløvede kampesten. Overgavlene på nord- og sydgavlen er dog halvstensmure af røde maskinsten, og der er anvendt lignende sten til vestsidens fremspringende gesims og stikkene over døre og vinduer. Alle mure har sparsom kalkning. Østsiden, der vender ud mod landsbygaden, har sorttjæret bindingsværk af ret spinkelt egetømmer. Stolperne står på fodrem, og der er efter østjysk sædvane løsholter med to underdokker og én overdok i fagene. Tavlene er udmurede med brændte sten og hvidkalkede, mens døre og vinduer er sorttjærede som bindingsværket. Bjælkerne er kæmmet over remmen med udragende, skråt afskårne bjælkeender. Over dem ligger et vandret bræt, der lukker mod tagrummet og erstatter den nederste lægte. Spærene, som har ret lav rejsning, er tappet i bjælkernes overside og parvis sammenholdt af bladede hanebånd. Der er nu tegltag af vingetagsten på savskårne lægter, men en del af tagfladen har tidligere været stråtækt.

I husets indre danner den oprindelige sydgavl af kampesten skillevæg mod rummet i den tilbyggede sydende. Selve værkstedet, hvor lervarerne bliver drejet og behandlet inden brændingen, befinder sig i husets nordende. Det har lige inden for døren fra midterrummet to *drejeskiver* med tilhørende faste bænke. Resten af østvæggen optages af en *ældebænk*. Ved nordvæggen står et højt frastillingsbord, *fadeladet*, der ligesom bænkene har ben af egestolper, som er gravet ned i lergulvet. Vestvæggen har en dør ud til en plads, hvor lertøjet sættes til tørring i solen. Her findes også en stensat grube til råleret og en lerældemaskine. På værkstedets sydvæg har det såkaldte *kakkelovnsværk* sin plads. Det består af et primitivt komfur, hvorfra røgen ad en næsten 6 m lang røgkanal ledes ud i husets store, åbne skorsten. Den vandrette del af kanalen er muret på et underlag af brædder, der er hævet et stykke over gulvet på murede piller. Oversiden er dækket af gamle ovnplader af jern, der kan afgive varme til tørring af de våde lervarer. De nydrejede ting sættes på lange, tynde brædder, *pottefjæle*, som derefter anbringes på vandrette lægter, *dejstænger*, der er ophængt under loftet. Over kakkelovnsværket er der to rækker dejstænger over hinanden. Ved fremstillingen af glasuren benyttes en *sandkværn*, der har sin plads i værkstedets nordøsthjørne på ældebænken, og en fritstående *mønjekværn* i nordvesthjørnet. Begge kværne drejes med hånden.

I det største rum i midten af huset findes den hvælvede pottemagerovn, der er sammenbygget med den store skorsten. Rummet har lergulv, men inden for yderdøren er der dog et brolagt parti, der strækker sig ind i den åbne skorsten. Skorsten og ovn er opmuret af lersten, men partiet med indfyringsåbningerne ved ovnens sydende er dog muret med brændte sten. Der er også brugt mursten til den gennembrudte tværvæg, *stængeren*, der adskiller fyrkammeret fra selve ovnen, og til *skættelen*, skillevæggen mellem ovnen og den åbne skorsten. Også skættelen er gennembrudt med mange små huller, og i den findes åbningen, hvorigennem tingene bringes ind og ud af ovnen. I skorstenens bagvæg er der en gammel *blyovn*, hvori man tidligere brændte bly til blyaske, der sammen med kiselgur brugtes til glasur, indtil man omkring 1880 gik over til at anvende mønje.

Ved en brænding skal ovnen være helt fyldt med opstablede fade, potter og krukker. Åbningen i skættelen lukkes med mursten, og derefter fyres der med bøgebrænde i alle tre fyrhuller i godt et døgn. Trækken kan reguleres ved at anbringe små murstensbrokker i skættelens huller. Når brændingen er afsluttet, sikres en langsom afkøling af ovnen og dens indhold ved at lukke fyrhullerne med lerfade sat fast med ler. De færdige lervarer fra Sorring solgtes af omrejsende „pottekørere".

29 · Skomagerhus fra Ødis Bramdrup, Østjylland

TAVLE XVII

A	Vestside	D	Nordgavl
B	Sydgavl	E	Snit i køkken
C	Østside		

1	*Storstue*	6	*Spisekammer*
2	*Kammer*	7	*Skomagerværksted*
3	*Sengekammer*	8	*Lo*
4	*Stue*	9	*Stald*
5	*Køkken*		

Ødis sogn hørte egentlig til Sønderjylland, men det var et af de såkaldte „otte sogne" syd for Kolding, der i 1864 blev udskilt fra hertugdømmet Slesvig og derved undgik det tyske herredømme. I Ødis Bramdrup lå huset i landsbyens udkant over for en af de større gårde, som det havde været fæstehus under til 1790, da det blev købt til selveje. Det erhvervedes i 1962 af Frilandsmuseet, og dets genopførelse på museet afsluttedes 1966.

Huset kaldes et skomagerhus, fordi der i en lang periode fra 1795-1858 har været skomagerværksted i det, og fordi dette værksted er genskabt på museet. Det er dog blot et almindeligt husmandshus, hvortil der kun har hørt få tdr. land, og hvis beboere derfor på forskellig vis har måttet supplere de sparsomme indtægter fra landbruget. Der har f.eks. også boet en slagter og en skrædder i huset. I arkiverne kan det ses, at det er den samme familie, der har ejet det fra 1795 til nogle få år før, det blev overtaget af museet. Der er kun få oplysninger om selve huset, men alt tyder på, at det allerede har været et hus af en vis alder, da salget af det noteredes i jordebogen fra 1790.

I det ydre fremtræder huset stort set som et normalt østjysk bindingsværkshus, hvor det sortmalede tømmer optager en stor del af vægarealet. Der er kun fodtømmer i de to sydligste fag, men det kan ses, at de sten, stolperne står på i resten af huset, er anbragt under stolpeenderne, efterhånden som fodtømmeret er smuldret væk. Der er murede, gulkalkede tavl, og taget, der er tækket med rughalm, har græstørvsrygning og afsluttes med lodrette, sorte bræddegavle. En nøjere iagttagelse af huset viser, at bindingsværket ikke har samme karakter overalt. Især østsidens midterste del afviger fra det mere regulære bindingsværk i fagene ved de to gavle. Disse forskelle er opstået ved, at huset ikke er blevet bygget på én gang. Den centrale del med skorstensfaget i midten og dagligstuen og skomagerværkstedet til hver sin side har udgjort det oprindelige hus, som var på 5 fag og i hvert fald delvis var bygget som bulhus. Det østligste fag var bredere end de øvrige og er senere blevet delt i to. Mange af stolperne har bevarede noter i siderne til de vandrette egeplanker, der tidligere har lukket tavlene. De kraftige egebjælker ligger på deres gamle pladser over den brede egerem og er nummererede fra nord til syd med romertal, som svarer til numrene på de skråbånd, der endnu mange steder forbinder dem med stolperne. Tagværket har tilsvarende nummerering fra husets opførelse. Både spær og hanebånd er af eg, og alle samlinger er tapsamlinger. De fleste lægter er korte, kløvede egelægter, som er fæstnet til spærene med trænagler. Gavlene fra det oprindelige hus markerer sig tydeligt med hjørnestolperne bevaret og de ekstra brede gavlbjælker, der har ligget med halvdelen af bredden ud over undergavlene. Bjælkerne hviler på udragende remender, som tidligere har været understøttet af korte knægte. Tap- og naglehuller viser, hvor de har siddet, og det må antages, at der har været lignende knægte på gavlenes nu forsvundne mellemstolper. De udkragede overgavle har været lukket med brædder, der foroven har været skudt op i en not i spærene og forneden har været fastholdt til bjælken med kraftige trænagler. Mens der i resten af huset er murværk over remmen, er mellemrummet mellem rem og stråtag i hvert af de fem gamle fag lukket med skråtstillede egeplanker, som griber ind over bjælkeenderne, der er afskåret i flugt med spærenes oversider. Plankerne erstatter tagskægslægten og holdes på plads af nagler, der er boret ind i de skrå bjælkeender. Alt tyder på, at femfagshuset i alle detaljer har svaret til museets egentlige bulhuse fra Sønderjylland.

Der er ingen sikre spor, der kan fortælle, om dette korte bulhus har været benyttet til beboelse, da det blev bygget. Den nuværende stue kan med sit brede alkovepanel og sydvæggens placering under den tidligere gavlbjælkes yderside først være indrettet, efter at huset i denne ende er blevet forlænget med to fag. Tilbygningen er udført med regulært bindingsværk, hvor stolperne står på fodtømmer, og hvor der er løsholter mellem stolperne med én dok i overtavlene og to i undertavlene. Bjælker og tagværk er af eg, og der er også her skråbånd mellem stolper og bjælker. Gavlspærene har false til de nyere, smalle fyrrebrædder.

Mod nord viser øgninger af remmene i begge sider og spor af tidligere bræddegavle, at der er bygget til i tre omgange med to fag hver gang. Noter i stolperne kan tyde på, at de to første tilbygninger tidligere har haft bulvægge. Stolperne i de nordligste fag har ingen noter; her har der altid været murede tavl, og nordgavlens bindingsværk synes aldrig at have haft fodtømmer. Som i resten af huset er spærene af eg, og de kløvede egelægter spænder de fleste steder kun over ét fag. Gavlspærene har noter til de ret brede fyrrebrædder, som forneden er sømmet til gavlbjælken, der her ligger lige over stolperne.

På døroverliggeren i det nordligste fag på østsiden findes indskåret årstallet 1733 og en indskrift, der kun delvis er læselig, men hvor den sidste linie er tydet som: „DE BØRN SOM HER I SKOLE GAAR". Efter sin størrelse kunne det gamle bulhus udmærket have været en tidligere landsbyskole, men den genanvendte døroverligger kommer måske fra en anden bygning i landsbyen. Det ældste kort over Ødis Bramdrup er fra 1789, og her synes det at være det oprindelige, korte hus, der er indtegnet. Udvidelserne må altså være kommet til, efter at huset det følgende år er blevet købt til selveje, og væggenes bulplanker er sandsynligvis først efter dette tidspunkt lidt efter lidt blevet udskiftet med mursten. En overgang har både tømmer og tavl været rødkalket. Bindingsværket synes først at have fået den sorte kærnemælksfarve, det nu har, efter at tavlene i ret sen tid er blevet kalket gule. Døre og vinduer er rødbrune, stalddøren dog sort. På hjemstedet var der bygget endnu et par fag til husets nordende. De var indrettet til brændselsrum og hønsehus, og taget var afsluttet med en valmgavl. Denne udvidelse var bygget af meget sammenbragte materialer og er ikke genopført på museet.

I husets indre er skillevæggene i selve boligen udført af lodretstillede brædder anbragt på fodtømmer med not. I resten af huset har skillevæggene sparsomt bindingsværk udmuret med lersten. Alle stuer og kamre har bræddegulve. Dagligstuens sydvæg, der er placeret i flugt med den tidligere gavlbjælkes yderside, viser at stuen først kan have fået sin nuværende udformning, efter at huset er blevet forlænget mod syd. Ved dens indretning er de gamle egebjælker og deres skråbånd blevet beklædt med fyrrebrædder, og også vestvæggen med vinduerne har fået en panelbeklædning. Stuen domineres af alkoveforsiden, der danner rummets østvæg. Dens dobbelte alkovedøre og døren i midten til brændevinskammeret har samme primitive marmorering på fyldingerne som dørene til storstue og køkken. Alt øvrigt træværk er malet i mørke, brune og grønne nuancer, der danner en stærk kontrast til det hvidkalkede murværk ved skorstensvæggen. Stuen kan opvarmes af en bilæggerovn. Bordets anbringelse ud for vinduesvæggen og de løse stole er typisk for egnen, hvor man tidligt har opgivet den faste bordplacering med langbænk under vinduerne. I stuens sydvesthjørne er der åben forbindelse til et lille sengekammer, som nærmest er en alkove, hvor der er gulvplads til en stol foran sengen. I storstuen er alle vægge rødmalede, mens loft og døre er hvide. Ydervæggenes bindingsværk er synligt. Det lille kammer mod sydvest er hvidkalket. Køkkenet, der også tjener som forstue, har rødt murstensgulv og gulkalkede vægge. Loftet er her af brede, ubehandlede egebrædder. Den åbne skorsten har muret arnebænk, hvorover der er indfyringsåbning til stuens bilægger og åbning til bagerovnen. Skorsten og bagerovn bar ved husets hjemtagning præg af en ommuring, men var, som det kendes fra andre gamle huse på egnen, opført med skorstenens bagvange opmuret oven på selve bagerovnshvælvingen. Denne byggemåde må antages at høre sammen med de tidligere skorstensløse huse, hvor ildstedets vægge normalt kun nåede til bjælkelaget, og hvor røgaftrækket var gennem en lyreåbning i taget eller et røghul i gavlen. Husets spær har dog ingen sodsværtning fra et sådant primitivt ildsted. Spisekammeret har brolagt gulv og hvidkalkede vægge. Også loftet, som er af brede egebrædder, er hvidkalket. Skomagerværkstedet, der kan opvarmes af en nyere kakkelovn, har bræddegulv og hvidkalkede vægge med synligt bindingsværk. Her er mørkebrunt loft af fyrrebrædder. Loen er det eneste sted i huset, hvor der er lergulv, og hvor der ikke er loft, og her kan sporene af den oprindelige nordgavl tydeligt iagttages. Bindingsværksvæggene er ukalkede. I væggen mod stalden er der indsat nyere foderlemme ved kobåsene. Stalden har brolægning, kalkede bindingsværksvægge og kalket stængeloft. Her er plads til to køer og et aflukke til svin. I hjørnet mod nordvest har hønsene deres plads.

Huset har ved sin placering på museet ved vejen langs Truegården tæt ved gårdens sydvesthjørne fået en beliggenhed, der nøje svarer til forholdene på hjemstedet. Det gælder også den smalle grund, huset ligger på, og den udvidelse syd for det, der giver plads til en have omgivet af en tjørnehæk.

30 · Bygninger fra østkysten af Sønderjylland

TAVLE XVIII

Gårdstuehus fra Barsø
A Sydside
B Nordside
C Østgavl
D Snit i køkken og dørns

Lade fra Østby
E Sydside

Lade fra Grønninghoved
F Vestside
G Snit i lo

Vedlade fra Sode
H Sydside

1 *Pisel*
2 *Mellemstue*
3 *Kammer*
4 *Dørns*
5 *Køkken*
6 *Spisekammer*
7 *Pigekammer*
8 *Forstue*
9 *Bryggers*
10 *Karlekammer*
11 *Hestestald*
12 *Lo*
13 *Kostald*
14 *Vognport*
15 *Lade*
16 *Lo*
17 *Lade*
18 *Vognport*
19 *Lade*
20 *Lo*
21 *Lade*
22 *Huggehus*

Træbyggede huse hørte i Danmark sammen med de gamle egeskove og kunne i middelalderen findes overalt i landet i form af bygninger, der havde vægge med vandrette planker, som var anbragt mellem de bærende stolper. Disse *bulhuse* måtte efterhånden opgives til fordel for de mindre træforbrugende bindingsværksbygninger, da egen for alvor begyndte at blive fortrængt som skovtræ af bøgen. Kun i Skåne, Halland og Blekinge, hvor egetræet mange steder blev erstattet af fyrretræ, fortsatte bulhusene med at være dominerende. I Jylland byggedes enkelte bulhuse på trods af forbud fra både Christian den Tredje og Frederik den Anden, men i dag er egentlige bulbygninger kun bevaret i den østlige del af Sønderjylland, hvor egeskoven længst holdt stand.

På Frilandsmuseet var byggeskikken fra dette område i mange år repræsenteret af den såkaldte „Flovtgård", der var sammenstykket af bygninger fra forskellige lokaliteter. Den bestod af fire længer og havde navn efter sit stuehus, der kom fra landsbyen Flovt i Østby sogn og i virkeligheden var et husmandshus. Det var et malerisk, men lidt ukorrekt anlæg, og bygningerne blev omkring 1940 nedtaget og magasineret for at give plads for museets nye, sjællandske afdeling. I årene, der fulgte efter, blev der arbejdet på at få de sønderjyske bulhuse bedre repræsenteret på Frilandsmuseet, men tidspunktet for at erhverve en hel gård viste sig at være forpasset, og der fandtes ikke bevaret noget gårdstuehus med bulvægge. I 1954 blev der fra øen Barsø hjembragt et grundmuret stuehus, der havde hørt til en gård, hvis udlænger havde været bulhuse, og hvor stuehuset sammen med en gammel bulbygget stald tidligere havde udgjort den ene af gårdens tre længer. På museet har denne Barsø-gård til en vis grad været forbilledet for det nye, sammenstykkede gårdanlæg, der stod færdigopført i 1976 på museets 75-årsdag. Det dannes af stuelængen fra Barsø, der har fået sin staldende rekonstrueret, en stor bullade, der var erhvervet i 1930 fra Østby sogn, samt to af udlængerne fra den gamle Flovtgård. Have og gårdsplads er søgt genskabt efter forholdene på Barsøgården, men de enkelte længer kan alligevel betragtes som selvstændige bygninger.

Gårdstuehus fra Barsø

Huset er på museet genopført med bolig og stald i den skikkelse, det havde haft i næsten 150 år, efter at det havde været underkastet en gennemgribende ombygning i midten af 1700-årene. Selve stuehuset fik dengang sine grundmurede ydervægge og blev opdelt i flere rum, end det tidligere havde haft, og køkkenet blev udbygget på nordsiden. Der findes en kort beskrivelse af det oprindelige hus i en jordebog fra 1704, og det kan ses, at det har svaret til det nuværende med 11 fag bolig og 7 fag lo og stald. Der findes ikke flere skriftlige oplysninger om stuehuset fra den tid, men ved hjælp af stolper og remme, der var bevaret på plads i ydervæggene, og husets gamle egebjælker har det kunnet påvises, at det før grundmuringen havde bindingsværk med lerklinede tavl på nordsiden og bulvægge på sydsiden. Mod øst havde der været et rum på 4 fag med indgangsdøre både mod syd og nord. Dette *fremmers*, som ikke syntes at have haft loft, havde sandsynligvis haft en lyreåbning i tagrygningen til røgen fra et åbent ildsted. En *pisel* på 4 fag midt i huset havde haft alkover på nordvæggen og blyvinduer i alle fagene mod syd. Piselens bjælker og sydvæggens stolper med deres skråbånd havde været dekorerede. De vestligste 3 fag havde været delt i et dekoreret sydrum med vinduer i 2 fag og et nordrum med indgangsdør i 2. fag

fra vest. Stalden havde bevaret sine bulvægge, til den blev nedrevet i 1920, men var i de sidste år delvis omdannet til lade og havde fået tilbygget en vognport mod øst. Den kendes kun i denne skikkelse fra tyske og danske opmålinger af hele stuelængen fra 1906-1908, men fra jordebogen ved vi, at den i 1704 kunne rumme 4 heste, 1 føl, 6 køer og 7 stykker ungkvæg.

Gårdstuehuset på 18 fag kan således i store træk skitseres, som det så ud i årene, før ombygningen af stuehuset fandt sted, men ved hjælp af den bevarede nummerering på tømmeret kan det påvises, at længen kun var på 13 fag, da den blev bygget, og det kan fastslås, at de sidste 5 fag er bygget til mod øst i staldenden. Her ved vi fra den tyske undersøgelse i 1906, at der på en bjælke i loen var indskåret årstallet 1651, som må antages at stamme fra længens udvidelse.

Barsø var trods sin beliggenhed i det gamle hertugdømme kongelig ejendom, og Barsøgårdens beboere, der var fæstere under Haderslevhus, kan i arkiverne følges helt tilbage til 1563. 1684 karakteriseres manden på gården, Jes Svennesen, som „gut situiert", og det er ham, der i 1704 fik sin gård vurderet. Foruden stuelængen, der siges at være i gød stand, hørte der på det tidspunkt to lader på henholdsvis 15 og 4 fag til gården. Fra de følgende år findes ingen notater i arkivmaterialet, der kan datere stuehusets ombygning, men syddørens ankre, der er anbragt i murværket under opmuringen, danner årstallet 1766. Gården ejedes på den tid af Nis Nissen, og det må i hvert fald være ham, der har afsluttet arbejdet, men forskelle mellem nordsidens og sydsidens murværk kan tyde på flere byggeperioder. Et monogram med bogstaverne JPS, der var indridset i det våde ler på fladen af en af nordsidens sten, som ellers var uden mærker, kan måske have tilknytning til Nis Nissens forgænger, Jes Petersen, der i 1712 giftede sig til gården og havde den til sin død i 1726. I husets indre kan det smukke snedkerarbejde med sine detaljer udmærket være udført før 1726, men det kan også med den forsinkelse i stiludviklingen, der er almindelig på landet, være 40 år yngre. Efter ombygningen blev stuelængen som nævnt bevaret så godt som uændret helt op i dette århundrede. Det skyldes for en stor del, at gårdens ejere fra omkring 1850 ikke længere boede på gården, men lod den drive med forpagtere. En skildring af den gammeldags levevis på gården omkring 1890 har dannet grundlag for stuelængens indretning på museet.

Stuehusets mure står på længens gamle syldsten og er muret med røde sten, som på sydsiden er ret hårdtbrændte og måler ca. 23 x 11 x 5 cm mod nordsidens større sten på 27 x 13 x 6 cm. De to stenformater mødes på vestgavlen, hvor der til selve overgavlen er brugt små sten, som kun er 4,5 cm høje. Udbygningen ved køkkenet og vestgavlens underste murværk er muret med en murtykkelse på 1½ sten, mens husets øvrige ydervægge kun er 1-stens mure. Der er anvendt krydsforbandt og fuget med kalkmørtel. Lige over vinduerne er der en let fremspringende, hvidkalket gesims på 3-5 skifters højde med et afrundet løberskifte. Vestgavlens overgavl har en lignende, kalket gesims, der dog kun er to skifter høj og ved hjørnerne er uden forbindelse med langsidernes højere gesimser. Ved de to forstuedøre er der muret portalagtige indgangspartier med spring i murværket i ½ stens dybde. Forneden danner 5 facadeskifter baser med profilerede sten, og foroven er der afsluttet med tilhuggede vederlagssten under to halvcirkulære stik, hvor det yderste er indrammet af et afrundet løberskifte. Stikkene og det tilbageliggende murværk er hvidkalket. De indadgående, solide halvdøre er hængslet i tømmerkarme, som er spigret til bjælkerne og yderligere fastholdt af ankre, der er ført gennem murpillerne. Norddørens ankre har udvendigt en dekorativ udformning, mens syddørens som nævnt danner årstallet 1766. Mange af husets vinduer havde endnu i 1908, da det blev opmålt, bevaret deres gamle, blyindfattede ruder, men ved husets hjemtagning i 1954 var de udskiftet med rammer med træsprosser. Falsene til de nye rammer var dannet af påsømmede lister på de brede, gamle karme, og ved genopførelsen blev disse lister fjernet, og vinduerne udførtes, som de tidligere havde været, med blyindfatninger og vindjern fastgjort direkte på karmene eller på de få oplukkelige rammer. Dagligstuens vinduer med træsprosser og skodder med tulipanudskæringer blev genindsat, som de var. Skodder, vinduer og halvdøre er grønmalede. Bag gesimserne har de gamle egebjælker udstemninger til stolpetappene, som er ført igennem remmen, mens de nyere fyrrebjælker er kæmmet over selve remmen. Flere af egebjælkerne er endnu forbundet med de gamle, indmurede stolper med korte, kraftige skråbånd, og de øvrige har taphuller fra forsvundne skråbånd. Bjælkerne, der nu er afkortede af hensyn til gesimsens murværk, har tidligere været skråt afskårne i flugt med spærene, som er tappet i bjælkeoversiderne. Mange spær er sammenstykkede af husets oprindelige egespær, mens de øvrige spær fra ombygningen i 1700-årene er af fyr. Alle spær har tapsamlinger i kippen, men kun de gamle hanebånd er samlet med dem med tappe, de nye er bladet på siden af spærene. Mens der tidligere har været korte, kløvede egelægter, er der nu fyrrelægter, der spænder over flere fag. Til stråtaget, som har et lille udhæng med vandret afskæring, er der anvendt rør, og på rygningen er der bændeltang, som er lagt op direkte fra stranden.

I husets indre er skillevæggene udført som panelvægge med lodrette, sammenpløjede brædder, der

er anbragt i noter på fodtømmer og fastholdt af lister ved loftet. Stuernes ydervægge er dækket af lignende brædder eller af fyldingspaneler. Profileringen varierer fra rum til rum, og hver af stuernes fyldingsdøre har sin egen udformning. Rumfordelingen er typisk sønderjysk med en smal, gennemgående forstue, der adskiller bryggers og stald fra den egentlige beboelse, hvor der er en opvarmet dagligstue, *dørns*, i tilknytning til køkkenet og derudover en mellemstue med tilhørende kammer samt en storstue, *pisel*, på 3 fag.

Bryggers og forstue har murstensgulve af gule sten og lofter af genanvendte, brede egebrædder, der måske stammer fra selve boligen, som ved ombygningen fik nye fyrretræslofter. I bryggerset, der har hvidkalkede vægge, er loftet tilrøget, men ellers ubehandlet. De fleste af brædderne i panelvæggen mod forstuen er af eg og kan ligesom loftet tænkes at være udført af materialer fra det oprindelige hus. Væggen mod stalden er i overensstemmelse med den gamle opmåling rekonstrueret som en regulær bulvæg af eg, og det lille karlekammer, der har indgang fra bryggerset, er indrettet efter opmålingstegningen. Forstuen, der har røde vægge, har mørkebrunt, næsten sortmalet loft og domineres af den solide, åbne loftstrappe. Bryggersskorstenen, der oprindelig synes at have været muret af røde munkesten, er ved ommuringen opført med sten af varierende formater. Der hører en stor bagerovn til den, men som det er almindeligt i Sønderjylland, er der ingen muret gruekedel.

Køkkenets åbne skorsten er opført af munkesten og har ligesom bryggersskorstenen på sin forside fremspringende partier med profilskifter på sidevangerne. Skorstenshammeren er udformet med profileret underside og danner en hylde over åbningen. Ilden er blevet tændt på den murede arnebænk, og indfyringsåbningen til dagligstuens bilægger findes lige over bænken. Over loftet er skorstenen indrettet til at udnytte den varme røg til tørring af malt. Den er udvidet mod syd, hvor de to sidevanger understøttes af stuebjælkerne, mens sydsiden er opmuret på en kraftig vekselbjælke. Udvidelsen er adskilt fra skorstensrummet lige over det åbne ildsted af en skrå, muret væg med lodrette spalter, der tillader røgen at passere. I udvidelsen, der er forsynet med en jernlem på sydsiden, kunne malten anbringes på vandrette brædder med huller i eller på grenflettede flager.

I køkkenet, hvor der er bord og bænke ved vinduerne i den udbyggede del, er der gule, kvadratiske teglstensfliser på det meste af gulvet. Under den del, der har brede gulvbrædder, som fortsætter ind i spisekammeret, findes en senere indrettet kælder med kampestensvægge og brolagt gulv. Kælder og spisekammer har hvidkalkede vægge, mens de murede vægge i køkkenet er rødkalkede svarende til de rødmalede panelvægge og loftets røde farve. Det meget lille pigekammer, der skyder sig ind i mellemstuens kammer og kun har plads til en seng og en stol, har afløst en alkove i selve køkkenet.

Den daglige opholdsstue, dørns, som ud over køkkenet er det eneste rum, der kan opvarmes, har brøddegulv. Der er bord med løse stole ved sydvæggen og soveplads til gårdens familie i de to alkover på vestvæggen, hvor alkoven nærmest vinduet har et lille forrum foran selve sengen. Over alkoverne og under bjælken på østvæggen er der tallerkenhylder. Stuedørene og alkovernes smalle, dobbelte fyldingsdøre har oprindelig haft marmorerede fyldinger samtidig med, at loft og vægge var malet med en laserende, brunlig farve. Stuen fik sin nuværende røde maling, da sydvæggens gamle blyvinduer blev udskiftet med de større vinduer med træsprosser. Selve vinduerne og de tilstødende panelbrædder er malet mørkegrønne. Skorstensvæggen er beklædt med lærred og malet som panelvæggene, og i hjørnet ved køkkendøren findes et af egnens karakteristiske standure, som også er malet i stuens røde farve.

Mellemstuen, hvis østvæg dannes af dagligstuens alkover, der skyder sig ind i rummet, har gulv af røde mursten og er indrettet som vævestue med sparsom møblering. Den har lignende farver som dagligstuen, men her er det den gamle maling fra ombygningen, der er bevaret. Vægge og loft er malet med en laserende, rød farve, som ikke dækker de gamle egebjælkers oprindelige dekorering med stiliserede rankeslyng, der er malet med hvid farve og sorte konturer på en rødlig bund. På dørene, hvor den røde maling næsten har karakter af en lakering, har selve fyldingerne en grøn marmorering på lysegrå bund. Vinduerne er malet med en grøn farve, som også er benyttet til optrækning af enkelte profiler på døre, vægge og bjælkekanter. Det lille nordkammer har en mere simpel bemaling i de samme røde og grønne farver. Kammeret, der tidligere har været i hele mellemstuens bredde, havde en overgang både alkove mod øst og mod nord, men blev reduceret til sin nuværende størrelse, da kælderen og pigekammeret blev indrettet.

Piselen, som er boligens største rum, har gulv af brede fyrrebrædder og er møbleret med kister og skabe langs væggene, men har dog også et klapbord med stole placeret midt på gulvet. Rummets svære fyldingsdør, der er husets smukkeste, vender sin forside ud mod mellemstuen og har normalt været aflåst. Den fornemme pisel har kun været åbnet for gæster ved festlige lejligheder, og den sjældne brug af rummet havde bevirket, at det var bevaret så godt som urørt i den skikkelse, det havde fået i 1700-årene. Væggenes panelbrædder og loftet er malet med den blå farve, der netop på den tid var ved at blive almindelig, men stuen er i særlig grad

præget af marmorerede partier. Marmoreringen er udført med blå farve på en bund i lysere blå nuancer og findes på de tre dobbelte alkovedøres fyldinger, hvor den er omgivet af en gul indramning, og på østdørens fylding, hvor indramningen er rød. Den samme marmorering findes endvidere på den gesimsagtige tallerkenhylde, som er ført hele stuen rundt lige under bjælkerne, og på seks store felter i loftet. Som kontrast til det blå er vinduerne rødmalede, og den røde farve er også brugt til at fremhæve bjælkernes profilerede kanter og andre detaljer i stuen. De gamle egebjælker er i dette rum dækket af beklædningsbrædder af fyr, men deres bemaling fra den ældre stue er bevaret bag beklædningen, og i stuens sydvesthjørne er et stykke af et af brædderne blevet udskiftet med glas, så den gamle dekoration kan ses. Det er en akantusranke malet på en hvid bund med gule, røde og grønblå farver.

Længens østende er rekonstrueret ved hjælp af de gamle opmålingstegninger, men den tilbyggede vognport er ikke genskabt, og i det indre er der blevet indrettet lo og stalde, som der tidligere havde været. Ved opbygningen er der anvendt tømmer og planker, som er udsavet af store egestammer fra museets eget område og fra Nationalmuseets arealer i Brede. De gamle træer væltede under en voldsom efterårsstorm i 1967.

Lade fra Øsby

Den bulbyggede lade, der kommer fra området syd for Haderslev Fjord, erhvervedes allerede i 1930 af museet. Den svarer med sine 16 oprindelige fag ganske godt til den lade på 15 fag, der havde været Barsø-gårdens nordlænge, men har sandsynligvis kraftigere tømmer. Øsby-laden havde hørt til en ret stor, firlænget gård, hvor der både havde været bul- og bindingsværksvægge i de øvrige længer, men hvor der var bygget et nyt, grundmuret stuehus i 1862. Laden havde været gårdens sydlænge og måtte have en anden orientering på museet for at få indgangsdørene vendt mod gårdspladsen.

Dens *bulvægge* er opbygget helt af eg på en kampestenssyld, der vokser lidt i højde mod vest på det faldende terræn. Vægstolperne er forneden tappet i det kraftige fodtømmer, og foroven er deres tappe ført gennem den noget spinklere tagrem med opragende ender, som bjælkerne er kæmmet over. I det tilbyggede portfag mod øst står nogle af hjørnestolperne direkte på syldstenene med fodtømmeret tappet i siden, men ellers er det tværgående fodtømmer samlet med det langsgående med vandrette tappe. I vestenden er der afstivet med indvendige skråbånd mellem fodtømmer og hjørnestolper. Hjørnestolpen ved sydvesthjørnet har forneden en fortykkelse, der med en vinkelformet udskæring griber ned over fodtømmeret. Sådanne *stolpeskæl* kendes fra andre sønderjyske bulhuse, hvor de kan findes på alle stolper. Kun få af ladens stolper er under 30 cm i bredden, og den bredeste af dem måler 41 cm. I stolpesiderne er der udstemmet en 5 cm dyb rille eller *not*, og væggenes *bulplanker* er skudt ind i disse noter ovenfra, efter at stolperne er rejst. Remmen er først lagt på plads, når der var helt fyldt op med planker. Hver bulplankes overkant er affaset til begge sider, så den danner en skarp *sudryg*, der går op i en tilsvarende kileformet not i underkanten af den overliggende planke. På denne måde bliver fugerne tætte, og plankerne hindres i at kaste sig. Bredden på plankerne varierer fra 25 til 70 cm, og de bredeste er anvendt på gårdsiden, hvor der kun er brugt tre planker til at lukke det vestligste fag. I dørfagene er der indsat en ekstra dørstolpe, der ved de ældste døre er sat tæt op til selve vægstolpen. Ældst er den indadgående halvdør i 4. fag fra vest, som er udført af to 50 cm brede egeplanker. Over døråbningen er der en dørhammer, som i underkanten er svejfet med to buer og i midten har indskåret et kors. De øvrige dørsteder er nyere eller omlavede. Døren nærmest porten, som er anbragt i et tidligere bulfag, er måske flyttet fra det 5. fag vest for porten. Dens hammer har lige underside, men har affasning af forkanten i form af en kølbue med et indskåret kors. Over korset står årstallet 1734, som næppe angiver ladens opførelsesår, da en dendrokronologisk undersøgelse af nogle af længens brede bulplanker har vist, at de er tildannet af egestammer, der er fældet ca. 100 år tidligere. Det tilbyggede portfag har høje stolper med korte skråbånd under opadbuede overliggere. Portfløjen på nordsiden er af fyr.

Ladens ret svære egebjælker, der er forbundet med stolperne med kraftige skråbånd, *bjørne*, og fastholdt af stolpetappene, hviler på remmene med udragende ender, der er skråt afskårne i flugt med taghældningen. Spærene, der også er af eg, er tappet i bjælkernes overside. De har indtappede hanebånd og tapsamlinger i kippen. Lægterne har oprindelig været korte, kløvede egelægter, men der er nu hovedsagelig anvendt finske lægter. Til stråtaget er der brugt rør, og der er mønnet med tang ligesom på stuelængen fra Barsø. Taggavlen mod vest har en lodret brædde beklædning med et fremspringende parti over hanebåndshøjde. Den underste dels egebrædder er forneden fastholdt med storhovede nagler til den brede gavlbjælke, der hviler på de udragende remender, som er understøttet af indadbuede, ryggede knægte på hjørnestolperne. Lignende knægte på gavlens mellemstolper understøtter selve bjælken. Gavlbrædderne er ført op i noter på undersiden af spærene, og den øvre dels brædder, der er naglet på hanebåndet, dækker de underste gavlbrædders topender, som går op i en fals i hane-

båndets underside. Vindskederne, der er naglet på spærene, er forsynet med dekorative kantsnit og er foroven samlet med den lodrette *brandstang*, der rager et stykke op over rygningen og forneden har en profileret afslutning. Den høje østgavl har hverken knægte eller brandstang.

Længen har som anlæggets øvrige bulhuse, bortset fra den lille bod, sorte stolper og overgavle, mens vægfelternes bulplanker er røde. Bemalingen med de to farver er udført i overensstemmelse med den gamle tradition i området, og der er brugt kærnemælk som bindemiddel. Ladens indre udgør ét stort rum med et gennemgående lergulv, men bjælker og stolper viser spor fra forsvundne, halvhøje bulvægge, der har adskilt to loer fra laderummene. Over begge de gamle tærskesteder er der udeladt en bjælke, så man har kunnet svinge frit med plejlen, og spærpar 5 og 13 fra vest står derfor direkte på remmene. De har ligesom deres nabospær lavtsiddende hanebånd.

Lade fra Grønninghoved

Grønninghoved ligger lidt syd for Skamlingsbanken i Vejstrup sogn, der før 1864 hørte til Sønderjylland. Laden erhvervedes i 1910 og genopførtes samme år på museet, hvor den indtil 1942 var en af „Flovtgårdens" længer. Den havde på hjemstedet været vestlænge i en firlænget gård, hvis stuehus oprindelig havde været bulbygget, men senere havde fået bindingsværksvægge med murede tavl. Ved sin placering i det nye gårdanlæg på museet har laden ligesom den store lade fra Øsby fået en ny orientering i forhold til verdenshjørnerne.

Med årstallet 1605, der er indskåret på dørhammeren over lodøren, er Grønninghoved-laden Danmarks ældst daterede bulhus. Den har afvigende detaljer, men svarer ellers i konstruktionen til den lidt yngre lade fra Øsby, selv om tømmer og planker er af mindre dimensioner. Fra begge laders oprindelige opførelse er der bevaret en nummerering med romertal på siden af bjælker, skråbånd og spær, og i begge bygninger er indgangssidens numre forsynet med en skråstreg. Der findes ingen numre på selve stolperne, men i nogle af fagene kan der ses fortløbende numre på bulplankerne foruden fagets nummer. Meget ofte er der dog uorden i nummereringen på grund af fornyelse og ombytning af plankerne. Ved udskiftninger blev det øverste stykke af de indvendige notkanter på fagets stolper fjernet, så plankerne kunne løftes ud og ind, og det fjernede stykke blev til sidst erstattet af en påsømmet liste.

Fodtømmerets vandrette overside, der på Øsbyladen er udsat for at blive ødelagt af det nedsivende vand fra den tilbageliggende plankevæg, er her beskyttet af en ca. 15 cm høj, bredere *drypplanke* med trekantet tværsnit. Den er indskudt som den nederste i hvert fag og er i enderne forsynet med tappe, der går ind i stolpenoterne, mens dens forkant rager ud over fodtømmeret som en vandnæse. Drypplanker regnes ligesom stolpeskæl for at være middelalderlige detaljer og kendes ikke fra de yngre bulhuse.

Nogle af fagene, der på ladens hjemsted var udmurede, er på museet blevet rekonstrueret med bulplanker, og lodøren, der omkring 1900 var blevet udvidet, er ført tilbage til sin gamle skikkelse med dørhammeren sat på plads igen. Hammeren har foruden årstallet den uforståelige indskrift SIELIRVER. Undersidens profilering er beskadiget ved behugning, men synes at have svaret til den, der er bevaret på den nordlige dørs overligger. Den udadgående dør i ladens sydende har uprofileret overligger, og denne dør er som de to andre af eg, mens porten i faget nærmest sydgavlen er af fyr. Den firkantede taglem i faget nord for loen er nyere.

Bjælkerne er forbundet med stolperne med kraftige, lige skråbånd, men i 6. stolpefag, hvor bjælken over loen er udeladt, er der indtappet krumme skråbånd mellem stolper og spær, og spærfagets lavtsiddende hanebånd har en ekstra sikring med indtappede, buede knægte under dets samlinger med spærene. Alle øvrige spær har ret højtsiddende hanebånd. Ladens stråtag har som de øvrige længer en tangrygning uden kragtræer. Under tagudhænget er der lukket med skråtstillede egeplanker, der griber ind over bjælkeenderne, hvor de understøttes af indborede nagler. Ingen af gavlene er knægtbyggede, og taggavlenes bræddebeklædning er gennemgående i hele højden. De brede egebrædder er fæstnet med storhovede nagler på bjælke og hanebånd og går op i noter i spærene. Der er ingen kantskæring på vindskederne, men begge gavle er forsynet med brandstang.

I det indre, hvor der overalt er lergulv, afgrænses de to lofag af halvhøje bulvægge med meget lange planker, mens skillevæggen ved vognporten er ført helt op.

Vedlade fra Sode

Den lille, bulbyggede *bod*, der erhvervedes af museet i 1911, og ligesom laden fra Grønninghoved indtil 1942 hørte til „Flovtgården", kommer fra en gård, hvor den havde været brugt til opbevaring af brændsel. Boder, der var bygget på samme vis som de større bulhuse, kendes fra flere af områdets gårde, men de har sjældent været så velbyggede som vedladen fra Sode. Den har trods sin ringe størrelse gavle med profilerede knægte under de fremspringende taggavles egebrædder og dekorative brandstænger. På den uprofilerede hammer over halvdøren er der indskåret tallet 97.

I det nye gårdanlæg på museet er boden indrettet som et kombineret brændsels- og huggehus.

31 · Gård fra Ostenfeld, Sønderjylland

TAVLE XIX

A Sydgavl
B Tværsnit
C Længdesnit
D Vestside

1 *Diele*
2 *Dørns*
3 *Pisel*

Ostenfeld ligger i Sydslesvigs vestlige del på strækningen mellem Husum og Slesvig. Det er en uudskiftet landsby på geestlandet lige nord for de sumpede strækninger ved floden Trene, der sammen med Dannevirke udgjorde den gamle, danske forsvarslinie mod syd. Trods denne beliggenhed på det tidligere danske område var landsbyens gårde tidligt blevet præget af den saksiske byggeskik, der her var trængt op over den oprindelige kulturgrænse. Det saksiske hus hører til de såkaldte *hallehuse,* der kendes fra hele Nordtyskland. Denne hustype adskiller sig i høj grad fra det smalle, stærkt opdelte, danske *længehus,* der normalt ligger solret med sine gavle i vest og øst. Et sakserhus er en bred, treskibet bygning som altid har en gavl med indkørselsport vendende ud mod vejen. I sin enkleste form har det under det store tag kun ét rum, der både tjener som bolig, stald og lade, og dets ildsted er uden skorsten. De fleste sakserhuse i Ostenfeld havde dog allerede omkring år 1700 ligesom museets hus en piselbygning ved den ene gavl, der foruden piselen rummede en stue, dørns, eller et par kamre.

Det var ønsket om at vise et eksempel på denne simple, gammeldags boligform, der syntes at have bevaret oldtidsagtige træk, som fik museets stifter, Bernhard Olsen, til at erhverve gården fra Ostenfeld i 1899. Den stod genopført i det nyåbnede museum i 1901 og skulle her indgå som det første led i en række af bygninger, der kunne belyse menneskenes samvær med husdyrene og ildstedets skiftende former gennem tiderne. De udviklingsteorier, der dengang var gældende, har man i dag i nogen grad taget afstand fra, og Ostenfeldgården har fået tildelt en anden rolle i det store, udbyggede museum. Her understreger den sammen med Ejderstedgården kontrasten mellem disse repræsentanter for byggeskikken hos vore sydlige naboer og de egentlige danske bygninger på lignende måde, som Hallandsgården viser forskellen mellem den nordskandinaviske og den danske byggeskik.

Ved gårdens genopførelse er der foretaget omfattende rekonstruktioner for at føre den tilbage til en ældre skikkelse. Det er sket efter de principper, der ved århundredskiftet gjorde sig gældende ved alt restaureringsarbejde, og bygningen er blevet lidt skematisk i udformningen, men har i sine interiører fået genskabt en gammeldags og fremmedartet atmosfære.

På hjemstedet var der kun bevaret bindingsværk i gavlene. Langsiderne havde fået grundmurede vægge, og på vestsiden var der en muret udbygning, et *korshus,* som var bygget i 1787 og rummede en ekstra opholdsstue. Der blev købt bindingsværk til væggene fra en anden gård i Ostenfeld, og korshuset blev ikke genopført. Bernhard Olsen mente, at disse udbygninger, der fandtes på mange af Ostenfelds gårde, skæmmede den gamle, regelrette form på husene. I husets indre var den nordligste del med beboelsen blevet totalt moderniseret og adskilt fra den gamle, velbevarede lo- og staldende med en muret skillevæg. Der fandtes et stort køkken mod øst over for stuen i korshuset, og denne stue kaldtes for den gamle stue i modsætning til to nye stuer, der sammen med et kammer og en kælder var indrettet i piselbygningen. Stuerne havde kakkelovne med aftræk til en stor skorsten, der var opført midt i huset. Ved genopførelsen blev boligdelen med det skorstensløse ildsted rekonstrueret i nordenden af selve hallehuset, mens dørns og pisel blev genindrettet i piselhuset. Ved rekonstruktionsarbejdet kunne man blandt andet støtte sig til de bygningsundersøgelser, professor R. Mejborg tidligere havde foretaget på egnen, men det var også muligt at gøre selvstændige iagttagelser og at erhverve eller kopiere bygningsdele fra andre gårde.

På sydgavlens portoverligger er der indskåret: HANS PETERSEN ANNO 1685, og Bernhard Olsen antog, at denne inskription stammede fra gårdens opførelse. I det arkivalske stof nævnes gården første gang i en bygningsliste fra 1710, der opgiver, at huset med stald og tærskelo er under ét tag, 12 fag langt og 38 fod bredt. I margin er der yderligere tilføjet, at huset er bygget for mange år siden. Denne tilføjelse kan man næppe have anført, hvis huset var bygget i 1685, og det har da også vist sig, at i hvert fald selve hallehuset på det tidspunkt har været ca. 100 år gammelt. En dendrokronologisk undersøgelse har nemlig fastslået, at den svære bjælke, der har sin plads over ildstedet, er tildannet af en egestamme, der er blevet fældet i 1580-81. Bjælken er mærket som nr. 2 ved den

nummerering, bygmesteren har udført ved gårdens opførelse. Det smallere piselhus, der ved sin konstruktion klart adskiller sig fra hallehuset, kan måske være en tilbygning, som først er kommet til i 1685, men det eneste sikre vi ved om det er, at det i 1710 nævnes, at der er stue og pisel på gården. Det var almindeligt, at der hørte et eller flere udhuse til Ostenfelds gårde, og museets gård havde i 1710 en udlænge, der var 12 fag lang og 28 fod bred. Der er dog aldrig gjort forsøg på at rekonstruere denne længe på Frilandsmuseet.

Til hallehusets hovedkonstruktion er der udelukkende anvendt egetømmer. Det store tag bæres af to rækker indvendige, fritstående hovedstolper, der enten står på en fodrem eller er anbragt direkte på syldsten. Stolperne er foroven tappet op i de langsgående remme, hvorover de usædvanlig kraftige, kun let tilhugne egebjælker hviler. Konstruktionens sidestivhed er sikret med indtappede skråbånd mellem stolper og bjælker. I husets sydlige del, hvor kobåsene findes, er der på stolpernes inderside indfældet et gennemgående sidebånd, som de spinklere båsestolper er tappet op i. I boligdelen mod nord og ved hestestalden er der højtsiddende løsholter mellem stolperne. Både løsholter og sidebånd er forbundet med stolperne med korte skråbånd med buede undersider. Ved de to siddelser og ved hestestalden, hvor hovedstolperne mangler, spænder de meget kraftige løsholter over to fag, og over dem er der anbragt korte stolper. Tagets hovedspær er tappet ned i de udragende bjælkeender. Foroven er de samlet med tapsamlinger, og de har højtsiddende, tappede hanebånd. Over de lave *udskud* til begge sider er der ekstra spær, der udgår fra hovedspærene og forneden støtter på ydervæggenes tagremme. De lave udskudsvægge holdes på plads af korte stikbjælker mellem remmene og den bærende konstruktion.

Udskudsvæggenes egebindingsværk, der som nævnt stammer fra en anden gård i Ostenfeld, har tæt anbragte stolper på fodtømmer, som er tappet ind i siden af hjørnestolperne, der står direkte på syldstenene. Mellem stolperne er der løsholter, hvis tappe fastholdes af nagler med fremspringende, tilspidsede hoveder. Stolperne er ubehandlede, og i de næsten kvadratiske tavl er der gule flensborgsten muret i ler. Begge langsider har indadgående halvdøre, og der er lavere løsholter under blyvinduerne til de to siddelser. Sydgavlen har sin særlige udformning med to rækker løsholter mellem de høje stolper og dobbelte skråbånd foroven og forneden på hovedstolperne. Portstolperne har skråbånd til fodtømmeret og foroven til portoverliggeren med den tidligere omtalte inskription. I de øverste tavl ved siden af porten er der blyvinduer, og ellers er der udmuret med flensborgsten i varierede mønstre. Der var ikke mønstermurværk på hjemstedet, men det kendes fra andre gårde i Ostenfeld. Den store indkørselsport har indadgående portfløje, hvoraf den ene er udformet som en halvdør. Både porten og gavlens bindingsværk er malet med en blålig farve, som var almindeligt anvendt på egnen. Som underlag for stråtaget er der hovedsagelig brugt finske lægter, men der er bevaret partier med gamle, kløvede egelægter, som er naglet på spærene med trænagler. Der er ingen stormlægter, men de afvalmede gavle sikrer tagets stabilitet. Til selve stråtaget er der brugt tagrør, og der er mønnet med flade græstørv fastholdt af nagler. I sydgavlens afvalmede tagflade er der foroven et hul, *uglehullet*, hvor røgen fra ildstedet har kunnet finde ud.

Piselhuset afviger på flere måder fra resten af bygningen, så det til en vis grad har karakter af en tilbygning. Det har ingen indvendige, bærende stolper, men lavereliggende, spinklere bjælker, der hviler direkte på ydervæggenes remme og er samlet over skillevæggen mellem de to stuer. Da denne del af huset er smallere, mens dets spær følger hovedhusets tagflugt, bliver de tilbagetrukne ydervægge højere end udskudsvæggene, og der bliver plads til større vinduer til stuerne. Væggenes bindingsværk er ubehandlet som udskudsvæggenes tømmer, men der er lerklinede, hvidkalkede tavl. Nordgavlen har som sydgavlen to rækker løsholter mellem stolperne. På en af stolperne findes indskåret: MARGRETA IENSES ANNO 1766 DEN 31 MAI. Det er navnet på en kvinde, der på det tidspunkt i syv år havde været enke på gården, men vi kender ikke baggrunden for inskriptionen.

Gårdens store, åbne rum, som dyr og mennesker var fælles om, kaldes *diele*, der egentlig betyder gulv, og rummet er da også domineret af den store, lerstampede gulvflade mellem de fritstående stolperækker. Den sydlige del nærmest porten kaldes ofte for *lodielen* og har haft mange forskellige funktioner. Her har man kunnet køre direkte ind gennem porten med gårdens afgrøder, og hø og korn har kunnet opbevares på det stængeagtige brædde-loft over de kraftige bjælker. Kornet er blevet tærsket på det hårde lergulv, og fra loen har man fodret dyrene, der havde deres plads i de lavere udskud, hvor der er brolægning. Køerne har stået bundet mellem stolperækkerne med hovedet ud mod dielen, mens hestene har deres krybber ved udskudsvæggen i sydvesthjørnet. Forskellige spor tyder på, at der tidligere også har været plads til heste i sydøsthjørnet. Et par kobåse har af og til været brugt til svinesti, mens hønsene har gået frit omkring. Lodielen har endvidere tjent som vognport og til en vis grad som huggehus. De to indgangspartier med halvdøre mod øst og vest danner adskillelse mod menneskenes del af dielen, der optager den bageste trediedel af det store rum. Her har ildstedet en central placering midt på gulvet.

Det består blot af en næsten kvadratisk brolægning af store marksten, som det åbne bål har været lagt til rette på. Ved siden af ildstedet står der en udskåret stolpe med dekorative skråbånd under bjælken. Sådanne stolper har været benyttet til at bære en svingarm, der kunne drejes ind over ildstedet. Nu hænger gryderne ned fra tværstænger mellem to bomme, der er fastgjort i et hængeværk under bjælken. Loftet over denne del af dielen har tætliggende, tilsodede brædder, hvoraf nogle er forsynede med kroge til ophængning af madvarer til røgning. På dielens hvidkalkede bagvæg er der en muret arnebænk med hylder over, og foran den står nogle armstole i passende nærhed af ildstedet. Lyset til dielens beboede del kommer fra vinduerne i de lave udskudsvægge mod øst og vest ud for ildstedet. Ved disse vinduer findes de såkaldte *siddelser,* hvor et bord med faste bænke på de tre sider er placeret mellem to alkover under stikbjælkernes lave loft. Bænke og alkoveforsider, der er kopieret efter siddelser fra andre gårde, er umalede, men har dekorative udskæringer. Lige syd for den østlige siddelse er gårdens bagerovn rekonstrueret på den plads, hvor man på hjemstedet havde fundet en ildskørnet, flad sten, som man mente var en bundsten fra en tidligere ovn. Røgen fra ovnen er trukket frit ud i rummet.

Den største af stuerne i piselbygningen er den uopvarmede storstue, *piselen,* der ved rekonstruktionen på museet er blevet et meget fornemt udstyret rum. Stuen har lergulv, kalkede vægge og loft af umalede fyrrebrædder, men der er fuldkantede egebjælker støttet af kraftige knægte, og væggene er delvis dækket af paneler. I panelklædningen på vestvæggen og omkring døren til dielen indgår paneler, der stammer fra gårdens forsvundne pisel, men rummet domineres af gavlpanelet, der kommer fra en anden af Ostenfelds gårde. Det er et umalet fyldingspanel af fyr med glatte fyldinger og meget smukt udskårne rammestykker. Foroven afsluttes det af en fremspringende gesimsliste, der danner en hylde, hvor gårdens fajancetallerkener og tinfade m.m. er anbragt. Panelet fra gården, som er nært beslægtet med det fremmede panel, er mere beskedent i udsmykningen. På gavlbjælken er der et dækbræt med udskæringer, der svarer til gavlpanelets, og i dekorationen indgår årstallet 1773. Brættet kommer fra den samme gård som panelet, og herfra stammer også østvæggens blyindfattede vinduer. De er sikret mod indbrud med snoede jernstænger og har karme og poste af egetræ med rige udskæringer. På det ene vindues sidekarm findes årstallet 1788 under et udskåret kvindehoved. Ved vinduesvæggen og langs gavlen er der rekonstrueret faste bænke, mens tre meget gamle kister står på række langs vestvæggen, og på sydvæggen er døren flankeret af to store egetræsskabe med overdådige udskæringer. Det eneste fritstående møbel er det lange kistebord, der står foran gavlbænken. Et sådant pragtrum til opbevaring af gårdens kostbarheder var normalt aflåst, men kunne åbnes for gæster ved festlige lejligheder.

Den mindre stue, *dørns,* var gårdmandsfamiliens private rum, hvor man har kunnet trække sig tilbage fra livet i det store fællesrum, men stadig holde øje med det gennem det lille vindue i væggen mod dielen. Ved rekonstruktionen af stuen er der benyttet materialer fra det sløjfede korshus, hvorfra blandt andet de to alkover og skabet på nordvæggen stammer. Et udskåret bræt over døren til dielen har den samme bladrankedekoration som alkovepanelet og bærer indskriften: PETER JENSEN CHRISINA PETERS ANNO 1787. Årstallet svarer til korshusets årstalsankre, som nu er anbragt på vestsidens udskudsrem ved vinduerne til siddelsen. Peter Jensen var søn af den tidligere omtalte enke, og det må være ham, der har bygget korshuset. Hans forbogstaver findes som et udskåret spejlmonogram over den ene af alkoverne, men hans kone, Christina, der har fået sit navn stavet forkert på brættet, har ikke fået sine initialer med på alkovevæggen. Stuens øvrige tre vægge er beklædt med nederlandske fajancefliser i forskellige farver og mønstre. Alkovepanelet, loftet og det øvrige træværk er malet med en grålig okkerfarve. Der er stampet lergulv, og i denne stue er møblerne rykket ud fra væggen med bordet stående midt på gulvet omgivet af løse stole. En enkelt kiste har dog stadig sin plads ved væggen mod piselen. Rummet kan nødtørftigt opvarmes af en bilægger, der har sin indfyringsåbning i væggen ud mod dielen. Vestvæggens store, blyindfattede vinduer gør stuen til et meget lyst rum i forhold til den halvmørke diele, men det er tvivlsomt, om bilæggeren på strenge vinterdage har kunnet klare sig i konkurrencen med dielens åbne bål og varmen fra dyrene i stalden.

32 · Gård fra Ejdersted, Sønderjylland

TAVLE XX

A Vestside
B Sydside
C Østside
D Længdesnit
E Tværsnit

1 *Diele*
2 *Pisel*
3 *Dørns*
4 *Køkken*
5 *Spisekammer og kælder*
6 *Diele*
7 *Kostald*
8 *Kvie- og hestestald*
9 *Lo*
10 *Lade*

Ejderstedgården erhvervedes 1956 fra det sydvestligste hjørne af det tidligere hertugdømme Slesvig og stod genopført på Frilandsmuseet i 1960. Den viser, hvordan fremmed indflydelse har gjort sig gældende i et gammelt, dansk kulturområde, og dens særprægede bygningsform kan på museet direkte sammenlignes med de danske gårdtyper.

Gården kommer fra Kating på den lave halvø, Ejdersted, der beskyttet af diger skyder sig ud i Vesterhavet lige nord for Ejderens udløb ved Tønning. Halvøen er typisk marskland, som overalt er opdelt i mindre markstykker, *fenner*, af et net af afvandingsgrøfter eller kanaler. Dens fede jord er besværlig at opdyrke, men så frugtbar, at man allerede i midten af 1600-årene på Ejdersted kunne få et høstudbytte, der svarer til vore dages. De fleste fenner har dog i århundreder været benyttet til græsning, og efter at kornavlen er blevet udkonkurreret af andre landes forbedrede dyrkningsmetoder, er halvøen nu helt domineret af marker med græssende dyr. Mælkeproduktionen spillede tidligere en vigtig rolle ved siden af studeopdrættet, men i dag har studene næsten fortrængt malkekvæget.

Gårdene på det flade marsklandskab er bygget på kunstige forhøjninger, *varfer*, som er omgivet af brede vandgrave, og de hæver deres store tagflader i stejl kontrast til den lave horisont. De kaldes *haubarge* og hører til en bygningstype, der i 1600-årene blev almindelig i Nordholland og Frisland og i høj grad fandt udbredelse på Ejdersted, hvor den fik sit eget særpræg. En haubarg er en gård, hvor alle længer er samlet under et højt, næsten pyramideformet tag. Laden ligger i midten inden for de fire eller seks høje stolper, der bærer tagkonstruktionen, og uden om den er stuehus, kostald, hestestald og lo anbragt på hver sin side. For Ejdersteds haubarge er det karakteristisk, at en væsentlig del af stuelængen optages af en stor forstue, *dielen*, som adskiller beboelsen fra udhusrummene. Den var i de første haubarge gennemgående i hele stuehusets længde med hoveddøren mod syd og køkkendøren mod nord, og fra dielen var der både døre til stuerne og til stalden.

Frilandsmuseets gård var en af de ældste på Ejdersted. Man har endda antaget, at årstallet 1653, som murankrene på stuehusets sydgavl danner, skulle stamme fra en genopbygning af en endnu ældre haubarg, men den betegnes dog i en lejekontrakt fra 1659 som: „einem neuen Heubergen". Det bevarede arkivmateriale giver også en forklaring på gavlens bogstavankre, A A H, der står for Adrian Albert Hauwert fra den nordhollandske by Medemblik. Her var han borgmester, og hans byggevirksomhed på Ejdersted fortæller om den nære kontakt, der har været mellem landene i det frisiske område på den tid. Hverken borgmesteren eller hans arvinger synes at have boet på gården, og i 1699 bliver den solgt af familien til en borger fra Tønning. I salgsdokumentet kaldes gården „die Rothe Löwen", et navn der var blevet til „Rothelau", da museet godt 250 år senere erhvervede den. Gården bliver i årenes løb adskillige gange solgt til nye familier, og den er i mange perioder beboet af forpagtere. Efter 2. verdenskrig var den en overgang benyttet til indkvartering af østtyske flygtninge, og i de sidste år på hjemstedet var den ubeboet.

Tiden havde sat sine spor på gården, men dens hovedkonstruktion og enkle form var bevaret. Ved dens genopførelse valgte man at udføre visse rekonstruktioner, så gården på museet fremtræder i en skikkelse, den menes at have haft omkring midten af forrige århundrede. Ydervæggene er opført af røde mursten. De var ved gårdens hjemtagning hvidkalkede, men står på museet igen uden kalkning, som de havde gjort tidligere. Murene har ingen syldsten, men er blot ført nogle skifter ned under jordoverfladen. Stuehusets østside og nordgavl er opført af munkesten, som måler ca. 27 x 13 x 7 cm, og det er disse mure, man har antaget for at være ældre end den daterede sydgavl, hvor der er brugt en stenstørrelse på ca. 24 x 11 x 5 cm. Munkestensmurene og sydgavlen var dog opmurede med samme slags skælkalk, og der var anvendt krydsforbandt med helstensafslutninger på alle vægge. Sammenfletningen mellem de store og små sten er

udført på østsiden. Sydgavlen, der afslutter stuelængen, som med sit eget tag bryder frem fra den store tagflade, er opbygget som en 1-stens mur med 1½-stens piller i undergavlen. Dens symmetriske udformning og overgavlens tre vandrette profilbånd, hvorover lemmen, blændingen og uglehullet er anbragt, er utvivlsomt præget af den hollandske bygherre. Stuehuset havde omkring århundredskiftet fået nye vinduer og døre, men ved nedtagningen i 1957 fandtes der flere bevarede false i murværket fra de ældre vinduer og spor af de gamle dørsteder, som har dannet grundlag for den rekonstruktion, der er udført. Vinduerne har grønmalede karme og hvide rammer, dørene er hvide.

Lo- og staldvæggene, som er 1½-stens mure af små sten, der måler ca. 20 x 10 x 5 cm, var på hjemstedet opmuret med ler i krydsforbandt, men var præget af talrige reparationer. Det lille murstensformat blev først almindeligt på Ejdersted i løbet af 1700-årene, og det viste sig da også ved nedtagningen, at de gamle murremme over staldmurene havde taphuller, der havde hørt til tidligere stolper i væggene. Lovæggens rem, der manglede udstemninger, synes at høre sammen med den ret høje, murede sydvæg, men en række store sten i brolægningen ud for loen kan tænkes at stamme fra en tidligere placering af en lavere lovæg. De oprindelige vægge har måske haft bulplanker mellem stolperne, som det kendes fra andre, nu forsvundne haubarge. Nordsidens rem lå urørt på sin gamle plads og viste med sine taphuller, at stolperne her havde stået lige ud for kostaldens gamle, bevarede båsestolper. Båse- og vægstolper har sandsynligvis været forbundet med det vandrette båsetømmer, som nu er ført ud gennem murværket og udenfor er fastholdt af store, lodrette trækiler. For at få en passende højde til loporten er et kort stykke af vestvæggen rykket ind, så den skærer sig op i tagfladen. Det er en løsning, der næsten ikke kendes på Ejdersted, men er almindeligt brugt i Holland. Porten og stalddøren er hvidkalkede.

Gårdens bærende konstruktion er udført af egetømmer, som måler ca. 30 x 30 cm i tværsnit på alle vigtige dele. De 8 m høje stolper står på store syldsten i hver sit hjørne af laden eller *firkanten*, som den normalt kaldes. De er opsat med lette hældninger indefter og parvis sammenholdt af bjælker med gennemstukne bjælketappe anbragt ca. 30 cm fra topenderne. Foroven bærer firkantstolperne to langsgående remme, der har udragende ender både mod vest og øst. Konstruktionen er stabiliseret i begge retninger med lange, let buede skråbånd fra stolperne til bjælker og remme. På de udragende remstykker, som er understøttet af skråbånd, er der anbragt kraftige bjælker, der sammen med remmene danner en vandret tømmerramme, som de store tagflader hviler på. Remmenes ender er forlænget ikke mindre end 4,50 m ud over stolperne for at nå ind til stuehusets midte, og de understøttende skråbånd er næsten 5 m lange. Denne voldsomme udkragning af den bærende konstruktion til den ene side er typisk for Ejdersted. Den er betinget af dielens placering mellem stuerne og firkanten og findes også i de yngre haubarge, hvor firkantkonstruktionen er af fyr og har dobbelte skråbånd. De øverste spær er forsynet med hanebånd og sadlet over de langsgående remme, mens de underste sidespær blot er spigret til murremmene forneden og foroven fæstnet til remmene med opragende topender ved siden af de øverste spær. Gratspærene er samlet med skrå bladsamlinger, og selve gavlspærene, hvoraf enkelte er gennemgående, understøttes af bjælkerne på de udragende remender. Stuehusets fremspringende sydende har sine egne hanebåndsspærfag. Her er gavlspærene af eg, mens de andre ligesom gårdens øvrige spær er af fyr. Taget er tækket med rør, og der er græstørvsmønninger af brede, flade tørv fastholdt af trænagler. Over firkantens midte findes et tagvindue med støbejernskarm.

I loftshøjde er der indstemmet bjælker mellem firkantstolperne. De bærer sammen med de skillevægsremme, der udgår fra firkanten, staldenes og stuehusets loftsbjælker, som alle er af fyr. Loen har intet loft. For ikke at svække stolperne for meget med de mange udstemninger er bjælkelagene anbragt i forskellige højder med den laveste loftshøjde i kostalden. Bjælkerne i de to stalde når ikke ud til ydervæggene, men hviler af på båsestolpernes remme, og de fleste af dem er bladet på siden af spærene. Stuehusbjælkerne understøttes af det langsgående hovedskillerum og hviler mod øst på selve muren. Her har de på undersiderne påsømmet korte, kraftige egeplanker, der har profilerede afslutninger ca. 50 cm inde i stuerne. Over bjælkerne ligger en egerem, som spærene står på. På remmens inderside er der udstemmet en not til loftsbræddernes fjer. Både bjælkeender og rem har oprindelig været plane med murens yderside.

Firkanten, det store laderum, hvor der er en fri højde på godt 13 m op til tagrygningen, har været beregnet til at huse det utærskede korn, men er senere blevet benyttet til opbevaring af hø. Den har lergulv og er kun adskilt fra loen med en lav plankevæg. Dielens alkoverække er med bræddevægge og skråt bræddeloft bygget ud i den, og mod stalden er der lukket med vægge af brede, vandrette brædder. I loen har man kunnet køre ind med afgrøderne, og tærskningen er foregået på det lerstampede gulv. Det tærskede korn er blevet båret op på stuehusloftet ad trappen ved siden af døren til dielen. Hestestalden har plads til fem heste. Båsene ved vestvæggen er beregnet til ungkreaturer, mens selve kostalden har båse til tolv malkekøer og

en tyr. Der er murstensgulve af små sten på kant i begge staldene.

I stuehuset var dielen ved gårdens hjemtagning opdelt i tre rum. Der var i nordenden indrettet en lille stue, som kunne opvarmes, og mod syd var der adskilt en forstue. Dielens midterste del, der kun fik lys gennem glasruder i væggen mod forstuen, var smallere, idet køkken og dørns var blevet udvidet. Ved opførelsen på museet blev de nye delinger sløjfet, og dielen blev genskabt i sin gamle bredde. Den blev dog ikke udført gennemgående, idet den nordlige del, der anvendes som bryggers, blev skilt fra i overensstemmelse med spor, der var iagttaget ved gårdens nedtagning og svarende til udformningen på andre haubarge. Den gennemgående diele syntes at høre sammen med stuehusets ældste grundplan, hvor der i stedet for det nuværende køkken og dørns havde været én stor stue i midten med den nuværende pisel til den ene side og et kammer mod nord på den plads, hvor der nu er spisekammer med kælder under. Kammeret havde som de to andre rum indgang fra dielen. Der blev ikke fundet spor af den ældste skorsten, men den menes at have haft åbningen ud mod dielen.

Dielevæggene har som de oprindelige skillevægge i stuehuset forenklet bindingsværk med stor afstand mellem stolperne og udmuring med munkesten. I dielens forreste del er selve murværket hvidkalket, men der er malet en sort sokkel. Vægtømmer og loft er sortmalet, alkoveforsiden er brun med røde farvestænk, og stuedørene er røde. Gårdens karle har sovet i alkoverne, og langbordet, der er placeret ud for dem, har i sommerhalvåret været den daglige spiseplads for gårdens beboere. Pigerne har deres alkove i dielens bageste del, hvor væggene er hvide og træværket rødmalet. Der er flisegulv i hele dielen. Gårdens dagligstue, *dørns*, og storstue, *pisel*, har hvidskurede bræddegulve, og begge stuer har sortmalede lofter. I dørnset, der bortset fra køkkenet er det eneste rum, som kan opvarmes, er der flisebeklædte vægge, og alkoven har dekorative udskæringer med broget bemaling. Døren og vinduerne er grønmalede. Piselen har hvidkalkede vægge med sort sokkel. Skillevæggenes bindingsværksstolper har tidligere været sorte, men er nu overkalkede. Rummets dør og vinduer er røde. Som eneste udsmykning er der malet en rød indramning på væggen omkring vinduerne og en tilsvarende rød bort på overvæggen langs loftets bjælker og brædder. Køkkenet har flisegulv, kalkede vægge og rødmalet træværk. Den store, åbne skorsten har gule og grønne, blyglaserede fliser på sine vanger. Under ildstedsbænken findes en bagerovn, og ud for den er der en lem i gulvet over en lille fordybning, man træder ned i, når ovnen skal betjenes. Fra køkkenet er der nedgang til den ret sent indrettede, overhvælvede kælder og trappe op til spisekammeret. Begge rum har røde murstensgulve og hvidkalkede vægge. Der er rødmalet træværk i spisekammeret.

På museet har man søgt at give gården de rette omgivelser, selv om man må savne det vidtstrakte marsklandskab. Haubargen ligger igen på sit varf omgivet af kanaler, og man må igennem de karakteristiske led på overgangene for at komme ind til den. På marken nord for gården flokkes studene om kløpælen, og som nabo mod vest har haubargen fået gården fra Sønder Sejerslev, der svarer til de gårde, den afløste ved sin indtrængen på Ejdersted for snart 400 år siden.

33 · Gård fra Sønder Sejerslev, Sønderjylland

TAVLE XXI

A Sydside
B Østside
C Snit i køkken
D Tværsnit i kostald og lade
E Længdesnit i lade

1 *Kostald*
2 *Hestestald*
3 *Hakkelsesrum*
4 *Lokum*
5 *Forstue*
6 *Spisekammer*
7 *Køkken*
8 *Kønnedørns*
9 *Dørns*
10 *Mellemstue*
11 *Pisel*
12 *Kammer*
13 *Kammer*
14 *Ølkammer*
15 *Bryggers*
16 *Rullestue*
17 *Folkestue*
18 *Kælder*
19 *Pigekammer*
20 *Karlekammer*
21 *Selekammer*
22 *Kostald*
23 *Svinesti*
24 *Vognport*
25 *Lade*
26 *Fåresti*
27 *Gårdsplads*

Sønder Sejerslev ligger i Emmerlev sogn nord for Højer, hvor landet begynder at hæve sig over den flade marsk. Gården, der erhvervedes af Frilandsmuseet i 1962, havde oprindelig været arvefæstegård under Schackenborg Gods, og der hørte 80 tdr. land agerjord til den og ca. 60 tdr. land marskjord. På museet, hvor den stod genopført i 1971, repræsenterer den sammen med den store marskgård fra Ejdersted, Rømøgården og den lille knipleskole fra Nørre Sejerslev byggeskikken i det gamle Vestslesvig.

I denne landsdel er det de grundmurede bygninger, der har været helt dominerende i mange år. Påvirkningen kom sydfra, fra Holland, og allerede i 1600-årene begyndte man i de skovløse marskområder at bygge huse med tegl. Først skiftedes de lerklinede tavl eller væggenes bulplanker ud med mursten, senere skalmurede man husene, så bindingsværket blev skjult, og inden 1800 var det almindeligt, at nye huse blev opført med grundmurede ydervægge. De mørkerøde klægsten blev brændt af bønderne selv eller på små teglværker, og de kunne variere i størrelse fra store, munkestensagtige formater til små 8"-sten eller endnu mindre. Stenene var vejrbestandige, og mens man i andre egne af landet ofte gik over til at kalke de grundmurede huse, fik murene her lov til at vise deres smukke farvespil helt op til vore dage.

Vestslesvigs gårde kan variere i form og længeantal, men ser man bort fra haubargene på Ejdersted, som er en indvandret, hollandsk type, har de gamle dansk-frisiske gårde i området alle en meget lang hovedlænge, hvor der er stuehus i den ene halvdel og stald i den anden. De øvrige længer kan være sammenbygget på forskellig vis med hovedlængen, men dette langhus danner altid grundstammen i gårdanlæggene og synes at være en direkte efterkommer af jernalderhuset, der rummede bolig og stald under samme tag på lignende måde.

I museets gård ligger hovedlængen, som det er normalt, med sine gavle mod øst og vest og med stuevinduerne vendende mod syd. En bryggersbygning skyder sig ud fra stuehusets nordside, og laden, der rummer en nyere studestald i vestenden, ligger parallelt med stalden og er forbundet med den med to korte mellembygninger. Herved dannes der en ganske lille, indesluttet gårdsplads. Denne ejendommelige grundplan er ikke oprindelig, men opstået ved forskellige ombygninger.

Gården var enklere udformet i sine første år. Bryggersbygningen fandtes ikke, og stalden, der var kortere, havde sin østgavl i flugt med den vestlige mellembygnings østvæg. Også laden var dengang kortere, og der var portåbning både i dens nord- og sydside, så den blev delt i to lige store halvdele af en gennemkørsel. De tre længer: stue- og staldlængen, mellembygningen og laden dannede en ⌐ formet grundplan. Gårdens voksende kvæghold gjorde det nødvendigt at udvide stalden mod øst i flere omgange, og laden måtte også udvides. Med opførelsen af den østlige mellembygning lukkede længerne sig helt om den lille gårdsplads, og samtidig voksede bryggersbygningen frem på stuehuset, så der mod nord dannedes en større, halvåben gårdsplads.

Sideløbende med denne udvikling ændredes gårdens ydervægge fra bul- eller bindingsværksvægge til grundmur. De gamle tagremme med taphuller til stolper blev bevaret de fleste steder, og bjælkerne blev stadig holdt på plads af stolpetappene, selv om stolperne var skåret væk. Spor af bladede eller tappede skråbånd kan endnu iagttages på bjælker i stuehus og stald. I staldens nordvæg ved den lille gårdsplads blev selve stolperne stående delvis indmurede i den nye væg. Det var bulstolper med noter i siderne, men taphuller til løsholter viste, at væggen måtte være blevet ændret til en almindelig bindingsværksvæg med murede tavl, inden den

blev grundmuret. Sandsynligvis har det meste af gården haft bulvægge. Der var sikre spor på undersiden af remmen i stuehusets sydside, og ladens væg mod den lille gårdsplads og de første fag øst for ladeporten havde endnu bulplanker af fyr mellem stolperne, da museet overtog gården. Resten af nordsidens bulvæg er rekonstrueret, da der på dette sted var udbygget en nyere lade, som ikke blev hjemtaget.

Udviklingen af gården må have strakt sig over en lang årrække. Den er tilsyneladende begyndt i 1600-årene, og årstallene 1779 og 1823 på de to østgavle synes at markere dens afslutning. Der er dog også efter den tid udført mindre ændringer og reparationer både ude og inde. Vi ved for eksempel fra skriftlige kilder, at stalden blev ommuret i 1859, og i 1874 meddeler degnen fra Emmerlev i den såkaldte sognekrønike at: „I Mikkel Sørensen Klausens gård i Sønder Sejerslev er Vaaningsleiligheden bleven ganske omdannet og bekvemmere indrettet". På museet er gården genopført, som den så ud i den første snes år efter denne nyindretning, og man har kunnet støtte sig til en beskrivelse af gården, der findes i en brandtaksation, som blev udført i anledning af ændringen i 1874.

Gårdens ydermure står normalt på syldstenene fra de oprindelige vægge, men enkelte steder er der murede fundamenter. Det meste af murværket er opført af klægsten, hvoraf de største måler 27 x 13 x 8 cm. Til yngre mure er der anvendt en stenstørrelse på 24 x 12 x 6 cm, og til de to gavlkviste samt til gesimserne og de buede stik over døre og vinduer er der brugt små sten på 20 x 10 x 5 cm eller endnu mindre. Væggene er opmurede i krydsforbandt med helstensafslutninger ved hjørnerne, men med tilfældige afslutninger ved vinduerne. Fugernes optrækning med hvidtekalk er sandsynligvis en tradition fra behandlingen af de oprindelige mure, der udelukkende var murede med ler, som måtte beskyttes mod vejrliget. Ud over fugerne er kun det nederste skifte i gesimserne og undersiderne af dørenes murbuer hvidkalkede. Hoveddøren på sydsiden er en dobbelt fyldingsdør, som er malet i rødbrune farver, og over den er der et buet vindue med sprosser, der danner bogstaverne S M. Stuehusets vinduer, der er forholdsvis nye, og staldens jernvinduer fra ombygningen i 1859 er hvidmalede. Også stalddørene, ladens porte og alle gavllemmene er hvide, hvorimod stuehusets døre mod den store gårdsplads er blågrønne. Ladevæggen ved den lille gårdsplads er tjæret, mens bulvæggen på ladens nordside har en rødbrun farve.

Tagspærene, der foroven er samlede med slidstappe, er forneden anbragt i udstemmede taphuller i bjælkernes oversider. Hanebåndene er bladet på siden af spærene. I stuehuset er en del af de gamle bjælker og spær af eg, men bortset fra nogle enkelte egebjælker i stalden er der ellers kun anvendt fyr. I laden bæres taget af en højremskonstruktion, hvor bjælker og hovedspær er anbragt på meget kraftige fyrretræsremme, der hviler på indvendige, fritstående stolperækker i begge sider af laden. Konstruktionen er sikret med korte skråbånd mellem stolper og remme, og mellem stolper og bjælker er der enkelte eller dobbelte skråbånd. Fra højremmene går der stikspær ud til de lavere ydervægge. De ældste højremsstolper er af eg og må være af anselig alder, mens de øvrige stolper og resten af højremskonstruktionens tømmer, som er af fyr, synes at være udskiftet ved forskellige ombygninger. Som underlag for stråtaget er der på alle gårdens længer finske lægter, og som tækkemateriale er der anvendt tagrør. På rygningen er der mønningstørv med trekantet tværsnit, og ved de afvalmede gavle store, flade, halvcirkulære græstørv.

I stuehuset er de ældre skillevægge, som det er normalt i Sønderjylland, udført af lodretstillede, profilerede brædder, der danner panelvægge, hvori døre og alkoveforsider indgår som naturlige led. Husets nyere skillevægge er murede, og de findes i østenden og bryggersbygningen, som begge er præget af ombygningen fra 1874. Ved husets nedtagning i 1962 kunne der flere steder iagttages spor fra den ældre planudformning. Udstemninger i den gamle rem over den nordlige forstuedør viste, at den nuværende dør var den 3. udgave af dør på stedet, og det må derfor antages, at den gennemgående forstue, der oprindelig har været bredere, er meget gammel på dette sted. Sådanne forstuer, der adskiller beboelsen fra stalden, var tidligere almindelige på alle gamle gårde i området. Lige vest for forstuen havde der været en stue på 3 fag i hele husets bredde. Den havde haft en åben skorsten placeret midt på vestvæggen og en alkove i sydvesthjørnet, og synes at have været et kombineret køkken og opholdsrum. Mellem skorstenen og alkoven var der en dør til husets vestende, hvis rumfordeling i mange år må have svaret til den, der nu kan ses på museet. Ved nyindretningen i 1874 blev den gamle stue opdelt i køkken, *dørns* (dagligstue) og *kønnedørns* (stadsstue). Den lukkede skorsten blev opført, køkkenet fik komfur, og der blev opsat en fajance-kakkelovn i væggen mellem de to stuer. Samtidig blev forstuen delt, og den nye dobbeltdør mod syd afløste en simplere dør. I alle boligens rum er ydervæggene efter egnens sædvane beklædt med fliser. De er udekorerede i piselen og de to kamre, men de tre stuer har hver sin type dekorerede fliser. Væggene er tapetserede i kønnedørns, der er egetræsådret træværk i dørns, mens de øvrige stuer og kamre har den gammeldags maling af vægge og lofter, hvor hvert rum har sin egen farve. Som eneste dekoration er der malet en lille silhouet af en blomst på dørene. Ved ombygningen af bryg-

gerset blev en stor, åben skorsten med bagerovn, der havde været placeret midt i bygningen, fjernet og den nuværende skorsten opført uden bagerovn, da man ikke længere bagte sit brød selv på gården.

I stalden er der med dens udvidelse ind i laden plads til 40-50 køer og stude. Hestene har deres båse nærmest ved forstuen, og i denne ende af stalden har karlekammeret sikkert været, før det blev rykket ud i mellembygningen ved staldens udvidelse. Fra pumpen syd for stalddøren kan vandet ved hjælp af en trærende ledes ind til et muret vandtrug lige inden for døren. Vand til husholdningsbrug fik man fra pumpen på gårdspladsen. I laden blev kornet både opbevaret og tærsket, og den måtte desuden fungere som vognport, redskabsskur og tørverum. Det var da heller ikke ualmindeligt, at en del af høsten måtte sættes i hæs uden for gården, inden det blev tærsket. Gårdens store have ligger sydvest for stuehuset, og på havens vestside findes en blegeplads.

34 · Knipleskole fra Nørre Sejerslev, Sønderjylland

TAVLE XXI

A Nordside
B Østgavl
C Snit i køkken og dørns

1 *Pisel*
2 *Kniplestue*
3 *Dørns*
4 *Køkken*
5 *Forstue*
6 *Stald*
7 *Forstue*
8 *Køkken*
9 *Stue*
10 *Spisekammer*

Det lille, jordløse husmandshus, der i en årrække havde fungeret som knipleskole, erhvervedes 1965 fra samme sogn som den store gård fra Sønder Sejerslev og stod genopført på Frilandsmuseet i 1972. Huset og gården er anbragt som naboer og er begge udstyret og indrettet, som de havde været i sidste halvdel af forrige århundrede, så man kan drage direkte sammenligninger mellem de to miljøer.

Huset er som gården præget af egnens byggeskik. Her er brugt den samme slags mørkerøde mursten, og man finder mange af de samme detaljer i murværket. Stråtaget er også her afvalmet ved gavlene, og den pyntelige gavlkvist over hoveddøren mangler ikke. Husdybden og højden til tagryggen svarer stort set til forholdene på gårdens hovedlænge, men gårdlængen er tre gange så lang som huset, og mens gårdens samlede areal er på 650 m² er husets kun på 95 m². Da huset foruden to beboelser og en stald også rummer en arbejdsplads for en halv snes småpiger, er det forståeligt, at pladsen er hårdt udnyttet.

Vi ved ikke med sikkerhed, hvornår huset er bygget, men det må antages at være sket omkring midten af 1700-årene. De grundmurede huse var på den tid almindelige på egnen, og huset synes i modsætning til gården fra Sønder Sejerslev fra første færd at være bygget med murede vægge. Ved nedtagningen af det i 1965 viste det sig ganske vist, at murremmen også i dette hus havde taphuller med oversavede stolpetappe, og enkelte af bjælkerne havde taphuller til skråbånd. Der var dog kun stolpetappe ved hver anden bjælke; de øvrige bjælker blev holdt på plads af en lille tap, der var indstemmet i remmens overside. Da det næppe kan tænkes, at huset har været et bindingsværkshus med en stolpeafstand på 3,50 m, synes forklaringen at være den, at husets bygmester er startet med at opføre et forenklet bindingsværksskelet sikret med de nødvendige skråbånd, inden ydervæggene blev muret op. Muligvis har spærene været rejst og taget lagt på, før mureren begyndte sit arbejde, og han har kunnet gå frem på samme måde, som han var vant til ved grundmuring af sognets gamle bul- eller bindingsværksbygninger. Da murene ikke blev opmuret med mørtel, men med ler, kunne det også være gavnligt straks at have det nye murværk under tag. De indmurede stolper rådnede med tiden, og resterne af dem var forlængst skåret væk, da museet erhvervede huset, men efter dets genopførelse på museet, hvor man havde prøvet at arbejde efter den beskrevne fremgangsmåde, fik de friske stolper og skråbånd lov til at blive på plads i de gamle taphuller.

Husets ydervægge er opmurede på et fundament af kløvede kampesten, og der er til det meste af murværket brugt røde, munkestensagtige klægsten, hvis mål er ret varierende. Ligesom på gården er der anvendt mindre sten i overgavlene og helt små sten i de murede stik og til gavlkvisten. Der er muret med krydsforbandt, og alle fuger er trukket op med hvidtekalk. Under tagskægget er muren ført op uden gesims. Døre, vinduer og lemme er hvidmalede. Tagspærene, der er tappede i bjælkernes overside, er samlede med slidstappe i kippen og har bladede hanebånd. Taget er tækket med rør, og der er græstørvsmønning.

I husets indre er den brede rem, som kun hviler med lidt over halvdelen af sin liggeflade på muren, synlig i stuerne, hvor den springer frem foran vinduerne, der er anbragt lige under den. Over den er der enten lukket med murværk eller med skråtstillede brædder, der spænder ud imellem bjælkerne. Så godt som alle skillevægge er murede, men de sammenhængende alkove- og skabspartier kan give en ide om de lette panelvægge, der efter alt at dømme har adskilt rummene i husets første år. Ved de ændringer, de skiftende beboere har udført, er gamle materialer blevet genanvendt både ude og inde. Noget har blot skiftet plads i huset, men der synes også at være erhvervet fremmede bygningsdele. I opholdsstuerne er lofter og andet træværk blåmalet, mens de øvrige rum har røde farver. Alle murede vægge i huset er hvidkalkede.

Da museet overtog Knipleskolen var aftægtslejligheden ikke længere i brug, og der havde i mange år kun været stald og lade i denne del af huset, som var blevet udvidet med et ekstra fag. Vangerne fra den åbne skorsten havde dog fået lov til

at blive stående i laden sammen med spisekammer- og alkovevæggen, og de tidligere skillevægge aftegnede sig på de bevarede, gamle loftsbrædder. Da yderligere det meste af syldstensrækken fra den oprindelige vestgavl og det brolagte fortov uden for gavlen var bevaret under ladegulvet, fandtes det forsvarligt at rekonstruere den ældre udformning af husets vestende ved genopførelsen på museet. Rester af et kampestensfundament fra en stor skorsten eller bagerovn, der blev fundet under aftægtsboligens skorsten og dens nærmeste omgivelser, viste, at der havde været en endnu ældre udformning, men det var ikke muligt at finde frem til den grundplan, der havde hørt sammen med de afdækkede fundamentrester.

I husets østende viste bemalingen på bjælker og loftsbrædder, at længdeskillevæggen ikke var oprindelig. Her synes der så sent som i midten af forrige århundrede at have været en kniplestue i hele husets bredde. Fra arkiverne ved vi, at huset i 1852 blev overtaget af et ægtepar, hvor konen, Anna Helene Trøjborg, blev leder af knipleskolen. Den havde på det tidspunkt endnu mange elever og finansieredes af kniplingskræmmer Wulff fra Brede, ca. 10 km nordøst for Nørre Sejerslev. Knipleriet var imidlertid i tilbagegang, og omkring 1860 var elevtallet stærkt formindsket, og kniplingskræmmeren havde trukket sig tilbage. Det er sandsynligt, at kniplestuen blev delt på dette tidspunkt. 1865 fik huset en ny ejer, Casper Mikkelsen, og ægteparret Trøjborg rykkede ud i aftægtsboligen. Her blev „Lene Knippelskone", der levede længst, boende til 1893, og efter hendes død omdannedes den lille lejlighed til lade samtidig med, at Casper Mikkelsen byggede det nye fag til. Husets sidste ejer blev hans ugifte datter, „Stine Caspers", som boede alene i det gammeldags hus i næsten halvtreds år.

På museet er huset indrettet, som det kan have været kort efter 1870. Det ligger på landsbyens gadejord, og det meste af den smule jord, der hører til det, optages af haven med brønden syd for huset. I den største af husets to boliger er køkkenet det daglige opholdsrum med langbord og bænke ved vinduesvæggen og med bagerovnen under arnebænken i den åbne skorsten. Dagligstuen, *dørnset*, er et finere rum, der kan opvarmes med en kakkelovn, men normalt kun er blevet benyttet om natten, når man sov i de to alkover på vestvæggen. I storstuen, *piselen*, der her nærmest er et kammer, er gemmemøblerne anbragt. Stalden har plads til en enkelt ko, og i den lave udbygning kan der være et par grise. I aftægtsboligen er lys- og pladsforholdene ved forstue og køkken meget dårlige, men opholdsstuen er efter omstændighederne velindrettet. Der er spisekammer og alkove på østvæggen, bordplads mod syd ved vinduerne, og stuen kan opvarmes med en bilæggerovn. Man må forestille sig, at den beboes af den forhenværende leder af knipleskolen, der lever som enke og stadig har mulighed for at benytte den formindskede kniplestue i husets nordøsthjørne. I den er der plads til 8-10 små kniplepiger.

35 · Gård fra Rømø, Sønderjylland

TAVLE XXII

A	Vestside	D	Snit i køkken og sønderdørns
B	Nordgavl		
C	Tværsnit i lade	E	Sydside

1	*Ligstue*	10	*Køkken*
2	*Kammer*	11	*Spisekammer*
3	*Kældertrappe*	12	*Forstue*
4	*Kammer*	13	*Bryggers*
5	*Pisel*	14	*Mælkekammer*
6	*Mellemkammer*	15	*Kostald*
7	*Sønderdørns*	16	*Kvie- og hestestald*
8	*Karlekammer*	17	*Lo*
9	*Nørredørns*	18	*Lade*

Gården blev erhvervet af Frilandsmuseet i 1935 omtrent samtidig med, at museet fik sit daværende areal fordoblet. Den nye del af museumsparken åbnedes for publikum i 1940, og her kunne man se den genopførte Rømøgård, der var placeret langt fra den gamle, tætbebyggede del af museet. Den var flyttet efter forbedrede metoder, som havde bevaret gårdens individuelle træk, og den frie beliggenhed, den havde fået, gjorde det muligt at antyde de omgivelser, den havde haft på hjemstedet. Disse ændrede principper har siden dannet grundlag for museets bygningsflytninger.

Rømøs gamle bebyggelse lå langs øens østkyst på den smalle stribe eng- og agerland, der blev tilbage efter de store sandflugter, som hærgede Rømø omkring år 1700. De små landsbyer lå i læ af det sammenhængende klitareal, der fra nord til syd strækker sig i hele øens længde. Mellem byerne gik der kun en smal, sandet vej, og før Rømø fik sin dæmning, kunne forbindelsen til fastlandet kun opretholdes med mindre skibe, og sejladsen var ofte generet af det kraftige tidevand. Det kan virke overraskende, at gårdene på denne fattige vesterhavsø var velbyggede og kunne være rigt udstyrede, men baggrunden for velstanden var ikke landbruget, men øboernes indtægter som søfolk. På Rømø havde man allerede fra gammel tid den ordning, at kvinderne passede gårdenes drift, mens mændene stod til søs. Oprindelig sejlede man for Ribes velhavende købmænd, men senere blev det almindeligt at tage hyre på tyske og især hollandske skibe. Mange rømøboere blev skibsførere, og de såkaldte „kommandører", der var kaptajner på hvalfangerskibe, havde store indtægter. Hvalfangsten, der foregik ved Grønland, havde en af sine bedste perioder fra omkring midten af 1700-årene, og de ældste af de bevarede gårde på Rømø stammer fra den tid. I 1770erne fandtes der ikke mindre end 40 kommandører på øen, og det er derfor ikke så mærkeligt, at flere af de gamle gårde kaldes for kommandørgårde. Det gælder således både Frilandsmuseets flyttede gård fra Toftum og Nationalmuseets kommandørgård, der er bevaret på sit hjemsted i den samme landsby.

Mens Nationalmuseets gård med sin meget særprægede udformning adskiller sig fra de øvrige gårde, er gården på Frilandsmuseet en typisk repræsentant for øen. Dens røde, grundmurede længer danner en T-formet grundplan med en vestlænge, som ligger langs vejen og rummer stald og lade, og en stuelænge, der i læ af den skyder sig ud mod øst. Hovedindgangen er fra syd i hjørnet mellem de to længer, hvor døren fører ind til en gennemgående forstue, som adskiller stuehuset fra udhuslængen. Mange gamle rømøgårde har en lignende udformning, men der findes også gårde, hvor grundplanen er L-formet. På museets gård er der et brolagt, indhegnet indgangsparti, hvor gårdens brønd er placeret. Mod syd er der en åbning i hegnet mellem to dekorative sandstensstøtter, og mod gårdens have har lægtehegnet stolper af hvalknogler. Den beskedne have langs stuehusets sydside er skærmet af tørvediger.

På stuehusets østgavl danner murankrene årstallet 1862, men det må stamme fra en ommuring af gavlen. Stuehuset er i virkeligheden langt ældre og har sammen med den ældste del af stalden, der ligger i forlængelse af det, udgjort den oprindelige gård, som kun bestod af én længe. Et vægstykke på stuehusets nordside med bevarede egestolper tyder på, at denne længe kan have været bygget med bindingsværk; ellers har vi ikke meget kendskab til dens oprindelige udformning. Til længens vestende er der senere bygget to tværlænger, den ene mod nord og den anden mod syd. Længerne har gavlankre med årstallene 1773 og 1793, men de to tilbygninger, der ligesom stuehuset har bevarede bindingsværksstolper i nogle af sine vægge, kan være ældre end de murede gavle.

Vi kender en del til gårdens beboere fra den periode, da gården fik det udseende, den nu har. Michel Hansen, der i 1762 overtog gården efter sin svigerfar, har i 1767 opstillet de to indgangsstøtter. På den ene af dem har han ladet sig selv, sin kone

og sin søn afbilde og fortæller, hvornår han er blevet født og gift. På den anden sten kan læses, at hans kone, Anna Peders, er født i huset i 1722, og at sønnen Peder Michelsen, er født i 1750. I sønderdørns på gården findes et ur, som har samme bemaling som rummet. Her er Michel Hansens og Anna Michels' navne indgraveret på selve urskiven, og på den lille, runde plade over den findes årstallet 1750 samt navnene Peder Jørgensen og Karen Peders. Det må være Annas fader og moder, der har været de første ejere af gårdens ur. Peder Michelsen, der har mellemnavnet Jørgen, overtog gården i 1775 samtidig med, at hans forældre gik på aftægt. Om ham ved vi, at han var en driftig mand, der blev kaptajn og ved sin død i 1816 efterlod sig en pæn formue. Gården blev bevaret i hans slægts besiddelse, til få år før museet erhvervede den, og i de nedgangstider, der fulgte efter de gode år, fik den lov til at blive stående næsten uændret i den skikkelse, kaptajnen, hans fader og bedstefader havde givet den.

Det bevarede bindingsværk på stuelængens nordside har de sorttjærede egestolper stående direkte på syldstenene. Der er intet fyldtømmer, men taphuller i stolper og rem tyder på, at der tidligere har været både løsholter og dokker. Enkelte steder er der spor efter skråbåndsforbindelse mellem stolpe og bjælke. Mellem stolperne er der udmuret med større eller mindre, røde mursten af lignende art, som er anvendt i de grundmurede vægge. Nordsidens murværk er udført som en 1-stens mur muret i krydsforbandt med en stenstørrelse på ca. 18,5 x 9 x 4 cm. I fugerne er der mørtel med skælkalk lavet af strandskaller. Muren står på en muret, fremspringende sokkel af større sten, som måler ca. 25 x 12 x 7 cm. Der er ingen gesimsafslutning foroven, men murede helstensstik over kammervinduet og de to ret sene jernvinduer til kælderen. Østgavlen, der som nævnt er ommuret i 1862, er muret af samme slags sten, men soklen har en aftrappet overside udført af de små sten. Gavlen svarer ellers i sin opbygning til de to tilbygningers gavle med halvmåneformede vinduesåbninger i overgavlen og gesimser med et rulskifte mellem to løberskifter.

På sydsiden er den fremspringende sokkel af de store sten foroven afsluttet af et løberskifte med afrundet forkant. Selve væggen er en 1½-stens mur af de små sten. Her er der ingen stik over vinduerne, men muren afsluttes foroven af en fremspringende gesims på tre skifter, hvor det nederste løberskifte har afrundet underkant. Over hoveddøren er der en kurvehanksbue muret i ½ stens højde med et afrundet fladskifte over. Der er synlig kampestenssyld under det meste af soklen, men husets østende, der synes at være senere tilbygget, er opmuret direkte på jorden. Den manglende fundering har medført sætninger i murværket og har sandsynligvis været årsag til gavlens ommuring. Uregelmæssigheder i murværket ved hoveddøren og et lodret skel i soklen øst for den tyder på en flytning af døren, der tidligere må have været placeret mere direkte over for de to indgangsstøtter. De fleste af sydsidens vinduer er samtidige med grundmuringen og har meget brede karme med skrå sider. Flere af dem viser spor efter de oprindelige blysprosser. Alle gårdens vinduer, døre og porte er udvendigt malede med en blågrøn farve.

Husets tagværk er af fyr. Bjælkerne, der er anbragt over remmen, er enten kæmmet over bindingsværksstolpernes tappe, der stikker igennem remmen, eller over blinde tappe anbragt i remmens overside. Spærene står med en tap i udstemninger i bjælken og er i kippen bladet sammen uden krydsende ender. Kun et enkelt sted findes et gammelt, højtsiddende hanebånd bladet og naglet på spærene. De øvrige spær har lavtsiddende, nyere hanebånd, der er fastgjort med søm. Stuelængens bjælkelag og spær fortsætter ud over den gamle del af stalden, og længens tag afsluttes med en halvvalmet gavl, der bryder frem gennem gårdens vestlige tagflade. Til stråtaget er der på hele gården brugt rør, og på mønningen er der græstørv. Ved tækningen er der efter sædvane på Rømø anvendt ekstra tækkemateriale halvvejs oppe på taget, så tagfladerne får en let krumning. Murværket i stuelængens vestgavl er i plan med tilbygningernes mure, men markerer sig med sin overgavl og ved uregelmæssigheder i soklen, hvis øverste skifter er muret med de små sten. Gavlen er uden gesimser, og overgavlens skrå sider afsluttes blot med et løberskifte.

I stuehusets indre er alle skillevægge af træ bortset fra den murede væg mellem køkken og sønderdørns. Væggene er udført med flere typer panelbrædder, der ligesom døre og alkovesider er af forskellig alder. Der er bræddegulve overalt, og mange steder er skillevæggenes fodtømmer anbragt oven på gulvbrædderne. De mange ændringer af husets indretning kan tænkes at være udført i forbindelse med flytningen af indgangsdøren og udvidelsen af huset mod øst. Det lidt sammenstykkede snedkerarbejde er camoufleret ved hjælp af den brogede bemaling af vægge og lofter, der giver hvert rum sit særpræg. Kun forstue og køkken, der er rødmalede, er uden ekstra udsmykning. Alle øvrige rum er næsten overdådigt dekorerede, og hvor ydervæggene ikke har paneler, er de beklædt med fajancefliser med forskellige motiver og farver. Ved ombygningerne er der fremkommet små sengekamre, der tjener som gennemgangsrum, samt ægtefællernes ejendommelige alkove med døre til to sider, men ellers er husets deling ved hjælp af længdeskillevægge i to rækker stuer og kamre typisk for egnen.

Køkkenets åbne skorsten er længens eneste ildsted, og herfra kan de to opholdsstuer, nørre- og

sønderdørns, opvarmes med bilæggerovne. *Nørredørns* var det daglige opholdsrum om sommeren. Dets panelvægge har en marmorering i grønne og blålige farver. *Sønderdørns* har blå fliser med landskabsmotiver på både ydervæggen og væggen mod køkkenet, hvor uret er indbygget. Stuens farve er mørkegrøn med røde stafferinger, og på fyldingerne er der malet blomsterranker. Trods de besværlige adgangsforhold er det den stue, gårdens gæster er blevet budt ind i. Ellers blev den kun benyttet i de kolde vintermåneder. De to store stuer i husets østende, piselen og ligstuen, der ikke kan opvarmes, har et vist fælles præg. Sydvæggenes fyldingspaneler har blåmalet rammetræ og røde fyldinger med et væld af blomsterdekorationer. Skillevæggenes lodrette panelbrædder har samme røde farve og blomster på de tilbageliggende partier, mens den blå farve findes på de fremspringende brædder. Tværskillevæggenes blå brædder er yderligere forsynet med sprælske rocailler i en mørkere blå farve. De blå lofter i begge stuer har store, sikkert malede rokokodekorationer i hvide og blålige farvetoner. *Piselen* har haft de sædvanlige storstuefunktioner, men den faste slagbænk under de to vestligste vinduer kan tyde på, at der her før ombygningen har været en opholdsstue med den gammeldags bordplacering ved sydvæggen. Øst for denne stue har den oprindelige pisel i det kortere hus befundet sig. *Ligstuen* er en ekstra storstue, der er kommet til ved udvidelsen. Jernstængerne for stuens gamle vinduer understreger, at det var her, man gemte sine kostbarheder, og navnet hentyder til, at den blev taget i brug ved dødsfald. De små kamre, der kan minde om kahytter, har hver sin karakteristiske bemaling. Det maritime præg kommer i særlig grad frem i kammeret nord for piselen. Her har man som på et skib økonomiseret med pladsen ved at lade det skabsagtige aflukke i sydøsthjørnet rumme både lofts- og kældertrappe på mindre end én kvadratmeter. Dette kammer er rødmalet og har gule fyldinger med brunlige rocailler. Maling og dekorering af samtlige rum må være udført før 1800, hvilket understreger, at der siden da intet væsentligt er ændret i huset. Mod vest adskiller den gennemgående forstue, som har flisegulv, staldenden fra beboelsen. I den gamle stald er der brolægning, men grebningen er af træ, og i kobåsene er der brædde- og tørvegulv. Stalden har plads til både heste, køer og kalve.

Den nordlige tilbygnings østside er en bindingsværksvæg, som svarer til det bevarede parti på stuehusets nordside. Flere af stolperne har indvendige skråbånd til bjælkerne, og ved nordøsthjørnet er der skråbånd mellem stolpe og rem. Vestsiden er en 1-stens mur af de små sten med sokkel af de større sten uden synlige syldsten. Remmen er nyere, og der er kun bladet et par stolper af halvtømmer på dens inderside. I væggen er der her som mange steder i tilbygningernes mure små lysåbninger, *kukgaffer*, med buet overside. Gavlens murværk svarer til vestsidens og dens overgavl til gårdens øst- og sydgavl. Tagkonstruktionen svarer til stuehusets, men her har alle spærpar gamle, højtsiddende hanebånd foruden de nyere, lavtsiddende. Udbygningen rummer en stald til ungkvæget og gårdens bryggers, der har åben skorsten med tilhørende bageovn. Bryggerset må antages at være flyttet ud fra en plads mellem stuehus og stald i den gamle stuelænge.

Den sydlige tilbygning, der rummer lo og lade, har kun grundmurede ydervægge. Østsiden har ingen synlige syldsten, men 1½-stens mur med sokkel og gesims svarende til stuehusets sydvæg. Vestsiden og sydgavlen har kampestenssyld, men ellers murværk som den nordlige udbygning. På vestsiden afsluttes muren dog foroven af den gamle rem, der er i plan med murens yderside. Der er ingen bindingsværksstolper tappet i remmen, men enkelte gamle, halvt indmurede stolper i laden står med deres tappe sømmet til remmens inderside. De er anbragt de steder, hvor der ikke er bjælker. Her er spærene tappet i en kort bjælkestump, som hviler på remmen og er fastholdt af et skråbånd, der forbinder stolpen med spæret. Noget lignende gør sig gældende mod øst, men her er stolperne på plads under remmen. Både på øst- og vestsiden er portstolperne som det eneste af gårdens udvendige træværk rødmalede. Indvendigt er stolperne forbundet med nyere skråbånd til bjælkerne. De kraftigste af ladebjælkerne er kæmmet over selve remmen. En enkelt af dem er understøttet på midten af en stolpe med to skråbånd, mens en anden støttes af et gammelt bovspryd fra et sejlskib. Spærene har kun ret lavtsiddende, sømmede hanebånd. Laden har jordagtigt lergulv, mens loen, der er adskilt fra den med en bræddevæg, har trægulv. I loens væg mod stalden er der foderlemme til hestebåsene.

36 · Skipperhus fra Fanø, Vestjylland

TAVLE XXIII

A Sydside
B Nordside
C Snit i køkken og sønderdørns
D Østgavl

1 *Stald*
2 *Lade*
3 *Lo*
4 *Spisekammer*
5 *Forstue*
6 *Køkken*
7 *Sønderdørns*
8 *Kammer*
9 *Stue*
10 *Nørredørns*
11 *Kammer*

Den énlængede bygning, som både rummer beboelse og stald, erhvervedes af Frilandsmuseet i 1913 fra Sønderho by på Fanøs sydspids og stod genopført i 1915 som det første grundmurede hus på museet. Flytningen blev ikke gennemført efter de strenge principper, der senere blev taget i brug ved lignende arbejder, men skipperhuset kan dog trods de ret hårdhændede rekonstruktioner, der er foretaget, give et indtryk af boligforholdene på den lille, danske vesterhavsø, hvor frisisk-hollandsk indflydelse har gjort sig gældende, og hvor grundmurede huse tidligt blev almindelige. Fra huset i Sønderho medtog man så meget som muligt af træværket og derudover kun gulv- og vægfliser. Ydervæggenes mursten, der var af lidt forskellige formater, kom ikke med, men blev ved genopførelsen erstattet af ensartede, røde mursten fra et teglværk ved Lyngby. Skipperhuset på museet kom også på andre måder til at adskille sig fra det originale hus, hvis individuelle træk til en vis grad er gået tabt ved genopførelsen, hvor man i stedet søgte at vise et typisk fanøhus. Dets ruminddeling er blevet ændret, og huset er gjort 3 fag kortere.

Det grundmurede hus havde oprindelig været opført i bindingsværk, men må have fået de første af sine murede ydervægge kort før 1800, da skibsfarten bragte velstand til øen. Nordsidens bindingsværk bevaredes længst, og her er der på museet igen anbragt en del egestolper under den gamle rem vest for forstuedøren. Stolperne, som er uden løsholter, står direkte på syldstenene, og der er udmuret mellem dem med den samme slags mursten, som er anvendt i de grundmurede vægge. I husets østende er der $^1/_2$-stens mur med murede piller i stedet for de forsvundne stolper, hvorimod sydsiden vest for forstuen og vestgavlen har regulære 1-stens mure. Murremmen, der er synlig udvendigt på begge husets langsider, er grønmalet, men over vinduerne er der malet vinduesstik på den i sorte, hvide og grønne farver. Husets murede stik er malet på tilsvarende måde, og over dørene, hvor de buede stiks oversider er tilhuggede, er resten af stikkene malet på remmen. Over remmen er der en hvidkalket gesims, der har forbindelse med gavlenes gesimser og med den murede, fremspringende bue, der afslutter den runde kvist over hoveddøren på sydsiden. Gavlenes øverste trekanter er lukket med lodrette brædder og forsynet med vindskeder. Bræddegavle, døre og vinduer er grønmalede, mens vinduessprosserne er hvide. Husets bjælker er kæmmet over remmene, og spærene, der er tappet i deres oversider, har bladede hanebånd og er samlet i kippen med udragende ender. Til stråtaget er der brugt rør og til mønningen græstørv.

I husets indre er skillevæggene udført som bræddе- eller panelvægge. Forstuen, der nu adskiller beboelsen fra stalden, var ikke gennemgående på hjemstedet, hvor der var et spisekammer mod nord. I de tre fag øst for den var der et bryggers med yderdør mod nord, mens der mod syd var en stue, som kunne opvarmes af en bilæggerovn, der var tilsluttet bryggersskorstenen. Det var disse 3 fag, der blev udeladt ved husets genopførelse. Man sløjfede stuen med den begrundelse, at den hørte til en senere indrettet aftægtslejlighed, men det var utvivlsomt en fejl, at bryggerset og dets skorsten ikke blev genopbygget.

Den gennemgående forstue er et typisk sønderjysk træk og kendes fra mange andre fanøhuse. Dens bræddevægge og loft er malet med den gamle, oxydrøde farve, og den har gulv af store og små kalkstensfliser. Boligen i husets vestlige del er efter frisisk skik delt af en længdeskillevæg og er indrettet med to opholdsstuer, *sønderdørns* og *nørredørns,* der begge kan opvarmes af bilæggere fra den store, åbne køkkenskorsten. Sønderdørns benyttedes om vinteren, mens man opholdt sig i det køligere nørredørns om sommeren. De to stuer, som er omtrent ens udstyrede, har gulve af brede fyrreplanker, og deres panelvægge med smukke fyldingsdøre og indbyggede alkover og skabe er malet og dekoreret i brogede farver. Ovnpladser og ydervægge er, som det er normalt i denne del af vestkystområdet, beklædt med importerede, hollandske fliser, men der er i huset anvendt usædvanlig mange forskellige typer. Den østlige del af sønder-

dørns med det skrå, indbyggede skab og alkoven, der skyder sig ud i forstuen, fandtes da huset erhvervedes, mens vestenden, der var afkortet, måtte rekonstrueres. Huset havde nogle mindre kamre i stedet for nørredørns, men dette rum er indrettet i overensstemmelse med lignende stuer i andre fanøhuse. Ved opbygningen af de to opholdsstuer anvendtes dele fra den sløjfede aftægtslejlighed, og der suppleredes ved køb af materialer fra andre sønderhohuse. Blandt det indkøbte findes to skibsbilleder, som hver er sammensat af 9 fliser. Det ene findes på ovnvæggen i nørredørns, og det andet er anbragt lidt utraditionelt på et muret, fliseklædt stykke af vestvæggen i sønderdørns. Den uopvarmede stue og kamrene i husets vestende har kalkede ydervægge og udekorerede skillevægge og har mest været benyttet til opbevaringsformål. Det rødmalede køkken, som har teglstensgulv, er genindrettet omtrent som det var, men det åbne ildsted har fået en bagerovn placeret under den murede arnebænk i stedet for en ovn, der var opmuret på skorstenens vestside. Spisekammeret er rykket over på østsiden af forstuen og har fået sænket gulvet, så det kan fungere som kælder. Pladsen til det er taget fra loen, som på museet har fået dør til forstuen. I stalden, som tidligere var mod nord, er der kun plads til et par køer og nogle får. Landbruget på Fanø var af mindre betydning og passedes hovedsagelig af kvinderne, mens mændene drog på langfart som søfolk.

37 · Gård fra Lønnestak, Vestjylland

TAVLE XXIV

A Østside
B Snit i vestlænge
C Nordlængens sydside
D Snit i østlænge
E Sydside

1 *Storstue*
2 *Gæstekammer*
3 *Forstue*
4 Dørns
5 *Sengekammer*
6 *Kopkammer*
7 *Saltkammer*
8 *Forstue*
9 *Køkken*
10 *Kammer*
11 *Bryggers*
12 *Brødkammer*
13 *Spisekammer*
14 *Karlekammer*
15 *Hølade*
16 *Kostald*
17 *Hestestald*
18 *Hakkelsesrum*
19 *Tærskelo*
20 *Lade*
21 *Lokum*
22 *Lade*
23 *Vognport*
24 *Tørvehus*
25 *Port*

Lønne sogn ligger syd for Ringkøbing Fjord ved Nymindegab, hvor fjorden tidligere havde åben forbindelse til Vesterhavet. Lønnestak er en lidt spredt bebyggelse langs vejen fra Varde til Nymindegab, og her lå museets gård med sine marker nordøst for vejen beskyttet mod vestenvinden af det tilplantede klitareal langs vejens modsatte side. Den usædvanligt velbevarede gård havde længe været kendt af museet, da den erhvervedes i 1960, og ved genopførelsen på museet, der afsluttedes i 1967, kunne den næsten uden rekonstruktioner bygges og indrettes, som den havde stået på hjemstedet. Den er en typisk repræsentant for egnen mellem Varde og Ringkøbing, hvor 1700-tallets primitive bondebygninger i årene efter 1800 afløstes af velbyggede gårde, hvis stuehuse var grundmurede og havde klassicistiske detaljer.

Gården byggedes på hjemstedet i 1803. Dens bygherre, Christen Thuesen, har ladet sine initialer og årstallet indskære på skorstenshammeren over køkkenets åbne ildsted, og i det arkivalske materiale kan det ses, at han samme år har fået sin nye gård brandforsikret. Et bevaret matrikelkort viser, at det virkelig drejer sig om en nyopførelse. Gården har matr. nr. 14. Dens bygninger er i 1793 tegnet som to parallelle længer, men ved en revision af kortet i 1819 er de to længer blevet overstreget, og den nye, firlængede gård er indtegnet tæt ved vejen 150 m sydøst for den oprindelige gård. Vi har ingen yderligere oplysninger om den ældste gård eller om årsagerne til flytningen, men brandtaksationen giver en udførlig beskrivelse af den nybyggede gård, som er den første i sognet, der opføres med fire sammenbyggede længer. Det er noget nyt på egnen, at stuehuset bygges med grundmurede vægge, og også dets placering som sydlænge er et brud med traditionen. Tidligere var det almindeligt, at stuehusene var gårdenes nordlænger, og de havde altid døre og vinduer vendt mod gårdspladsen. I den nye gård har stuehuset fået sin hovedfacade på ydersiden, og der er kun få vinduer og en bagdør mod den lukkede gårdsplads. Udlængerne opgives at være bygget med bindingsværk, og det angives, at dele af nord- og østlængen kun har en bredde på $7^1/_4$ alen (4,5 m). Her kan man tænke sig, at genanvendte bjælker fra den gamle gård har været bestemmende for husdybden. Thue Christensen, der i 1812 overtog gården efter sin fader, blev allerede i 1818 træt af de smalle udlænger og foretog en ret omfattende ombygning. I den efterfølgende taksering kan det læses, at stuehuset er uændret, og at de nye, bredere udlænger har grundmurede vægge eller bindingsværk med brændte sten i tavlene. I 1841 fik kostalden udskiftet sine sidste bindingsværksvægge med grundmur, og dermed havde gården stort set fået det udseende, den har i dag. I de sidste år på hjemstedet var stuehuset hvidkalket, men ved genopførelsen på museet blev stenene renset for kalken, så alle gårdens længer igen har rødt murværk.

I det kvadratiske gårdanlæg danner stuehuset og nordlængen parallelle hovedlænger, som de to andre længer er indskudt imellem. Hovedlængernes gavle markerer sig på øst- og vestsiden med let fremspringende murværk, og deres tagflader er ført klart igennem og afsluttet med halvvalme. Den lille, kun delvis brolagte gårdsplads tjener som en beskyttet arbejdsplads for gårdens beboere. Her findes vippebrønden, hvorfra vandet ad en trærende kan ledes ind til et muret kar i kostalden. Dyrene kommer normalt ikke på gårdspladsen, og møddingen findes på gårdens vestside ud for stalden. Langs stuehuset er der et brolagt fortov med et udvidet parti foran hoveddøren. Rækker af skiveformede strandsten anbragt på kant danner et zigzag mønster i brolægningen. Gården ligger et stykke fra landevejen, men har ikke sin egen adgangsvej. Færdselen til og fra den foregår på det græsbevoksede areal omkring den. Der er ikke anlagt nogen have ved gården.

Stuehusets mure står som de øvrige længers ydervægge på en syld af kampesten. Det er 1-stens mure opmuret af røde sten, som måler ca. 24 x 11 x 6 cm. Til de nederste fire skifter, der danner en let fremspringende sokkel, er der anvendt en mørkere, mere hårdtbrændt sten. Der er muret med krydsforbandt, og der er ½-stens stik over døre og vinduer. Lige over stikkene afslutter den synlige rem murværket. På nordsiden stikker de afrundede bjælkeender lidt ud over remmen, og murværket mellem dem er hvidkalket, men på sydsiden er bjælkerne skråt afskåret og dækket af et sternbræt. Spærene, som er af fyr, er tappet i bjælkernes overside og har bladede hanebånd. De fleste lægter er kløvede og spænder kun over ét fag. Der er derfor mange stormlægter. Stråtaget er tækket med egnens fine tækkerør og har mønning af græstørv. Bygmesterens ønske om at følge tidens klassicistiske stil har ført til udformningen af de to symmetrisk anbragte fremspring på sydsiden. Det østlige med hoveddøren har samme bredde som gæsteforstuen indenfor, og dets hvidkalkede, buede gesims svarer til forstuens tøndehvælvede træloft. Det vestlige fremspring afspejler intet i husets indre, og det buede vindue, der er anbragt over bryggersvinduet for at svare til vinduet over forstuedøren, er kun en malet attrap. Vinduer og døre er grønmalede. Den øverste af hoveddørens riflede fyldinger har en udskåret cirkel med en svastikadekoration på mønjerød bund. Også rem, sternbræt og gavlenes vindskeder er grønmalede, men på nordsiden er rem og bjælkeender røde.

Husets skillevægge er murede med brændte sten. Dets grundplan er et brud med den gamle tradition på egnen, hvor stue og stald normalt var i samme længe. Rumfordelingen er blevet lidt mere kompliceret end i de gamle, enkle huse, men der er sørget for, at man stadig har indvendig forbindelse mellem stuehuset og stalden. Husets centrale del er køkkenet med den åbne skorsten og kammeret, der kan opvarmes af en bilæggerovn med indfyring fra køkkenskorstenen. Kammeret er det daglige opholdsrum med to alkover på vestvæggen og spiseplads med langbord og faste bænke ved vinduerne. Om sommeren har man dog spist ved bordet i bryggerset. Her findes husets anden skorsten fra hvis åbne ildsted, der kan fyres under gruekedelen og i den store bagerovn. Ovnhvælvingen er muret af brændte sten, som er dækket af en svær lerkappe, og dens runding skyder sig ud i husets vestligste rum på trods af brandfaren fra høet, der opbevaredes her. Den store stue øst for kammeret, som kaldes *dørns*, dagligstue, har aldrig været brugt til daglig. Den kan opvarmes af bilæggerovnen på den flisebeklædte væg mod køkkenskorstenen, men det er normalt kun sket ved festlige lejligheder et par gange om året. Der kan dækkes til mange gæster ved det store langbord, som har fast bænk under de tre vinduer og to bordendebænke. Stuens vægge har tapetagtig skabelonmaling fra omkring 1870, og der er malede dørstykker. Da stuen tjener som gennemgangsrum til de mange smårum, er der ikke mindre end 6 døre. I *kopkammeret* er gårdens fine kopper og tallerkener opbevaret, så de kan vises frem for husets gæster. Det „sorte" kammer har vindue til kopkammeret og har været brugt som sengekammer. Storstuen ved østgavlen kan ikke opvarmes og har kun sjældent været taget i brug, men den huser til daglig de skabe og kister, der rummer gårdens tekstiler. Stuen har kalkede vægge, men har en skabelonmalet bort langs loftet og dørstykker svarende til dagligstuens. Gæstekammeret har oprindelig haft to faste senge og vindue mod porten.

De grundmurede partier af udlængernes ydervægge, som på forskellige tidspunkter har afløst det oprindelige bindingsværk, er opmurede af røde mursten, der varierer lidt i format og farve. Det er 1-stens mure, som enkelte steder er forstærket med bredere piller. Remme og bjælker er som på stuehusets nordside synlige over murværket. Nordlængens gavle, som er yngre end stuehusets, har fået murede gesimser. Hvor der er bevaret bindingsværk, står de spinkle stolper direkte på syldstenene. De fleste fag har løsholter, men der er ikke andet fyldtømmer, og udvendige skråstivere savnes. Kun i østlængen er der nogle få skråbånd mellem stolper og bjælker. Til bindingsværket er der brugt både eg, fyr og andre træsorter, da det ofte er drivtømmer, der er benyttet. Alt udvendigt træværk på udlængerne er malet med dodenkop. Til bjælker og tagtømmer er der hovedsagelig brugt fyr. Lægtning og stråtag svarer til stuehusets. De indvendige vægge har bindingsværk med lersten som udfyldning. Enkelte steder er der brugt brændte sten, og mellem kostald og hestestald er der en bræddevæg.

Kostalden, som er den sidst ombyggede længe, har grundmurede ydervægge til begge sider. Den har brolagt staldgulv, hvori der er nedlagt køreplanker til trillebøren. Grebningen er sat af mursten og kantet med kraftige sveller mod båsene. Der er plads til en halv snes køer i dobbeltbåsene mod vest, og i østsiden, hvor vandingskarret findes, er der et aflukke til svin og plads til 5-6 kalve. Nordlængen har som den eneste af længerne bevaret bindingsværk på ydersiden. I denne længe findes hestestalden, der foruden plads til fire heste har to *svinebinge* og et tremmebur til hønsene oven over svinene. Ved siden af hestestalden er der et hakkelseskammer, og resten af længen bruges som lade. I østlængen tjener vognporten tillige som huggehus. Over den er det løse stængeloft dækket af lange, flade græstørv. Her opbevaredes de lette hedetørv, *flaverne*, mens mosetørvene, *klynerne*, blev stakket i *klynehuset* ved siden af køreporten.

38 · Fiskerbod fra Nymindegab, Vestjylland

TAVLE XXIII

A Sydgavl
B Østside
C Længdesnit
D Tværsnit

Det var tidligere almindeligt, at bønder og husmænd langs den jyske vestkyst foruden at være landmænd også var fiskere. Man sluttede sig sammen i bådelag, der kunne bemande en åben fiskerbåd, et såkaldt „havskib", med 6-7 mand. I fisketiden, der varede fra april til slutningen af juni, boede mandskabet i primitive boder ved kysten. Denne form for fiskeri kan følges helt tilbage til middelalderen og blev først opgivet omkring århundredskiftet, da professionelle fiskere fra de nye fiskerihavne begyndte at anvende mere rationelle fangstmetoder.

I Lønne sogn havde man fisket fra Nymindegab, og her som andre steder fik de ubenyttede boder lov til at forfalde. En af de sidste, der stod tilbage, flyttedes i 1910 til Frilandsmuseet, hvor den genopførtes samme år. Den har senere skiftet plads et par gange i forbindelse med museets udvidelser og fandt først sit blivende sted i 1967, da den sammen med tre rekonstruerede boder blev opført i nærheden af museets gård fra Lønnestak. Beboerne fra denne gård havde i sin tid deltaget i fiskeriet ved Nymindegab. De fire boder, som ligger i klitagtige omgivelser, svarer til det antal, der normalt hørte til et bådelag. Den flyttede bod og to andre beboelsesboder ligger side om side med indgangsgavlene mod syd, og over for dem er der anbragt en redskabsbod. Ved Nymindegab havde der ligget mange sådanne grupper tæt ved hinanden et stykke fra stranden i læ af de skærmende klitter.

Fiskerboden er et såkaldt *spændhus*. Det er et hus uden vægge, hvor selve taget er anbragt direkte på jorden. I museets bod står spærene, *spænderne*, på korte stolper, som er gravet ned i sandet og kun rager ganske lidt op over gulvet. Spærene er af fyr og har bladede hanebånd. Til stråtaget er der brugt hjælme på et underlag af tagrør med bladene på. Taget er syet på lægterne med halmsimer. På rygningen ligger der græstørv. Nordgavlen er afvalmet og tækket som langsiderne, mens den lodrette sydgavl, hvor indgangsdøren findes, er lukket med brædder. Et smalt vindue med blysprosser over døren giver kun et sparsomt lys til bodens indre, men der er mulighed for at skaffe mere ved at åbne en lille lem i døren. Ved siden af indgangen er der opbygget en primitiv skorsten af græstørv. Den har sin indvendige åbning helt nede ved gulvet. Her er gryderne anbragt på trefødder inde i skorstenen, og der har været fyret op under dem med opsamlet drivtræ fra stranden. Bodens bræddegulv er sammenstykket af planker, der ligger direkte på sandet. I bodens bageste del, hvor de indvendige tagflader er beklædt med sivmåtter, findes to faste senge. Fiskerne har sovet i den ene, mens den anden var til de piger, der hjalp til ved arbejdet i land. Forsiden af sengestederne er et hvidmalet fyldingspanel, hvortil der er sømmet et lodret bræt, *sulen*, der når op til hanebåndet. Sulen er tapetseret og pyntet med små, indrammede fotografier. Over den er der hylder til kopper og kander. Foran sengen er der et fast bord med løse bænke og skamler, og i dette fag er der under spærene lavtsiddende kassehylder til forskelligt husgeråd. I bodens forreste del er der i begge sider henstillet tønder og kister, og her har fiskernes støvler deres plads.

39 · Gård fra Kølvrå, Vestjylland

TAVLE XXV

A Stuehusets vestgavl
B Stuehusets sydside
C Tværsnit i stuehus
D Sydlængens østgavl
E Vestlængens østside
F Stuehusets østgavl

1 *Forstue*
2 *Spisekammer*
3 *Stue*
4 *Kammer*
5 *Køkken*
6 *Gavlkammer*
7 *Brænderum*
8 *Huggehus*
9 *Vognport*
10 *Lade*
11 *Lade*
12 *Lo*
13 *Kostald*
14 *Hølade*
15 *Hestestald*

Kølvrå ligger et par kilometer fra Karup og var før sidste verdenskrig en lille, spredt bebyggelse på hedearealerne langs engen vest for Skive Å. Museet sikrede sig gården i 1932 og måtte i hast hjemtage den i 1941, da tyskerne udvidede Karup flyveplads. Den har siden 1943 kunnet ses på Frilandsmuseet, hvor den viser den nøjsomme hedebondes hjem, som Blicher kan have set det på sine vandringer på heden.

Selve stuehuset er i hvert fald fra Blichers tid, idet det er opført omkring 1800. Staldlængen, *vesterhuset*, er i sin nuværende skikkelse fra 1870-erne mens *sønderhuset* synes at være en ældre bygning, der på et eller andet tidspunkt er blevet istandsat. Foruden de tre længer havde der været et *østerhus*, men det var forsvundet, mange år før museet erhvervede gården. I det havde der blandt andet været en aftægtsbolig. Gården havde oprindelig været en fæstegård, men blev købt til selveje i 1802. Der hørte ca. 90 tønder land til den. Det meste af arealet var dog uopdyrket hede, og de første beboere måtte skaffe sig ekstraindtægter ved at strikke strømper og andre uldvarer, som blev solgt af omvandrende hosekræmmere. Den sidste ejer, der boede på gården fra 1899 til 1941, var vandrelærer for omegnens børn, når han ikke havde travlt ved landbruget.

Stuehuset er som de øvrige længer bygget med bindingsværk med stolperne stående direkte på syldstenene. Som tømmer er der anvendt eg, men man har måttet tage til takke med det såkaldte egepur fra de rester af skov, der endnu kunne findes på heden. Det er spinkelt og krumtvokset træ, som det er vanskeligt at få anvendeligt gavntræ af. Der er løsholter mellem stolperne og lidt tilfældigt anbragte over- eller underdokker. Bindingsværket er nødtørftigt afstivet med et kort skråbånd mellem stolpe og rem på nordsiden ved vestgavlen og et skråbånd mellem stolpe og bjælke i skillevæggen ved skorstenen. På vestgavlen er der et par Y-formede overdokker. Enkelte tavl på nordsiden har ubrændte lersten, ellers er der overalt udmuret med røde sten. Tavlene på gårdsiden er rødkalkede, og tømmeret på alle fire sider er sortmalet med kønrøg udrørt i kærnemælk. Døre og vinduer er mørkeblå. Husets spinkle fyrretræsbjælker er kæmmet over remmene, og spærene, som er forsynet med hanebånd, er tappet ned i bjælkernes oversider. Selve tækningen er udført med skiftende lag af lyng og rughalm, som er syet på lægterne med halmsimer. Helvalmen mod vest og halvvalmen mod øst er helt tækket med lyng bortset fra tagskæggene, hvor der er brugt rughalm. På mønningen er der ovalt tilskårne græstørv og store, halvcirkulære tørv ved gavlene.

I husets indre står ydervæggene med synligt bindingsværk og groft murede tavl. Skillevæggene, som er muret af ubrændte lersten, har ikke andet tømmer end dørstolperne. Alle vægge er hvidkalkede. Mellem rummene er der simple brædddedøre, hvor karmene mange steder står uden indfatninger. Træværket har sparsom maling i okkergrå og rødbrune farvetoner. Både stuen og de to beskedent udstyrede kamre har lergulve, mens der er brolægning i de øvrige rum. Den store stue, der har to faste senge ved nordvæggen, domineres af det meget lange bord ved sydvæggen, hvor der er fast bænk under de tre fag vinduer og efter jysk sædvane to bordendebænke. Ved dette bord sad man og strikkede, når man om vinteren samledes med gårdens naboer for at holde „bindestue". Man fik varmen fra bilæggeren, der blev fyret i fra køkkenets åbne skorsten. Stuen var det eneste rum, der kunne opvarmes. Bryggerset i nordøsthjørnet har ingen skorsten, men her findes dejtrug og de redskaber, der bruges ved bagningen. Bagerovnen er af hensyn til brandfaren anbragt i det fri vest for gården indbygget i den græsbevoksede bakkeskråning. Fra bryggerset er der udgang til gårdens have, *kålgården*. Gårdens brønd findes vest for stalden.

Til staldlængens bindingsværk er der brugt fyr og gran fra de nyere hedeplantager. Her findes mellemstolper i alle fag, og mellem mange af dem er der korte løsholter, der synes at være indsat ved ommuring af tavlene. Sønderhuset har både eg og

nåletræ i bindingsværket. Her er der mellemstolper og korte løsholter på sydsiden og de to gavle, mens nordsiden har nyere stolper med normale løsholter og over- og underdokker i de fleste fag. Begge udlænger har rødmalet bindingsværk med murede, hvidkalkede tavl og mange små vinduesglugger. Længernes skillevægge er muret med brændte eller ubrændte mursten. De fleste bjælker og spær er af runde granstammer. Bjælkerne er som i stuehuset kæmmet over remmene, og spærene er tappet i deres oversider. Hanebåndene er bladet eller blot sømmet på siden af spærene. Begge længer har afvalmede gavle, og tækningen er udført på samme måde som på stuehuset.

I vesterhuset har staldene plads til fem køer og to heste. Kostalden har stængeloft med lyng over, mens der er græstørv over hestestaldens stænge. Der er brolægning i staldene og lergulv i længens sydlige del, hvor der er lo og lade med en lav lerstensmur som adskillelse. Sønderhuset rummer lade, vognport og huggehus, der alle har lergulve.

Gårdens tre længer er grupperet om en græsbevokset gårdsplads, hvor møddingen er anbragt ud for staldlængen. Her er kun smalle, brolagte fortove langs med stuehuset og stalden. I kålgården, der er omgivet af et græstørvsdige, findes ingen prydplanter; her vokser nyttige køkkenurter og farveplanter. På museet har man søgt at få gårdens nærmeste omgivelser til at svare til hjemstedets ved at tilplante et stort areal med lyng og ved at lade markerne ved gården støde op til gran- og fyrreplantninger.

40 · Gård fra Vemb, Vestjylland

TAVLE XXVI

A	Ladens sydside	E	Stuehusets nordside
B	Ladens østgavl	F	Stuehusets østgavl
C	Længdesnit i lade	G	Tværsnit i stuehus
D	Tværsnit i lade	H	Smedje

1	*Forstue*	9	*Tørverum*
2	*Sengekammer*	10	*Svinesti*
3	*Vesterstue*	11	*Fåresti*
4	*Stue*	12	*Kostald*
5	*Køkken*	13	*Lade*
6	*Kammer*	14	*Lo*
7	*Bryggers*	15	*Lade*
8	*Spisekammer*	16	*Vognport*

Den lille stationsby Vemb 15 km vest for Holstebro ligger i et område, der endnu i dag har bevarede hedestrækninger. Museets gård kaldtes på hjemstedet for „Nørre Hedegård", og lå lidt nord for den tidligere landsby ved et smalt engdrag, der gennemstrømmes af en lille bæk og i forrige århundrede endnu grænsede op til store, ubrudte lyngarealer. Den velbevarede, gamle gård blev i 1930 overdraget til Nationalmuseet og fungerede som lokal museumsgård indtil 1960. Svigtende besøg på grund af den afsides beliggenhed og vanskeligheder med tilsyn og vedligeholdelse førte til, at gården i 1961 blev nedtaget og overført til Frilandsmuseet, hvor den stod genopført i 1965.

Efter den tidligere opfattelse hørte gården fra Vemb med sine to parallelle længer til en meget gammel gårdtype, *parallelgården*, der blev anset for at være ældre end de tre- og firlængede gårde. I dag mener man, at længernes antal snarere har rettet sig efter en gårds jordtilliggende og den høst, man kunne avle, mens længernes indbyrdes placering har været afhængig af lokal tradition. Gårde med parallelle længer har navnlig været almindelige i det nordlige Vestjylland og i egnene nord for Limfjorden, hvor jorden ikke er Jyllands bedste. De har dog langtfra været enerådende, men har især været knyttet til de mindre brug.

Vemb-gården kendes fra midten af 1700-årene som fæstegård under Sønder Vosborg. I 1795 blev den købt til selveje af fæsteren Mads Christensen, hvis svigersøn, Jens Jensen, i 1805 i forbindelse med sit giftermål fik skøde på gården. Jens Jensen efterfulgtes af en søn og sønnesøn af samme navn, mens hans oldebarn, Jens Kristian Jensen, der blev den sidste ejer på den gamle gård, tog navneforandring til Hedegård. Der hørte oprindelig kun 20 tdr. land til gården, men de var ved opdyrkning af hede og tilkøb af parceller efterhånden vokset til 50-60 tdr. land, så der tilsidst var blevet et misforhold mellem jorden og bygningerne. En undersøgelse af gårdens historie har overraskende nok vist, at der i 1700-årene hørte endnu en længe til gården. Det var en staldbygning, som lå mod øst og var sammenbygget med stuehuset. Den angives allerede i en synsforretning fra 1764 at være brøstfældig, men blev dog først nedrevet i 1827. Det er noteret i brandtaksationsprotokollen, og samme år kan det læses, at der er indrettet hestestald i stuelængens østende og kostald og fårehus i laden. Ladebygningen var på det tidspunkt blevet udvidet mod vest med et par fag, men alligevel var pladsen til kornet blevet formindsket, så det har sikkert allerede dengang af og til været nødvendigt at anbringe en del af høsten i hæs uden for bygningerne. Hestestalden i stuelængen blev kun benyttet i en kort årrække, så gik man over til at bruge stude som trækdyr, og de fik deres plads i kostalden i laden, mens hestestalden blev lavet om til svinesti. Da man efter 1900 igen fik heste på gården, blev der indrettet stald i ladens vestende, men på museet er gården genskabt, som den var omkring midten af forrige århundrede.

Stuehuset er præget af mange ombygninger, men det er på grund af dets meget primitive bindingsværk vanskeligt at spore udviklingen. Efter at det i synsforretningen fra 1764 omtales som et hus på 10 fag, der trænger til en omfattende istandsættelse, er det i 1827 vokset til 14 fag. Brandtaksationen fra dette år angiver, at sydsiden er opført i grundmur, mens nordsiden og gavlen har fyrrestolper med lervægge. Det kan endvidere læses, at huset er indrettet med stue, kammer, køkken og bryggers samt den omtalte hestestald i østenden, og at det er forsynet med to skorstene og en bagerovn. Få år efter, i en synsforretning fra 1831, omtales endnu et rum, „kælderen", der må være en storstue med opbevaringsfunktion, da den blandt andet rummer to dragkister. Med denne sidste udvidelse, der må være sket i vestenden, havde stuehuset nået sin fulde størrelse, og det ændredes kun ubetydeligt efter den tid.

Husets ydervægge har tidligere alle været simple bindingsværksvægge med tæt anbragte fyrretræs-

stolper stående direkte på syldstenene, men sydmuren og begge gavlene er nu grundmurede. Det ældste murværk på sydsiden er opmuret på en sokkel af kløvede granitsten som en 1-stens mur af mørkerøde sten, der måler ca. 24 x 12 x 6 cm. Der er anvendt krydsforbandt, og muren afsluttes foroven med en gesims dannet af to fremspringende skifter. Vestgavlen, som har tilsvarende murværk, har sokkel af almindelige marksten. Østgavlen, der synes at være den senest murede, har mere uensartede sten, og der er også anvendt ubrændte lersten. Nordsiden har bevaret sine bindingsværksstolper, men der er kun ét af de gamle, klinede tavl tilbage. De øvrige er blevet udmuret med mursten eller lersten. Fyldtømmer mangler, men en enkelt stolpe midt på siden har skråbånd til remmen, og der er udstemninger fra tidligere skråbånd i remmen ved begge gavle. I bryggerset er der skråbånd mellem stolpe og bjælke, og flere steder i husets østlige del kan der iagttages udstemninger fra forsvundne skråbåndsforbindelser. Stolperne er foroven tappet op i remmen, der som det øvrige tømmer i huset er af fyr. De uregelmæssige stolpeafstande og den ret tilfældige anbringelse af bjælkerne, der ikke alle er placeret over stolperne, gør det vanskeligt at tale om en fagdeling af huset. Bjælkerne er kæmmet over remmen, og spærene er anbragt helt uden forbindelse med dem. De står direkte på remmen med en nagle gennem spærfoden, og i mange af husets rum er det nederste stykke synligt som et lille, trekantet fremspring under loftet. Spærene, der har hanebånd bladet på siden, er foroven samlet med krydsende ender, hvor toplægten er anbragt i krydset. Begge gavle har helvalme, og stråtaget er udført med vekslende lag af halm og lyng, der er syet på lægterne med halmsimer, og på rygningen er der flade, rektangulære græstørv. På nordsiden er der lukket mellem rem og tag med lersten eller lerklining. På denne side er både bindingsværk og tavl hvidkalket, mens de grundmurede ydervægge er ubehandlede. Husets vinduer, der har afløst de oprindelige blyvinduer, er yngst på sydsiden og mod vest, hvor der er tre ruder i hver ramme. Både vinduer og døre er malet med en rødbrun farve.

I husets indre, hvor skillevæggene er opmuret af lersten, er der hvidkalket i alle rum. Der er lergulve i stuer og kamre og brolægning i de øvrige rum. Vesterstuen, hvor der nu står en væv, har en overgang sammen med forstuen og det lille kammer udgjort en selvstændig aftægtslejlighed, der havde sin egen skorsten og var indrettet i den tidligere storstue, „kælderen", fra 1831. Dagligstuen er bevaret i den gamle, traditionelle skikkelse med alkover på nordvæggen og langbord og bænk ved sydvæggens vinduer. Der er bordendebænk ved begge tværvægge, der ligesom ydervæggen har en lav panelklædning af vandrette brædder over bænkhøjde. Alkovevæggen har lodrette brædder på fodtømmer, der er hævet over gulvet på en muret, kalket sokkel. De dobbelte alkovedøre har fint svungne oversider, og mellem dem findes et lille vægskab med to klapper. Skabet er malet grønt, mens resten af stuens træværk og loftet har en rødbrun farve. Dørene er som alle husets døre simple bræddedøre og har sparsomt profilerede indfatninger. Stuen kan opvarmes af en bilægger, hvorover der er et tremmestativ til tørring af tøj. Huset har den typiske, nordjyske udformning med to skorstene, hvor køkkenskorstenens åbne ildsted benyttes ved den daglige madlavning, og hvor der over arnebænken findes indfyringsåbninger til stuens og sengekammerets bilæggerovne. Bryggersskorstenen har tilsluttet bagerovn og gruekedel. Begge skorstene er opmuret af rå lersten, men har piber af brændte sten. Loftet over køkkenet er af umalede brædder, og foran skorstenen er der et hævet parti på lave lerstensvægge, som er muret oven på bjælkerne. Under det hævede loft har røgede madvarer kunnet ophænges. Sengekammeret, der har alkove med omhæng, har til tider været benyttet som aftægtsstue, og det har ligesom vesterstuen grålamalet træværk. I bryggerset er der intet loft over bjælkerne. Det er en tradition fra den tid, da husene havde røgaftræk gennem en lyreåbning i tagrygningen, men selv om skorsten ikke nævnes i den ældste beskrivelse af huset, er der ikke fundet sikre spor fra en tidligere lyre. Der er loft over det lille spisekammer mod syd og stængeloft af løse brædder over de to rum ved østgavlen.

Laden er bygget som en *højrems-* eller *udskudsbygning*, hvor taget fortsætter ud over den indvendige, bærende konstruktion til lavere ydervægge, så der dannes en treskibet bygning med åben forbindelse mellem midterdelen og de to *udskud*. Det er en bygningsform, der leder tanken hen på oldtidens huse med deres indvendige rækker af jordgravede, tagbærende stolper. I laden fra Vemb står højremsstolperne eller *benene*, som de ofte kaldes, på syldsten, mens de foroven er tappet op i de kraftige *højremme*. På langs er stolperækkerne afstivet med talrige skråbånd, der er bladet på den indvendige side af stolper og remme med svalehaleblade, og på tværs af huset er hvert stolpepar forbundet med to bjælker. Den øverste bjælke er anbragt tæt under højremmene med gennemstukne tappe, som er sikret med dobbelte nagler, mens den underste normalt kun har indstemmede tappe fastholdt af en nagle gennem stolpen. Lange, slanke skråbånd, der er bladet med svalehaleblade i højremsben og overbjælke og skrammet i underbjælken, giver konstruktionen sidestivhed. I lofaget er underbjælkerne til begge sider af spinkelt halvtømmer, som er bladet i højremsbenene og skåret ind i siden

af en stolpe, der er anbragt under overbjælkens midte. To mellemstolper når kun til den nedre bjælke, og under denne er der udmuret med lersten. Vognportens og staldens skillevægge, der også er muret med lersten, har kun stolper til underbjælken. Ladens hovedspær står frit placeret i forhold til højremsfagene. De er fastholdt på remmen med en skrå nagle gennem spærfoden, krydser hinanden i topsamlingen og har hanebånd bladet på siderne. Spærværk og højremskonstruktion er udført af fyrretræ i modsætning til de lave ydervægges tætstillede stolper, der næsten alle er af egetømmer. Udskudsspærene, som er anbragt ved siden af hovedspærene på højremmen, har oprindelig været ene om at holde ydervæggene på plads, men nu er der mange steder en nyere, spinkel stikbjælke mellem højremsben og udskudsrem. Kun hver anden af ydervæggens stolper synes at have haft en tap ført gennem remmen, så et fag i væggen må have bestået af to tavl. Den oprindelige lerklining er afløst af røde mursten eller lersten, og som på stuehuset er der grundmurede partier. Væggene er ukalkede og stolperne sorte. Til taget er der brugt lyng og halm som på stuehuset, men laden har gavle med halvvalme. Mod vest er den grundmurede gavl bygget samtidig med det tilbyggede, ekstra højremsfag fra 1827, men mod øst indgår dele af den gamle højremskonstruktion i østgavlens bindingsværk. Højremsbenene er bevaret med deres udskæringer til de nu forsvundne skråbånd til bjælken, der her er anbragt oven på remenderne. Midt på gavlen er der nu en høj stolpe, og den oprindelige underbjælke er blevet erstattet af genanvendte tømmerstykker.

I den første beskrivelse af laden, som findes i synsforretningen fra 1764, står der anført: „Laden norden i Gaarden bestaar af 14 Fag Kuerne imed beregnet". Ved hjælp af en bevaret mærkning på tømmeret kan det påvises, at den oprindelige lade kun har indeholdt de 6 højremsfag fra østgavlen til det tilbyggede fag mod vest, og selv om en del af ydervæggenes stolper nu er ret uregelmæssigt placerede, synes hvert af højremsfagene at have svaret til 2 udvendige fag. Dette giver kun 12 normalfag, men da *kuerne* er den jyske form for kover eller udskud, er det nærliggende at antage, at laden oprindelig har haft helvalmede gavle, hvor tagfladerne har beskyttet de yderste højremsfag og har været ført ud over et ekstra udskudsfag ved hver gavl. Ved østgavlen har der en overgang ligesom mod vest været en tilbygning, så laden i 1827 i alt var på 16½ fag. Da denne tilbygning, som synes at have indeholdt en vognport, blev fjernet, kom højremsbindingen til at indgå i østgavlen.

Porten til den nuværende vognport er den eneste større åbning i ydervæggene. Kornet er bragt ind i laden gennem lemmene eller de ret smalle døre. I vognporten, der også gør det ud for huggehus, og i selve laderummet, loen og foderloen er der lergulve, mens der er brolægning i stalden. Grebningen til kobåsene ved nordvæggen er dog udført af svæller og planker, mens dyrene har stået på jordgulv eller græstørv. Der er båse til 5-6 køer, og ved tværvæggen mod det lille fårehus har trækstudene haft deres plads. Stalden, der som nævnt først blev indrettet, da den forfaldne østlænge blev nedrevet, er det eneste rum i laden, der har loft.

Gården har på Frilandsmuseet fået en ret ensom beliggenhed ved museets „jyske" å, der passerer tæt forbi gårdens have, *kålgården*, som er omgivet af brede, græsbevoksede tørvediger. Gårdspladsen, hvor vippebrønden er placeret, har kun smalle, brolagte fortove ved de to længer. Møddingen findes ved ladens østgavl, og i nærheden af den er der en cirkulær, brolagt plads, der blev brugt til at opbevare ler på, da man i gårdens ældste tid som bibeskæftigelse fremstillede jydepotter. Længere mod øst ligger gårdens lille smedie opført helt for sig selv i brandsikker afstand fra de andre bygninger. Den er opført omkring 1870 i enkelt bindingsværk med mursten i tavlene og har åben skorsten med esse og blæsebælg.

41 · Fiskerhus fra Agger, Vestjylland

TAVLE XXIII

A Nordside
B Østgavl
C Sydside
D Snit i stue
E Snit i lade

1 *Vesterstue*
2 *Malekammer*
3 *Forstue*
4 *Stue*
5 *Ølkammer*
6 *Mælkekammer*
7 *Inderframmers*
8 *Yderframmers*
9 *Lo*
10 *Kostald*
11 *Lade*

Agger ligger få kilometer nord for Tyborønkanalen ved roden af den tange, der tidligere lukkede Limfjorden, og stedets beboere har fra gammel tid fisket både på fjorden og havet, mens landbruget var af mindre betydning i området. Huset blev i 1923 hentet fra den lille fiskerby til Frilandsmuseet, hvor det siden sin genopførelse i 1925 har været ene om at repræsentere egnene nord for Limfjorden. Med tiden er det desuden kommet til at indgå i museets række af bygninger fra den jyske vestkyst som det hus, der har det nordligste hjemsted. Med sin højremskonstruktion viser fiskerhuset fra Agger en gammel byggemåde, der i Nordjylland har holdt sig længere end i andre dele af landet.

Den lange, lave længe, der både rummer beboelse og stald, ligger som sine forgængere i oldtiden solret med gavlene i øst og vest. To indvendige stolperækker bærer de langsgående *højremme*, som tagets hovedspær støtter på, og fra højremmene er langsidernes tagflader ved hjælp af spinklere stikspær forlænget ud over lave *udskud*, så hovedkonstruktionen står godt beskyttet inde i bygningen. De bærende stolper, der kaldes *højremsben*, er på tværs af huset parvis sammenholdt af bjælker med gennemstukne bjælketappe i stolperne, og konstruktionen er afstivet med bladede skråbånd fra stolperne til både bjælker og remme. Højremsbenene står ligesom ydervæggenes stolper direkte på syldstenene. Hovedkonstruktionens fagbredde er i det meste af bygningen ca. dobbelt så stor som ydervæggenes, men i selve boligen er højremsbenene stillet tættere sammen, og i stuernes sydvægge, som ikke er dækket af udskud, indgår de som normale bindingsværkstolper. Den tilbagetrukne, højere ydervæg gør det muligt at anbringe ret store vinduer oven på de løsholter, der her er indstemmet mellem stolperne. Gavlene, der også er uden udskud, har tilsvarende bindingsværk med ekstra stolper indsat mellem hovedstolperne. I de lave udskudsvægge er der ingen løsholter. Til vægtømmeret er der brugt både eg og fyr, og som i resten af huset er der anvendt en del strandingstømmer, som var et almindeligt byggemateriale i den træfattige egn. De fleste vægge har lerklining på lodrette støjler med vandret halmfletning, men tavlene i sydsidens udskud er udmurede med flade strandsten, og til stuernes ydervægge er der brugt mursten. Huset er hvidkalket med sorttjærede udhusdøre og lemme, mens forstuedør og stuevinduer er grønmalede. De fleste højremsstolper er af eg, men bjælker, remme og tagværk er af fyr. Spærene, som er anbragt uafhængigt af stolperne, er fastnaglede på højremmene, har højtsiddende, bladede hanebånd og er bladet sammen med krydsende ender foroven. Som underlag for stråtaget, der er tækket med rør, er der finske lægter. På rygningen er der græstørv med trekantet tværsnit, og på de halvvalmede gavle er der afsluttet med store, halvcirkulære tørv. Under gavlenes og den tilbagetrukne sydsides tagudhæng er der lukket med skråtstillede, tjærede sternbrædder.

Den daglige indgang til bygningen er gennem det brolagte *yderframmers*, der oprindelig har været husets eneste forstue. Det store rum, der udnytter hele husdybden og er så bredt, at et par af højremsbenene er blevet fritstående, har blandt andet været benyttet til grovere, indendørs arbejde og til opbevaring af fiskeredskaber. Fra yderframmerset er der forbindelse til *inderframmerset*, som er husets køkken. De to rum er uden loft, og skillevæggene til begge sider er ført helt op under taget. I hjørnet ved døren til stuen er der en muret arnebænk, hvor den åbne ild har været tændt, når maden skulle laves. Røgen fra ildstedet og fra den selvstændige bagerovn har kunnet slippe ud gennem en åbning i tagrygningen, en *lyre*, der findes lige over arnebænken. Trækken har kunnet reguleres ved hjælp af et bræt, der er anbragt tværs over lyreåbningen på en stang, som kan drejes nedefra.

Dagligstuen opvarmes af en bilægger, der kan fyres i fra køkkenets ildsted. I stuen, som har lergulv, er der langbord og faste bænke ved vinduesvæggen til mændene i huset, mens kvinderne har måttet nøjes med en løs bænk uden ryg. Stuens bagvæg dannes af en alkoveforside med fløjdøre til to faste sengesteder, der er bygget ud i udskuddet, mens en tredie alkove er indbygget i østvæggen op

mod bagerovnen. Fra stuen er der adgang til et lille mælkekammer i sydsidens udskud og til et større ølkammer, der skyder sig ud i nordsidens udskud bag den nyere forstue. I ølkammeret findes trappen til loftet, der får lys fra et par glugger i vestgavlen. Husets storstue, *vesterstuen,* der har bræddegulv og ikke kan opvarmes, menes at være bygget til i begyndelsen af 1800-årene. Her er udskuddet mod nord benyttet til en gæstealkove og et lille malekammer, hvor håndkværnen har sin plads. I alkoverne og ølkammeret har man skåret den nederste del af højremsbenene væk.

I husets østende er udskuddene inddraget i udhusrummene, der alle når fra ydervæg til ydervæg. Kostalden og laden har sine egne indgangsdøre, men i det sydlige udskud er der desuden indendørs forbindelse fra yderframmerset til alle rummene. Kostalden, der er adskilt fra loen og laden med lerklinede vægge, har brolagt gulv og stængeloft. Foruden kobåsene er der et aflukke til fårene, der var blevet de vigtigste husdyr, efter at sandflugt havde hærget på egnen.

Ved husets genopførelse er der udført en del rekonstruktioner. Da museet erhvervede det, havde det skorsten og et køkken med komfur, men da Nordjylland var den landsdel, hvor de skorstensløse huse havde holdt sig længst, fandt man det rigtigt at genskabe det med lyre.

42 · Gård fra Læsø, Nordjylland

TAVLE XXVII

A Vestside
B Snit i køkken og stue
C Stubmølle

1 *Tørvehus*
2 *Bryggers*
3 *Malekammer*
4 *Bryggers*
5 *Køkken*
6 *Sovekammer*
7 *Dagligstue*
8 *Spisekammer*
9 *Forstue*
10 *Spisekammer*
11 *Køkken*
12 *Storstue*
13 *Sengekammer*
14 *Saltkammer*
15 *Sandkammer*
16 *Tømrerstue*
17 *Vognport*
18 *Lade*
19 *Lo*
20 *Lade*
21 *Foderlo*
22 *Hestestald*
23 *Kostald*

Frilandsmuseet havde allerede før 1920 planer om at repræsentere Læsøs særprægede byggeskik ved at overflytte en af øens tangtækkede gårde. Forskellige omstændigheder bevirkede, at planerne først mange år senere blev realiserede, og at det blev nødvendigt at sammenstykke gården af bygninger fra tre forskellige læsøgårde.

Gårdens vigtigste del, stuehuset, kommer fra Dethsgård i Bangsbo, Hals sogn. Det erhvervedes 1947, og efter genopførelsen i 1955 lå det i en årrække uden udlænger på museet. På hjemstedet havde det hørt til den ene halvdel af en såkaldt tvillinggård. Det var tidligere ret almindeligt på Læsø, at et gårdanlæg kunne bestå af flere sammenbyggede gårde. På Dethsgård havde der boet to familier, men da museet erhvervede stuehuset, havde gården kun én ejer. Huset hørte til den østre gård, som havde fælles gårdsplads med den vestre. Det var ubeboet, og de tilhørende gamle udhuse eksisterede ikke længere, men det var stadig sammenbygget med den vestre gårds gamle stuelænge.

Ved genopførelsen på museet, hvor huset kom til at ligge som en selvstændig bygning, blev det nødvendigt på grund af terrænforholdene at give det en drejning på 90° i forhold til verdenshjørnerne. Dette kunne gøres, da stuehusene på Læsø er langt mere vilkårligt orienterede end i resten af landet. På tegningen og i teksten er orienteringen på museet anvendt.

Stuehusets T-formede grundplan er fremkommet ved sammenbygning af to længer. Nordlængen, der har årstallet 1736 indskåret på en bjælke i tømrerstuen, synes at være den ældste. En del af dens tidligere ydervæg med bevarede stolper og rem danner skillevæg mellem længerne og viser, at den sydlige længe er bygget til senere. Det er dog ikke fastslået, om sammenbygningen er sket samtidig med denne længes opførelse eller ved en ombygning. Nordlængens vestgavl er genskabt, som den var, men den østgavl, længen har fået på museet, er placeret på det sted, hvor stuehus og udlænge havde været bygget sammen. Den sydlige længe er på museet blevet øget med to fag, der er indrettet som tørvehus.

Bindingsværket er det simplest mulige. Tømmer var tidligere en mangelvare på den træløse ø, hvor man fik hovedparten af sit bygningstømmer fra strandinger. Stolperne, der både kan være af fyr og eg, står direkte på syldstenene, og de fleste af dem har en let hældning indefter. Der har oprindelig ikke været fyldtømmer i fagene. Tavlenes lerklining er imidlertid mange steder erstattet af lersten eller munkesten, og ved disse udskifninger er der i de fleste fag blevet indsat spinkle løsholter, og der er kommet dokker i undertavlene. I de lerklinede tavl er leret klinet på lodrette stave med en vandret fletning af snoede tangbånd. De anvendte munkesten menes at stamme fra den nedrevne Hals Kirke. I de tre storstuefag på nordlængens nordside er der *bulplanker* i tavlene under vinduerne. Stolpesidernes noter viser, at bulvæggene oprindelig har været en plankebredde højere. Der må her som andre steder i huset tidligere have været mindre vinduer. Ingen af husets øvrige stolper havde noter til bulplanker. Egentlige bulhuse findes ikke bevaret på Læsø, men mange af de ældste gårde på øen har som museets hus haft nogle enkelte bulfag. Bindingsværket er sorttjæret, og tavlene er hvidkalkede. Vinduerne og hoveddøren, som er forsynet med et lille bislag, er grønmalede. De øvrige døre er tjærede.

Tagværket, som skal bære det enorme tangtag, er mærkeligt nok ikke gjort ekstra kraftigt. Hovedparten af det anvendte tømmer er af fyr. Bjælkerne er anbragt over remmen, og hvor der er mulighed for det, er de forbundet med stolperne med bladede skråbånd. Spærene er bladet på siden af bjælkerne med et blad, der fastholdes af en kraftig nagle og når ned til remmen. Foroven er spærene skåret halvt i halvt. Der er kraftige hanebånd, som er bladet på siden af spærene. Lægterne er hugne eller

kløvede og er fæstnet til spærene med trænagler. De skråt udragende bjælkeender dækkes af det såkaldte *skokbord*, der er sammensat af en række kraftige brædder, som holdes på plads af nagler, der er boret ind i bjælkeenderne, og yderligere støttes af *skokknægte*, som er naglet på stolperne. Brædderne er samlede med omhyggeligt tildannede skråsnit, men trods den fine udførelse er skokbordet og de fleste af knægtene helt skjult i tangtaget. Man regner med, at skokbordskonstruktionen, der ikke er nødvendig for opbygningen af de tangtage, man kender i dag, må høre til en ældre udformning af tagene på Læsø. Skokbordet, der dengang var synligt, menes sammen med pinde, der var anbragt i huller i remmens overside, at have haft den funktion at hindre et helt løst oplagt tangtag i at skride ned. Lignende tangtage, som dog var mere primitive, fandtes endnu i dette århundrede bevaret på Endelave i Horsens Fjord. De oprindelige tage på Læsø synes at være afløst af de tangtage, man nu kender, i løbet af 1700-årene. Det må være sket i en periode, hvor der har været rigeligt med tang ved kysterne, for det er enorme mængder, der er blevet brugt til alle øens gårde og huse. Ved genopførelsen af stuehuset på museet måtte der fremskaffes ikke mindre end ca. 40 tons tørret bændeltang.

Når et hus skal *tænges*, begynder man med at lave de såkaldte *vasker*. En vaske er et fastsnoet, aflangt tangbundt, som i den ene ende fortsætter i en tyndere snoning, *halsen*. Den tykke del af vasken, *røven*, der kan være omkring 2 m lang, skal måle 20-30 cm i tværsnit, mens halsen, der mindst skal være 3 m lang, er 4-5 cm tyk. Så snart den første vaske er færdig, anbringes den på huset ved at slå halsen om den nederste lægte og vikle den frie ende rundt om vaskens tykke del, der hænger ned over væggen. Den næste vaske trykkes tæt op til den første, og således fortsættes der, til hele væggen er dækket. Uden på det første lag vasker anbringes nye lag med halsene snoet om 2., 3. og evt. 4. lægte. De ophængte vasker skal danne en fast, fremspringende tangvold med en næsten vandret overside, og oven på denne opbygges resten af taget af løs tang, som lægges lag for lag og trædes godt sammen. Som underlag for den løse tang er der i museets hus et tyndt lag tagrør med blade på eller kviste af løvtræ. I andre ældre huse kan underlaget være fyrrekviste fra resterne af den gamle fyrreskov, der først forsvandt på Læsø kort før 1700.

Gavlene har fået deres særlige udformning. Der er to typer, som begge er repræsenteret på museets hus. Nordlængens vestgavl har en lukning med kraftige brædder, som er skudt op i noter i spærene og forneden er spigret på bjælken. Denne bræddegavl er dækket af et metertykt lag af tæt sammenpressede vasker, der ved hjælp af ekstra lange halse er fastgjort til lægterne i det første fag på hver af de tilstødende langsider. Husets to andre gavle har vandrette lægter sømmet på spærenes indersider, og disse lægter er tæt besat med vasker, som dækker gavlene.

Efter tængningen er huset helt skjult, og den overflødige tang, som hænger ned over døre og vinduer, skæres væk med en sabellignende *tængekniv*. Hvor tangen får lov til at blive, skæres kun den nederste løse del af med et skråt snit. Et tangtag kan ikke gøres helt færdigt med det samme. Den løst oplagte tang skal have tid til at synke sammen, og først når man efter nogle måneders forløb har lagt et nyt lag tang på foroven, kan man afslutte med at lægge lange, flade græstørv på tværs af den brede rygning.

Under det vældige tangtag rummer huset en velindrettet og pyntelig bolig. Den er præget af en vis velstand med bræddegulve i stuer og kamre og panelklædte, oliemalede vægge. I begge stuer er der indbyggede skabe med glaslåger. Baggrunden for velstanden er de lidt specielle erhvervsforhold, der prægede øen langt op i forrige århundrede. Det var normalt kvinderne, der arvede gårdene og stod for landbruget, mens mændene fik deres indtægter på havet som sømænd og fiskere. Også bjærgeløn fra de mange strandinger ved Læsø var en vigtig indtægtskilde for mændene.

Stuehuset har, som det er almindeligt i Nordjylland, to skorstene, og stuerne opvarmes af bilæggerovne. Dagligstuen er som sædvanlig gårdens vigtigste opholdsrum med langbord og bænke ved vinduesvæggen og alkove i stuens modsatte hjørne, men det lille, ret sent indrettede sovekammer har i nogen grad overtaget stuens funktion om vinteren for at spare på brændselet. Der er blevet fyret med tørv i de to bilæggere fra den åbne skorsten i køkkenet, hvor indfyringshullerne sidder lige over den murede arnebænk, hvor maden tilberedtes. Køkkenet har bræddegulv, mens der er brolagt i bryggerset. Til bryggersets åbne skorsten hører der en stor bagerovn, og der er en gruekedel, som stikker ud i bryggersets sydligste fag, som er uden loft. De to åbne skorstene er opmuret af ubrændte lersten, mens selve skorstenene foroven er af brændte sten. I faget mellem dem ses spor af en tidligere *lyreåbning*, der måske har været fælles aftræk for de to ildsteder. Lyrer var endnu i brug på Læsø i slutningen af forrige århundrede. I nordlængen er der efter ret sikre spor rekonstrueret en lyre over det lille, loftsløse køkken, som hører til storstuen. Lyrerammen, der er af træ, er kopieret efter en ramme, der fandtes bevaret i tvillinggårdens andet stuehus. Røgen hindres i at trække ind i det tilgrænsende loftsrum af en indvendig bræddegavl. Fra det lille køkken kan der fyres i storstuens bilæggerovn. At denne stue kan opvarmes er noget

helt specielt for Læsø, hvor storstuerne med deres tilhørende kamre ofte blev udlejet til strandede søfolk. Gårdens huggehus, der på Læsø kaldes *tømrerstue*, var et vigtigt rum. Der var brug for et godt værksted til gårdens mandlige beboere, som fra deres færden på søen havde lært at klare mange ting selv.

Laden kommer fra Ydegård i Vesterø sogn, hvor den blev erhvervet i 1970. Dens genopførelse på museet afsluttedes i 1972. Det er en ret sen bygning, som delvis er opført af genanvendt tømmer. Bindingsværkets stolper står direkte på syldstenene, og der er intet fyldtømmer. I tavlene er der en udfyldning med kampesten i mørtel, som er opsat ved hjælp af en bræddeforskalling og foroven er afsluttet med nogle skifter lersten. Der er diagonalt anbragte, firkantede glugger. Stolper og døre er sorttjærede, og væggene er hvidkalkede. Bjælkerne er kæmmet over remmen og har skråbånd til stolperne. Spærene, der har bladede hanebånd, er tappet i bjælkernes oversider. Bygningen, som aldrig har haft tangtag, har stråtag af rughalm med mønning af græstørv. Nordgavlen har helvalm, mens der er halvvalm mod syd, hvor overgavlen er bræddeklædt. Vognporten og laderummene har lergulve. Tærskeloen, der er afskærmet med bræddevægge i halv højde, har bræddegulv.

Stalden erhvervedes ligeledes i 1970, men stod først genopført på museet i 1977. Den kommer fra Bangsbogårdene i Hals sogn, hvor den hørte til en af de fire sammenbyggede gårde i dette komplicerede gårdanlæg. I sine bygningsdetaljer svarer den stort set til stuehuset. Den var også på hjemstedet sammenbygget med en lade og havde fået en del af tangtaget erstattet med stråtag. Dens tanggavl har vandrette lægter til vaskerne. I kostalden er der plads til 5-6 køer, og der er et aflukke til svin. Man brugte at lægge græstørv over båsenes brolægning i stedet for strøelse, og lignende græstørv blev lagt oven på hestestaldens stængeloft. Foderloen med hakkelsesmaskinen har intet loft.

Gårdanlægget på museet er frit komponeret. Det ville være urimeligt at vise halvdelen af en tvillinggård, og man har derfor valgt en udformning, der passer bedre til en fritliggende læsøgård. Den græsbevoksede gårdsplads svarer til forholdene på Dethsgård, hvor der kun var fortove langs stuehuset og det brolagte parti ud til vippebrønden.

Stubmøllen, der ligger vest for gården, blev hjembragt og genopført samtidig med stuehuset. Den kommer fra Storhave i Byrum sogn. Sådanne husmøller til eget brug fandtes tidligere ved mange gårde på Læsø. Også Dethsgård havde haft sin egen mølle, men den kan tænkes at være væltet i det stormvejr, der i 1863 ødelagde 36 af øens møller. Efter den tid opgav de fleste af gårdene de private møller, og der er nu kun to af dem tilbage. Den ene er Frilandsmuseets, og den anden står ved Museumsgården på Læsø.

Møllen er anbragt på en lille forhøjning i terrænet. Den er opbygget over den svære stolpe, *stubben*, som er kilet fast mellem et dobbeltkryds af kraftige tømmerstykker, *kløerne*, der hviler på syldsten. Stubben er afstivet med 8 skråstivere til kløerne. Møllevingerne har *sejl* af tynde træplader. De inderste, *stormsejlene*, er fastsiddende, mens de yderste kun sættes på, når møllen skal bruges. Hele møllen kan drejes om stubben, og en enkelt mand kan dreje den op i vinden ved hjælp af den udragende *stjert*. Der er kun én kværn i møllen, og hattehjulets kamme griber direkte ind i kværnakselens drev.

43 · Hus fra Bordø, Færøerne

TAVLE XXVIII

A	Østside	C	Sydgavl
B	Længdesnit	D	Tværsnit
1	*Stald*	5	*Spisekammer*
2	*Røgstue*	6	*Kammer*
3	*Forstue*	7	*Glasstue*
4	*Køkken*		

I det traditionelle, færøske hus, der ofte rummede både bolig og stald, var selve boligen bygget som et træhus i stavkonstruktion med lodrette brædder i sine vægge. Huset havde tørvetag, der gik ned over lave udskud på siderne, og i dets ældste del var trævæggene udvendigt beskyttede af svære kampestensmure, der i staldenden var de eneste ydervægge. Der var ikke loft i det ældste og vigtigste rum, *røgstuen*, hvor røgen fra det skorstensløse ildsted trak ud gennem en lyreåbning i tagrygningen. Lyren var stuens eneste lyskilde og blev ved med at være det, efter at ildstedet senere blev forsynet med skorsten. Fra kort før 1800 var det almindeligt, at huset havde fået tilbygget en *glasstue*, der havde navn efter sine vinduer. Den nye stues stavvægge, der ikke var beskyttet af stenmure, havde en udvendig beklædning af tjærede brædder. De bevarede huse af denne type er sjældent mere end 150-200 år gamle, men de synes at være bygget efter en middelalderlig tradition, der er blevet videreført på de fjerntliggende øer, hvor impulser fra omverdenen i en lang periode har manglet. Færingerne måtte fra omkring midten af 1500-årene opgive at sejle på egne skibe til Norge, og øernes forsyninger blev derefter indtil 1856 klaret af forskellige private og statslige handelskompagnier. Befolkningen blev næsten stavnsbundet på øerne, og de fremmede handelsfolk blandede sig ikke i øboernes gammeldags boligvaner.

På Frilandsmuseet var Færøerne fra 1906 til 1964 repræsenteret med en kopi af et færøhus, der var lavet til en udstilling i Tivoli og efter udstillingen blev flyttet til museet. Først i årene 1959-61 lykkedes det at erhverve et ægte hus fra Mule på Bordø og forskellige karakteristiske, færøske småhuse, der sammen med Mule-huset siden 1965 har dannet en lille, færøsk bygd på Frilandsmuseet. Bygden ligger på en græsbevokset østskråning, der er afskærmet mod resten af museet med et færøsk stengærde. Arealet inden for gærdet er bygdens indmark, hvis hældning og orientering nøje svarer til forholdene i Mule, hvor huset også lå halvt indgravet i skråningen. Tæt ved den sti, der fører forbi huset, opsamles vandet fra en lille bæk i en trækasse, og neden for stien er der terrasseformede agre, hvor der avles hø og byg. Højere oppe på skråningen ligger et forrådshus og et korntørringshus, og den lidt større bæk ved bygdens nordgrænse driver en skvatmølle.

Huset fra Mule har årstallet 1866 indskåret på et af de brædder, som indrammer røgstuens lyreåbning, og er sandsynligvis bygget dette år, men det er trods den sene datering opført helt i overensstemmelse med den gamle tradition, og dets glasstue synes at være samtidig med den gammeldags røgstue. De to dele af huset er adskilt af forstuen, men holdes sammen af den gennemgående vestvæg. I hver af boligens dele danner fodtømmeret en ramme, der over sine hjørnesamlinger har indtappet stolper, som foroven bærer en tilsvarende ramme dannet af tagremme og gavlbånd. Den øvre ramme er ligesom fodtømmeret udført af halvtømmer på højkant og samlet med bladsamlinger med skrå kamme. Hjørnestolperne er også af kraftigt halvtømmer, mens væggenes mellemstolper kan være af mindre dimension. I den øvre og den nedre ramme er der noter til væggenes lodrette, sammenpløjede brædder, der sjældent er mere end 1½ cm tykke. Der er også noter i stolpesiderne, og røgstuens indvendige gavle har noter i undersiden af spærene til overgavlenes brædder. På væggenes bagsider er konstruktionen afstivet med lange skråbånd mellem fodtømmer og remme. De lave udskudsvægge er udført på samme måde som selve stuevæggene. Ingen af stavvæggene danner egentlige ydervægge, idet hele vestvæggen og røgstuens østvæg er beskyttet af tykke kampestensmure med lag af græstørv mellem stenene, og glasstuevæggene har påsømmet en udvendig beklædning af tjærede brædder. Rummenes bjælker har næsten kvadratiske tværsnit og er meget spinkle bortset fra røgstuens fritliggende bjælke. De synlige tagspær i stalden og røgstuens fuldkantede spær står med en klo på remmen, mens spærene over glasstuedelen, hvor der er loft, er anbragt oven på bjælkerne. Taget over udskuddene bæres af korte stikspær. Hovedspærene, der er bladet sammen i kippen, har ingen hanebånd, men er forsynet med stormlægter. På spærenes overside er der sømmet brædder, og over dem ligger der flere

lag birkebark, som danner underlag for tagets græstørv. Mod vest, hvor tagfladen går helt ned til jorden, og på de øvrige stenvægge er stenene dækket af græstørvene. Ved glasstuedelens tagfod forhindrer en vandret planke fastholdt af jernkroge græstørvene i at skride ned, mens birkebarken kommer frem under planken, hvor den danner en sammenrullet kant. Den bræddeklædte sydgavl har kraftige vindskeder, som er fastholdt af kiler gennem udragende tagbrædder, der er ført gennem udstemninger i vindskederne. Gavlens store vinduer kan beskyttes af skodder, der kan hæves og sænkes. Alle husets vinduer er hvidmalede, hvorimod det udvendige træværk ellers er sorttjæret.

En meget lav dør fører ind til stalden, mens den lidt højere forstuedør har fået en bislaglignende overbygning. I husets indre er røgstuen, der næsten altid var opvarmet af en tørveild, det daglige opholdsrum, hvor man arbejdede, spiste og sov. Ildstedet findes bag forstuen i en senere indrettet, nicheagtig udvidelse af stuen. Denne placering af ildstedet har været almindelig på Norderøerne, mens man på de andre øer holdt fast ved den gamle plads ved røgstuens indvendige gavlvæg. Nichen har bræddeloft, og over loftet er der en træskorsten, der er ført igennem tagrygningen og udvendigt er omviklet med høbånd. Under loftet har skorstenen en tragtformet udvidelse, der opfanger røgen fra det åbne ildsted, som blot er en trækasse, der er foret med mursten. Gryden hænger i en kedelskede af træ, der er anbragt på en tværstang, som er stukket gennem skorstenen. Langs to af nichens vægge er der bænke til frastilling af køkkentøj og til at sidde på. Lyren, der som altid er anbragt over røgstuens midte, har næppe været brugt til røgaftræk, men dens afdækningsramme kan stadig benyttes til ventilation. Den kan løftes og drejes ved hjælp af en stang, hvis nederste ende er bundet med et uldreb til stuens fritliggende bjælke. Før man fik glas i rammerne, var det almindeligt, at man anvendte tyndt, gennemsigtigt skind. Stuen har umalede, hvidskurede fyrretræsvægge, og på de to langsider er der gennemgående bænke, der også her har været brugt som sidde- og frastillingsplads. Man sad normalt ikke ved et bord, når man spiste, men på nordvæggen er der ophængt et klapbord, der har kunnet tages i brug ved særlige lejligheder. Stuen har stampet jordgulv, og på gulvet står der et par skamler, der helt eller delvis er af hvalknogler. Over bænkene findes åbninger i væggene til sengestederne, som er indrettet i de lave udbygninger. Alkoverne har samme slags bræddevægge som stuen, og få centimeter uden for deres bagsider findes de solide stenmure. Åbningerne mod stuen har forhæng af ternet bomuldsstof. Der er kun én alkove på vestsiden, hvor skotrokken har sin faste plads på resten af væggen.

Røgstuens remme fortsætter i begge sider ud i stalden, men her har de ingen noter til brædder. Fodtømmer mangler, og de stolper, der bærer remmene, er enten jordgravede eller anbragt på syldsten. Stalden, som er i åben forbindelse med østsidens udskud, har nøgne stenvægge på de tre ydersider og direkte dør til røgstuen i stavvæggen mod syd. Den har jordgulv med trædesten, og de to kobåse har en grebningskant af et svært stykke tømmer. Rummets eneste lyskilde er en uafdækket åbning i tagrygningen.

I forstuen er der brolægning af flade sten og et bræddeloft, der er tilpasset bislagets tagflade. Bræddedørene til røgstue- og glasstuedelen har som alle de indvendige døre hængsler af træ i modsætning til yderdørene, der har jernhængler. Forstuedørene har også klinkelukker af træ, mens dørene til glasstuen og det lille vestkammer har jernlåse og messinggreb.

Glasstuen har bræddegulv og bræddeloft. Den har i sydvæggen smukt profilerede vinduer, der er hvidmalede, mens loft og vægge er ubehandlede som i de øvrige rum i denne del af huset. Da glasstuen er husets fornemste rum, hvor gæsterne er blevet budt ind, er den udsmykket med profilerede kanter på stolper, bjælker og remme. Kun fodtømmeret er uden profiler. Stuen kan opvarmes af en lille bilæggerovn, der er anbragt i et smalt, muret vægstykke mellem to stolper på nordvæggen og understøttet af et spinkelt, smukt udskåret bræt. Ved vinduet er der bord og stole, og der er mulighed for overnatning i de to senge på vestvæggen.

Køkkenet, der tjener som gennemgangsrum mellem forstue og glasstue, har et ildsted af samme art som røgstuens, men det har hovedsagelig været brugt, når der blev fyret i glasstuens bilægger, der har sin indfyringsåbning i muren lige over ildstedet. Køkkenet er blevet udvidet mod øst ved at fjerne væggen mod udskuddet, og samtidig er det lille spisekammer blevet rykket længere mod syd. Lemmen til loftet findes over køkkenet, og i nordvæggens brædder er der indfældede trin, der gør det ud for loftstrappe. Kammeret vest for køkkenet får lys fra et vindue i en lyskasseagtig niche i støttemuren mod skrænten. Rummets vægtømmer og loftsbjælke har samme profilering som glasstuens tømmer. I kammeret opbevares forskellige redskaber blandt andet til snedker- og tømrerarbejde. På Færøerne skulle en mand selv kunne bygge sin båd og sin bolig, og på de træløse øer, hvor man enten måtte importere træet fra Norge eller tage til takke med drivtømmer, havde arbejdet med træ nået et højt stade.

44 · Korntørringshus fra Bordø, Færøerne

TAVLE XXVIII

A Østside
B Nordgavl
C Tværsnit

Det var tidligere almindeligt, at man dyrkede korn på Færøerne, selv om det var sjældent, at kornet nåede at blive modent i det kølige klima. For at kunne anvende det umodnede korn til brødbagning var det nødvendigt at tørre det først, og til det brug havde man et korntørringshus, det såkaldte *sodnhus*, der gerne af hensyn til brandfaren var opført et stykke fra de øvrige bygninger.

Korntørringshuset fra Mule på Bordø er som på hjemstedet placeret i bygdens nordvestlige udkant, hvor det er sammenbygget med indmarksdiget. Det har vægge af sten og tørv og græstørvstag på spær, der med skalke er forlænget ud over stenvæggene. Spærene støtter med en klo på remmene, der hviler direkte på stenene og holdes på plads af bjælkerne, som er kæmmet over dem. Sydgavlen er helt af sten og tørv, mens der mod nord er en bræddeklædt overgavl. Den lave dør i østsiden fører ind til et rum med jordgulv og åben tagstol, hvor der er en lyreåbning i rygningen. Rummet er delt af en lav, stensat tværmur, der i sin midte har en indfyringsåbning til et primitivt ildsted på gulvet, og over ildstedet er der mellem muren og sydgavlen anbragt korte rafter med et lag halm over. De bygaks, der skulle tørres, blev lagt oven på halmen, og der tændtes en svagt brændende tørveild på ildstedet under dem. Det tørrede korn blev tærsket med køller på gulvet i husets modsatte ende.

45 · Forrådshus fra Viderø, Færøerne

TAVLE XXVIII

A Sydside
B Østgavl
C Tværsnit

Tørring af kød og fisk har fra gammel tid været en vigtig konserveringsmåde på Færøerne, hvor man udnyttede den stadige blæst og de beskedne varmegrader. Kødet blev oprindeligt ophængt i huse med løst opstablede stenvægge, men i nyere tid er både kød og fisk blevet tørret i huse med tremmevægge. Forrådshuset fra Viderejde på Viderø er en kombination af de to hustyper, som især har fundet udbredelse på Norderøerne.

Huset har et tømmerskelet med kraftige tagremme af halvtømmer, der enten bæres af stolper, som er bladet på remmenes indersider, eller hviler direkte på stenvæggene i husets bageste del. Fodtømmeret i husets forreste del danner en ramme, der ved tremmegavlens hjørner er samlet med krydsende ender, som stolperne griber ned over ved hjælp af tilsvarende krydssnit i undersiderne. Disse hjørnesamlinger er rekonstrueret efter forbilleder fra andre huse. De øvrige stolper er bladet på siden af fodtømmeret eller står direkte på syldstenene, og nogle af dem er delvis indbygget i stenvæggene. De spinkle bjælker er samlet med remmene med svalehaler, og spærene, der bærer et tørvetag, er tappet i bjælkernes oversider og forlænget med skalke. Væggenes tremmer er anbragt i noter i remmenes og gavlbjælkens undersider, men er ellers fastsømmet til fodtømmeret og de spinkle løsholter mellem stolperne. Tremmedøren i gavlen er den eneste indgang og kan låses med en trælås. Til at sikre huset i stormvejr er der store sten, som hviler på korte træstykker, der er anbragt på skrå over fodtømmeret inden for gavlens hjørnestolper. Huset har jordgulv, og foruden at fungere som tørre- og forrådshus har det været brugt til opbevaring af f.eks. fiskeredskaber.

46 · Skvatmølle fra Sandø, Færøerne

TAVLE XXVIII

A Østside
B Sydside
C Snit

I Mule havde man malet sit mel på en håndkværn, men i mange andre bygder udnyttede man vandkraften fra en af de mange bække til at drive en lille skvatmølle svarende til møllen fra Sand på Sandø. Den indgår nu i Frilandsmuseets færøske bygd, hvor den med sin enkle konstruktion viser en mølletype, der har været kendt fra oldtiden. På Færøerne begyndte disse møller først i 1700-årene at afløse håndkværnene.

Den lille trækbygning, som har græstørvstag, er placeret tværs over bækken med langsiderne anbragt på høje stensokler, der er opbygget på hver side af vandløbet. Den har vægge af sorttjærede, pløjede brædder på et simpelt tømmerskelet, som er afstivet med skråbånd. Døren på sydsiden har ingen hængsler, men kan løftes af. Inde i møllen er der bræddegulv med et forhøjet parti, hvor de uinddækkede møllesten er anbragt under en påfyldningstragt.

Vandet i bækken stemmes op af en lille, stensat dæmning og kan føres uden om møllen ad et sideløb, men når møllen skal bruges, åbnes et stigbord i dæmningen. En trærende leder vandet ned mod det horisontale vandhjul, der blot består af nogle skovlblade af træ, som er stemmet ind i siden på den lodrette mølleaksel, der har sit bundleje i selve bækken. Akselens øverste del, der er af jern, styres i et leje midt i den underste kværnsten og bærer den øverste, roterende sten. Afstanden mellem de to sten kan kun reguleres ved hjælp af understenens opklodsning. En primitiv rysteanordning leder kornet fra den skålformede sko under tragten ned mellem kværnstenene, og det færdige mel fejes sammen på bræddegulvet uden om dem. Melet anvendtes blandt andet til bygbrød, der bagtes i gløderne på ildstedet i røgstuen.

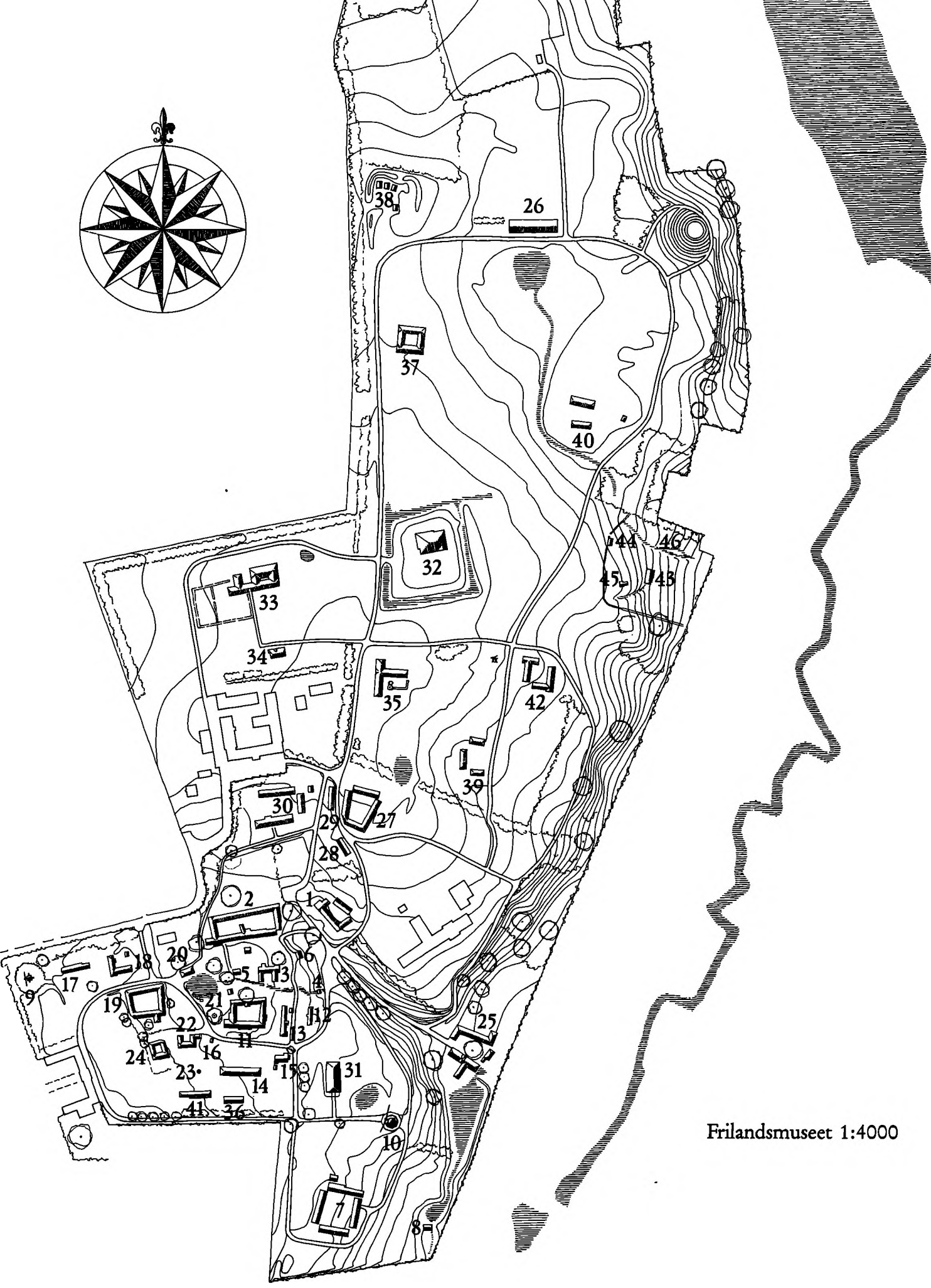

Frilandsmuseet 1:4000

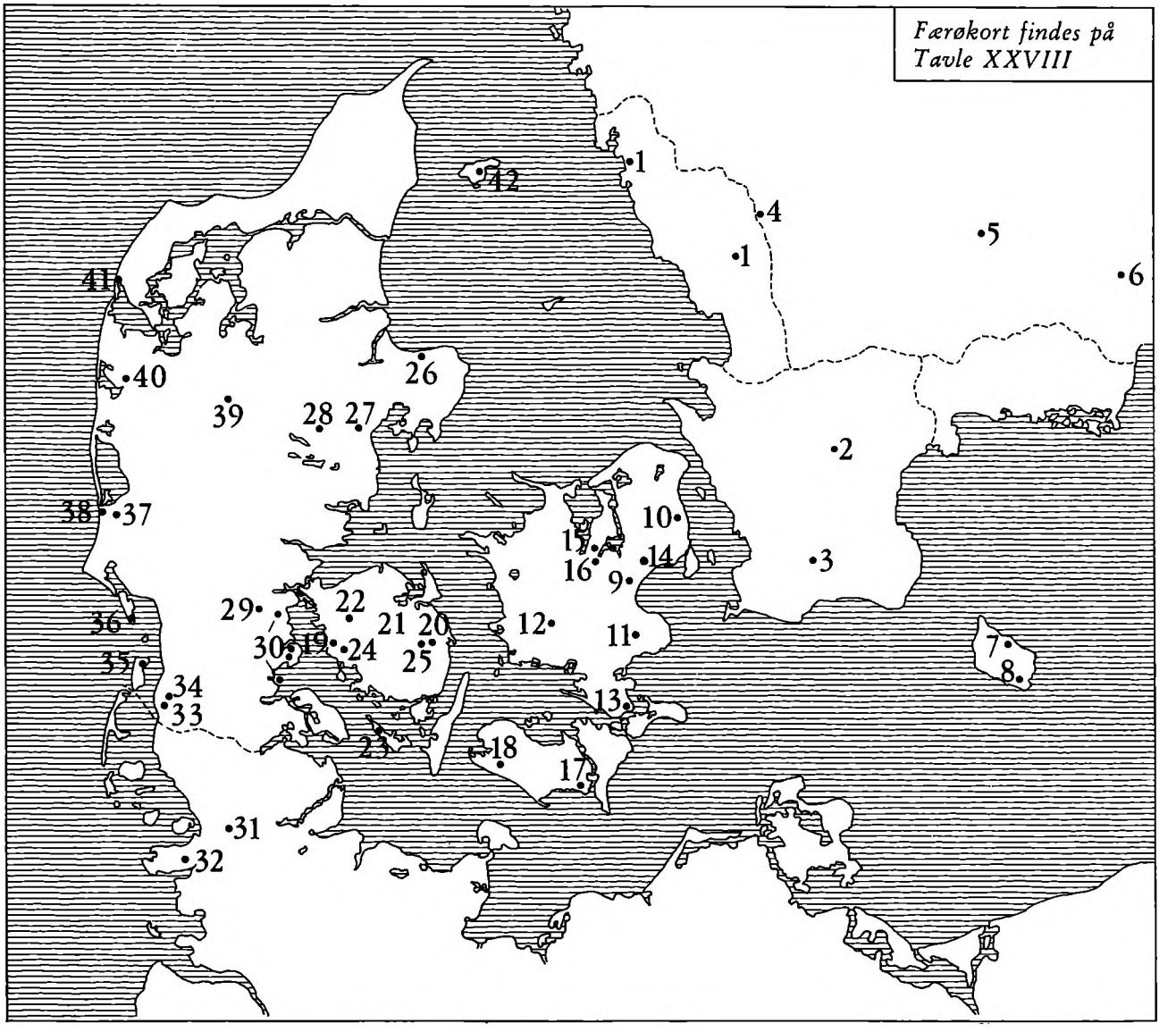

Bygningernes oprindelige hjemsteder

1 Gård fra Halland
2 Tvillinggård fra Näs, Skåne
3 Hus fra Dörröd, Skåne
4 Skvatmølle fra Småland
5 Badstue fra Småland
6 Loftbod fra Småland
7 Gård fra Øster Larsker sogn
8 Vandmølle fra Pedersker sogn
9 Stubmølle fra Karlstrup
10 Fuglevad vindmølle
11 Gård fra Pebringe
12 Væverhus fra Tystrup
13 Hus fra Kalvehave
14 Fattighus fra Greve
15 Landarbejderhus fra Englerup
16 Sprøjtehus fra Kirke-Såby
17 Husmandshus fra Tågense
18 Husmandshus fra Dannemare
19 Gård fra Lundager
20 Smedje fra Ørbæk
21 Bystævne
22 Husmandshus fra Årup
23 Hørovn fra Ærø
24 Hus fra Kirke-Søby
25 Vandmølle fra Ellested sogn
26 Herregårdslade fra Fjellerup
27 Gård fra True
28 Pottemagerværksted fra Sorring
29 Skomagerhus fra Ødis Bramdrup
30 Bygninger fra østkysten af Sønderjylland
31 Gård fra Ostenfeld
32 Gård fra Ejdersted
33 Gård fra Sønder Sejerslev
34 Knipleskole fra Nørre Sejerslev
35 Gård fra Rømø
36 Skipperhus fra Fanø
37 Gård fra Lønnestak
38 Fiskerbod fra Nymindegab
39 Gård fra Kølvrå
40 Gård fra Vemb
41 Fiskerhus fra Agger
42 Gård fra Læsø
43 Hus fra Bordø, Færøerne
44 Korntørringshus fra Bordø
45 Forrådshus fra Viderø, Færøerne
46 Skvatmølle fra Sandø, Færøerne